

ISSN 2075-1834

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ВІСНИК
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

СЕРІЯ «ПРАВО»

ВИПУСК 27

Серія започаткована 2006 року

Харків 2019

Вісник має на меті висвітлення широкого кола актуальних політико-правових проблем, серед яких: проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні; забезпечення прав людини; боротьби зі злочинністю і захисту громадського порядку; удосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Для юристів, політиків, науковців і практичних працівників, аспірантів і студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями правової теорії та юридичної практики.

Вісник є фаховим виданням у галузі юридичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України №1328 від 21.12.2015)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 8 від 28.08.2019 р.)

Редакційна колегія:

Голова:

Кагановська Т. Є., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України.

Заступники Голови:

Руденко М. В., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України;

Венедіктова І. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Відповідальний редактор:

Григоренко Є. І., кандидат юридичних наук, доцент, доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Волобуєв А. Ф., доктор юридичних наук, професор, професор Донецького національного університету;

Глушков В. О., доктор юридичних наук, професор, перший проректор Академії управління МВС України, Заслужений юрист України;

Головко О. М., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Даньшин М. В., доктор юридичних наук, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Житний О. О., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Завальна Ж. В., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Іваницький С. О., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри організації правоохоронних та судових органів Луганського державного університету внутрішніх справ імені Є. О. Дідоренка;

Кузнєцова О. А., доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права та процесу, заступник декана з наукової роботи юридичного факультету Пермського Державного Університету (РФ);

Лук'янець Д. М., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Мартиненко І. Е., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу Гродненського державного університету імені Янки Купали (Р. Білорусь);

Рябченко О. П., доктор юридичних наук, професор, професор Національного університету державної податкової служби України;

Серьогін В. О., доктор юридичних наук, професор, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Сироїд Т. Л., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Солошкіна І. В., доктор юридичних наук, доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Харченко В. Б., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ;

Храмцов О. М., доктор юридичних наук, доцент, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Адреса редколегії:

61022, Україна, м. Харків, майдан Свободи 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, юридичний факультет.

Електронна адреса: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Сайт: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

Статті пройшли подвійне сліпе рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24005-13845Р від 19.06.2019

ISSN 2075-1834

Ministry of Education and Science of Ukraine

V. N. Karazin Kharkiv National University

THE JOURNAL
of V.N. Karazin Kharkiv National University

THE SERIES "LAW"

ISSUE 27

Series founded 2006

Kharkiv 2019

The Journal aims to cover a wide range of relevant political and legal issues, among them: the problems of the formation and development of civil society and the rule of law in Ukraine; ensuring human rights; the fight against crime and the protection of public order; improvement of national legislation and enforcement practice.

For lawyers, politicians, scholars and practitioners, graduate students and students, as well as anyone interested in legal theory and jurisprudence.

The Journal is a specialized publication in the field of legal sciences (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.1328 dated 21.12.2015).

Approved for printing by a decision of the Academic Council of the V.N. Kharkiv National University (protocol № 8 from 28.08.2019 y.)

Editorial board:

Head:

Kaganovska T., Doctor of Laws, Professor, Dean of the Faculty of Law V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine.

Vice-Chairmen:

Rudenko M., Doctor of Laws, Professor, Professor of the V.N. Karazin Kharkiv National University, Honored Lawyer of Ukraine;

Venediktova I., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines V.N. Karazin Kharkiv National University.

Responsible Editor:

Grigorenko Y., Candidate of Legal Sciences, Docent, Docent of the Department of State Law Disciplines V.N. Karazin Kharkiv National University.

Volobuev A., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Donetsk National University;

Glushkov V., Doctor of Laws, Professor, first vice rector Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine;

Holovko O., Doctor of Laws, Professor, Head of the Department of State Law Disciplines V.N. Karazin Kharkiv National University;

Danshin M., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of Criminal Law V.N. Karazin Kharkiv National University;

Zhitnyi O., Doctor of Laws, Professor, Head of the Department of Criminal Law V.N. Karazin Kharkiv National University;

Zavalna Z., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of Civil Law Disciplines V.N. Karazin Kharkiv National University;

Ivanitsky S., Doctor of Laws, Docent, Head of the Chair of Law Enforcement and Judiciary Organization Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenka;

Kuznetsova O., Doctor of Laws, Professor of the Department of Civil Law and Process, Deputy Dean for Scientific Work of the Faculty of Law Perm State University (Russian Federation);

Lukyanets D., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of State Law Disciplines V.N. Karazin Kharkiv National University;

Martynenko I., Doctor of Laws, Professor, Head of the Department of Civil Law and Procedure Grodno State University named after Yanka Kupala (R. Belarus);

Ryabchenko O., Doctor of Laws, Professor, Professor of the National University of State Tax Service of Ukraine;

Seryogin V., Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of the Constitutional and municipal law V.N. Karazin Kharkiv National University;

Syroid T., Doctor of Laws, Professor, Head of the Department of International and European Law V.N. Karazin Kharkiv National University;

Soloshkina I., Doctor of Laws, Docent of the Department of State Law Disciplines V.N. Karazin Kharkiv National University;

Kharchenko V., Doctor of Laws, Professor, Head of the Department of Criminal Law Kharkiv National University of Internal Affairs;

Khramtsov O., Doctor of Laws, Docent, Professor of the Department of Criminal Law V.N. Karazin Kharkiv National University.

Address editorial board:

61022, Ukraine, Kharkiv, Svobody Sq 6, V.N. Karazin Kharkiv National University, Faculty of Law (cab-425a).

E-mail address: lawbulletin@karazin.ua, HNU_vesnik@ukr.net. Website: <http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/>

The articles have been double-blinded review.

Certificate of state registration KV № 24005-13845P from 19.06.2019.

ЗМІСТ

Кагановська Т. Є.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ НЕФОРМАЛЬНІЙ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ8

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Гавриленко О. А.

СТАТУТ ГЕНУЕЗЬКИХ КОЛОНІЙ НА ЧОРНОМУ МОРІ 1449 р. – ПАМ'ЯТКА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ІТАЛІЙСЬКОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ18

Головко О., Греченко В.

ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРА В. Г. ДЕМЧЕНКА (1831-1914) ЩОДО ПОКАЗІВ СВІДКІВ ЯК ДОКАЗУ У СУДОЧИНСТВІ В ДОБУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ25

Передерій О. С., Кулачок-Тітова Л. В.

АСПЕКТИ ВЗАЄМНОГО ВПЛИВУ ПРОЦЕСІВ РОЗШИРЕННЯ ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ33

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Воронов М. М., Воронова І. В.

ВПЛИВ ЦІННОСТЕЙ ПРАВА НА ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ42

Зубенко Г. В.

ФОРМИ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЧЛЕНА УРЯДУ: ПОРІВНЯЛЬНО ПРАВОВИЙ АСПЕКТ49

Серьогін В. О.

СЕКТОРАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАЙВЕСІ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ55

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Божко Д. В.

ЖИТЛОВА СУБСИДІЯ ЯК БЕЗПОВОРТНА АДРЕСНА ДЕРЖАВНА СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА ГРОМАДЯНАМ64

Хабарова Т. В.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ71

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Житний О. О., Гусаров С. М.

МІРА ПОКАРАННЯ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ Й ВСТАНОВЛЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ78

Храмцов О. М.

НАСИЛЬСТВО ЯК КАТЕГОРІЯ ЗАГАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ВЧЕННЯ ПРО ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ.....87

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Сироїд Т. Л.

МІЖНАРОДНА УНІВЕРСАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ОСНОВА В ГАЛУЗІ РОЗЗБРОСННЯ І ОБМЕЖЕННЯ ОЗБРОЄНЬ95

СОДЕРЖАНИЕ

Кагановская Т. Е. АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ НЕФОРМАЛЬНОЙ ЗАНЯТОСТИ В УКРАИНЕ	8
--	---

ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА; ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

Гавриленко А. А. УСТАВ ГЕНУЭЗСКИХ КОЛОНИЙ НА ЧЕРНОМ МОРЕ 1449 г. – ПАМЯТНИК СРЕДНЕВЕКОВОГО ИТАЛЬЯНСКОГО ПРАВА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ	18
Головко А., Греченко В. ВЗГЛЯДЫ ПРОФЕССОРА В. Г. ДЕМЧЕНКО (1831-1914) ОТНОСИТЕЛЬНО ПОКАЗАНИЙ СВИДЕТЕЛЕЙ КАК ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В СУДОПРОИЗВОДСТВЕ В ПЕРИОД КИЕВСКОЙ РУСИ	25
Передерий А. С., Кулачок-Титова Л. В. ПРАВОВАЯ СИСТЕМА УКРАИНЫ И РАСШИРЕНИЕ ПРАВОВОГО ПРОСТРАНСТВА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА (АСПЕКТЫ ВЗАИМОУСЛАВЛЯЕМОСТИ)	33

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

Воронов М. Н., Воронова И. В. ВЛИЯНИЕ ЦЕННОСТЕЙ ПРАВА НА ПРЕОДОЛЕНИЕ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА	42
Зубенко А. В. ФОРМЫ ПАРЛАМЕНТСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЧЛЕНА ПРАВИТЕЛЬСТВА: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ	49
Серегин В. А. СЕКТОРАЛЬНАЯ ЗАЩИТА ИНФОРМАЦИОННОГО ПРАЙВЕСИ В США	55

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕС; ФИНАНСОВОЕ ПРАВО; ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРАВО

Божко Д. В. ЖИЛИЩНАЯ СУБСИДИЯ КАК БЕЗВОЗВРАТНАЯ АДРЕСНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ПОМОЩЬ ГРАЖДАНАМ	64
Хабарова Т. В. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ КОРРУПЦИИ	71

КРИМИНАЛЬНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ; КРИМИНАЛЬНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

Житный А. А., Гусаров С. Н. МЕРА НАКАЗАНИЯ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И УСТАНОВЛЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ	78
Храмцов А. Н. НАСИЛИЕ КАК КАТЕГОРИЯ ОБЩЕЙ ЧАСТИ УЧЕНИЯ ОБ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ, ИСКЛЮЧАЮЩИХ ПРЕСТУПНОСТЬ ДЕЯНИЯ	87

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Сыргод Т. Л. МЕЖДУНАРОДНАЯ УНИВЕРСАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА В ОБЛАСТИ РАЗОРУЖЕНИЯ И ОГРАНИЧЕНИЯ ВООРУЖЕНИЙ	95
---	----

CONTENT

Kaganovska Tetyana ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEASURES TO PREVENT INFORMAL EMPLOYMENT IN UKRAINE	8
---	---

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL SCIENCES

Havrylenko Oleksandr CHARTER OF GENOVA COLONIES ON THE BLACK SEA 1449 – MONUMENT OF MEDIUM ITALIAN LAW ON THE TERRITORY OF UKRAINE	18
Holovko Oleksandr, Grechenko Volodymyr LOOKS OF PROFESSOR V. H. DEMCHENKO (1831-1914) IN RELATION TO SHOWS OF WITNESSES AS PROOF IN RULE-MAKING IN TIME OF KYIV RUS	25
Perederii Oleksandr, Kulachok-Titova Liudmyla OF THE EUROPEAN UNION LEGAL SPACE AND THE REFORMING OF THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE	33

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Voronov Mark, Voronova Izabella THE IMPACT OF THE LAW VALUES TO OVERCOME LEGAL NIGILISM	42
Zubenko Hanna FORMS OF THE PARLIAMENTARY RESPONSIBILITY OF A MEMBER OF THE GOVERNMENT: A COMPARATIVE LEGAL ASPECT	49
Seryogin Vitalii SECTORAL PROTECTION OF INFORMATION PRIVACY IN THE USA	55

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

Bozhko Daria HOUSING SUBSIDY AS IRREVERSIBLE TARGETED STATE SOCIAL ASSISTANCE TO CITIZENS	64
Khabarova Tetyana FOREIGN EXPERIENCE OF PREVENTION CORRUPTION	71

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

Zhytnyi Oleksandr, Gusarov Serhii MEASURE OF PUNISHMENT: SOME PROBLEMS OF THE DEFINITION AND ESTABLISHMENT IN CRIMINAL LAW OF UKRAINE	78
Khramtsov Oleksandr VIOLENCE AS A GENERAL CATEGORY OF PART OF TEACHING ABOUT CIRCUMSTANCES EXCLUDING THE CRIME ACTS	87

INTERNATIONAL LAW

Syroid Tetyana INTERNATIONAL UNIVERSAL ORGANIZATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR DISARMAMENT AND ARMS CONTROL	95
---	----

УДК [342.951:331.5](477)
DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-01

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ НЕФОРМАЛЬНІЙ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

Кагановська Т. Є.,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

АНОТАЦІЯ: неформальна зайнятість – соціально-економічна проблема, що проявляється у відпливі частини працюючого населення із формального сектору економіки до неформального, у зв'язку з чим актуалізується питання подолання соціально-економічних передумов та наслідків цього негативного явища і попередження формалізації ринку праці. Та на сьогоднішній день, державою обрано переважно «каральний» шлях зниження рівня неформальної зайнятості. Не дивлячись на те, що Урядом проводиться достатньо активна діяльність, спрямована на формалізацію зайнятості в Україні, зокрема, в країні функціонує ціла система органів публічної влади, уповноважених на застосування адміністративно-правових заходів, що мають на меті викриття фактів неформальної зайнятості; на рівні міст розробляються та реалізуються відповідні програми формалізації зайнятості; серед населення проводяться інформаційно-роз'яснювальні заходи тощо, позитивного результату все ще не досягнуто. З огляду на зазначене, автором у статті акцентується увага на раціональності поєднання адміністративно-правових заходів запобігання неформальній зайнятості із одночасним підвищенням рівня добробуту населення та підвищення ефективності функціонування соціально-економічних інститутів. З метою розуміння передумов поширення неформальної зайнятості та особливостей обрання методів їх усунення в статті також звертається увага на ознаки неформальних відносин між працівником та роботодавцем, а також з'ясовується зміст суміжних понять, що використовуються на рівні із поняттям «неформальна зайнятість» та характеризують відносини між працівником та роботодавцем, що не набули належної, встановленої законом форми. У висновку автором наголошується на важливості формування між державою та громадянами партнерських відносин, в яких держава поважає і забезпечує право громадян на гідний рівень життя, а громадяни проявляють повагу до закону та виконують свої обов'язки перед державою.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: неформальна зайнятість, тіньова зайнятість, детінізація зайнятості населення, заходи запобігання неформальній зайнятості, формалізація ринку праці, нелегальна зайнятість, формалізація зайнятості населення в Україні.

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫЕ МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ НЕФОРМАЛЬНОЙ ЗАНЯТОСТИ В УКРАИНЕ

Кагановская Т. Е.,

доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
Заслуженный юрист Украины
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

АННОТАЦИЯ: неформальная занятость – социально-экономическая проблема, проявляющаяся в оттоке части работающего населения из формального сектора экономики в неформальный, в связи с чем, актуализируется вопрос преодоления социально-экономических предпосылок и последствий этого негативного явления и предупреждения формализации рынка труда. Но на сегодняшний день, государством избран преимущественно «карательный» путь снижения уровня неформальной занятости. Несмотря на то, что Правительством проводится достаточно активная деятельность, направленная на формализацию занятости в Украине, в частности, в стране функционирует целая система органов публичной власти, уполномоченных на применение административно-правовых мер, имеющих целью выявление фактов неформальной занятости; на уровне городов разрабатываются и реализуются соответствующие программы формализации занятости; среди населения проводятся информационно-разъяснительные мероприятия и т.д., положительного результата все еще не достигнуто. Учитывая указанное, автором в статье акцентируется внимание на рациональности сочетания административно-правовых мер предупреждения неформальной занятости с одновременным повышением уровня благосостояния населения и повышением эффективности функционирования социально-экономических институтов. С целью понимания предпосылок распространения неформальной занятости и особенностей избрания методов их устранения, в статье

также обращается внимание на признаки неформальных отношений между работником и работодателем, а также дается определение смежным понятиям, которые используются на уровне с понятием «неформальная занятость» и характеризуют отношения между работником и работодателем, которые не получили должной, установленной законом формы. В заключении автором подчеркивается важность формирования между государством и гражданами партнерских отношений, в которых государство уважает и обеспечивает право граждан на достойный уровень жизни, а граждане проявляют уважение к закону и выполняют свои обязанности перед государством.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: неформальная занятость, теневая занятость, детенизация занятости населения, меры предотвращения неформальной занятости, формализация рынка труда, нелегальная занятость, формализация занятости населения в Украине.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MEASURES TO PREVENT INFORMAL EMPLOYMENT IN UKRAINE

Kaganovska Tetyana,

Doctor of Law, Professor,
Dean of the Law Faculty
of V.N. Karazin Kharkiv National University
Honoured Lawyer of Ukraine
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: law@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4427-2038>

ANNOTATION: off-the-books employment is an social and economic problem, resulting in the outflow of part of the working population from the formal sector of the economy to the informal sector, for which reason the issue of overcoming social and economic prerequisites and consequences of this negative development and preventing the formalization of the labour market updates. But presently, the state has chosen a predominantly “punitive” way of reducing off-the-books employment. Despite the fact that the government is carrying out quite active efforts to formalize employment in Ukraine, the whole system of public authorities in the country authorized to apply administrative and legal measures aimed to exposing the facts of off-the-books employment; at the municipal level appropriate employment formalization programs are being developed and implemented; awareness-raising activities are being conducted among the population, etc., a favorable result has not yet been achieved. Taking into account all the above, the author in the article highlights the rationality of combining administrative and legal measures to prevent informal employment while improving the welfare of the population and improving the functioning of socio-economic institutions. In order to understand the prerequisites for the spread of informal employment and special aspects of the choice of methods of their elimination, the article also highlights the signs of informal relations between employee and employer, as well as clarifies the meaning of the related concepts, that are used in a line with the concept “off-the-books employment” and characterize relations between employee and employer, that didn’t acquire appropriate, established by law form. In conclusion, the author emphasizes the importance of forming partnerships between the state and citizens, in which the state respects and guarantees the right of citizens to a decent standard of living, and citizens show respect for the law and perform their duties to the state.

KEY WORDS: off-the-books employment, unreported employment, «whitewashing» of the employment, measures to prevent off-the-book employment, formalization of labour market, clandestine employment, formalization of employment in Ukraine.

Неформальна зайнятість в умовах трансформаційної економіки – абсолютно очевидний факт. Її неформальність обумовлена слабкістю соціально-економічних інститутів та високим рівнем безробіття. Беззаперечним є й той факт, що високий рівень неформальної зайнятості деструктивно впливає на розбудову економіки країни. Серед усього переліку дестабілізуючих факторів, що перешкоджають ефективному розвитку економіки України значну загрозу становить саме неформальна зайнятість населення й «тінізація» заробітних плат. Високий рівень оподаткування легальної підприємницької діяльності, бюрократизована система його адміністрування, відсутність у суспільстві ефективних механізмів, що забезпечують діалог між громадянами, підприємцями, законодавчою й виконавчою владою – все це зумовило вплив частини працездатного населення з офіційного сектору економіки й зростання відсотка неформальної зайнятості в Україні.

Існуючі на сьогодні масштаби неформальної зайнятості населення й механізми виведення заробітних плат в «тінь» негативно позначаються на обсягах страхових внесків до Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування, а також на відсоток надходжень до бюджету податку з доходів фізичних осіб [21, с. 12]. Проте, проблема неформальної зайнятості, як складової частини тіньової економіки – є не лише економічною, але й соціальною. Цей процес є взаємопов’язаним, адже за великих обсягів тіньового сектору економіки помітно знижується відсоток надходжень до доходної частини державного бюджету, у зв’язку з чим, зменшується видаткова частина на виплату пенсій й інших соціальних виплат, стипендій, заробітних плат, тощо [12, с. 64]. Неформальна зайнятість являється однією з форм соціального демпінгу, адже в умовах дефіциту гідних вакансій потенційні працівники змушені погоджуватися на умови, запропоновані роботодавцем, що дуже часто, порушують їх законні права на одержання гідної заробітної

плати, на соціальний захист, зокрема, на пенсійні виплати, допомогу з тимчасової непрацездатності, право на відпочинок за законодавством, безпечні й здорові умови праці тощо.

За даними соціологічних опитувань, в суспільстві склалася така ситуація, коли працівник не вбачає чіткого взаємозв'язку між його офіційною заробітною платою і розміром майбутньої пенсії. Адже розміри пенсій по старості та «соціальної» пенсії залишаються на дуже низькому рівні, й не покривають навіть офіційний мінімальний прожитковий рівень. У зв'язку з цим, для багатьох працівників вигідніше зараз отримати гроші «в конверті», ніж забезпечити для себе накопичення у вигляді страхових внесків на майбутню пенсію [1, с. 138]. Також варто акцентувати увагу на тому, що не всі громадяни, здійснюючи певний вид діяльності і отримуючи за це грошові кошти усвідомлюють зміст таких правовідносин, необхідність формалізації такого виду діяльності й обов'язку сплачувати податки. Відзначимо, що до сектору неформальної зайнятості можуть бути віднесені дрібні виробництва, підприємства й організації, де працівники здійснюють окремий вид діяльності на умовах самозайнятості чи зайнятості в сімейному бізнесі. Також зустрічаються виробництва з мінімальним залученням сторонніх працівників. Сюди ж відноситься будь-яке виробництво товарів в межах домогосподарств (для власного споживання або для продажу), а також надання послуг особами, що зайняті на роботах у домашніх господарствах (кухарі, прибиральники, особи, що доглядають за дітьми чи літніми людьми) [8, с. 36]. Тож з метою більш точного розуміння змісту та з'ясування ознак «неформальної зайнятості» пропонуємо розглянути окремі її визначення, а також визначення близьких за змістом категорій, якими іноді позначають діяльність, що здійснюється із порушенням законодавства про працю, а також податкового законодавства.

Перш за все відзначимо, що поняття «неформальна зайнятість» немає єдиного чіткого визначення, крім того, на рівні з «неформальною зайнятістю», а іноді як синонім «неформальної зайнятості», застосовуються й такі категорії як: «тіньова зайнятість», «нелегальна зайнятість», «незадекларована праця» або «незареєстрована зайнятість» тощо [6, с. 9-10].

Так, на думку І.М. Кравець під «неформальною зайнятістю» варто розуміти офіційно незареєстровану трудову діяльність, яка характеризується відсутністю юридично оформлених правовідносин найму чи факту самостійного забезпечення роботою [11]. Е.М. Лібанова неформальну зайнятість визначає як трудову діяльність, що незаборонена чинним законодавством, проте процедура її реєстрації не передбачена чи обмежена, а доходи від такої трудової діяльності не враховуються офіційною статистикою (не декларуються) й не підлягають оподаткуванню [13, с. 269]. Дещо подібне визначення неформальної зайнятості, як складової тіньової економіки пропонується Т.І. Корягіною, згідно якого, неформальна зайнятість може сприйматися як легально дозволена трудова діяльність, в межах якої мають місце необліковане офіційною статистикою виробництво товарів та послуг, а також приховування такої діяльності від оподаткування [9]. Експерти Міжнародної організації праці неформальну зайнятість визначають як форму зайнятості, в межах якої працівник позбавляється правового й соціального захисту, у зв'язку з чим підвищується його економічна вразливість [5]. Власне узагальнюючи запропоновані позиції авторів, неформальну зайнятість можна тлумачити як діяльність, що здійснюється найманими особами на виключних домовленостях з роботодавцем. Тобто – це відносини, в яких держава, в особі відповідних органів публічного адміністрування не приймає участь, в чому й проявляється протиправність такої форми трудових відносин.

Іншу категорію – «не задекларована зайнятість» переважно тлумачать як оплачуваний вид діяльності, що є цілком законним за своїм характером, проте незадекларований в органах публічної адміністрації. Значається також, що не задекларована зайнятість собою становить усі види економічної діяльності, які здійснюються працівниками й економічними одиницями, які – згідно із законом чи на практиці – не охоплені чи недостатньо охоплені офіційними угодами [6, с. 5]. Розрізняють повністю й частково незадекларовану зайнятість. Першу, зокрема, визначають як зайнятість працівників без укладення трудового договору, з метою уникнення сплати пов'язаних з трудовою діяльністю обов'язкових платежів до державного бюджету з суми заробітної плати працівника. Частково ж незадекларована зайнятість передбачає зайнятість, на яку поширюються норми законодавства про працю, проте мають місце порушення вимог відносно її адміністрування [25]. З цього можна зробити висновок, що за своїм змістом категорія «незадекларована зайнятість» фактично не відрізняється від «формальної зайнятості», проте на нашу думку, більш доречним є застосування саме категорії «неформальна зайнятість». Адже сама «формальність» означає дію або умову, необхідну для виконання певної справи відповідно до прийнятого порядку, законності [22, с. 621]. Тобто формалізація в даному контексті сприймається як вчинення відповідних дій, виконання особливої умови або вимоги з реєстрації трудових відносин, у зв'язку з чим вони набувають законного характеру.

Як приклад, К.В. Дубич, у своїх дослідженнях віддає перевагу категорії «тіньова зайнятість», яку пропонує визначати, як форму нелегальних трудових відносин, що ініціюється, як правило, роботодавцем чи працівником з метою ухилення від сплати податків, невиконання положень законодавства, в тому числі, шляхом виплати заробітної плати працівникам в «конвертах» [5]. М.В. Торжевський у своєму дисертаційному дослідженні «Детінізація зайнятості населення в Україні»

також пропонує застосування категорії «тіньова зайнятість», під якою розуміється вид зайнятості, за якої факт існування трудових відносин між працівником й роботодавцем приховується з метою одержання більшого доходу шляхом порушення норм трудового й податкового законодавства [23, с. 7]. Тінізація зайнятості окрім мети ухилення від сплати податків та внесків на соціальне забезпечення також може обумовлюватися небажанням роботодавця дотримуватися стандартів щодо мінімального розміру заробітної плати працівників, максимальної тривалості робочого дня та стандартів безпеки й санітарних норм; вимог щодо здійснення окремих адміністративних процедур, таких як заповнення статистичної звітності та інших адміністративних форм та ін. [15].

«Нелегальна зайнятість». Під нелегальною зайнятістю науковці пропонують розуміти діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку, який має кримінальний характер (торгівля наркотиками, зброєю, порушення законів, які визначають засади протидії торгівлі людьми тощо) [8]. Узагальнено нелегальну зайнятість можна визначити як незаконне виробництво, збут товарів та послуг [16, с. 111]. Дещо з іншим змістом О.А. Мельниченко пропонує застосування поняття «напівлегальна зайнятість» й визначає його як форму самозайнятості, яка передбачає надання послуг (як наприклад, ремонт житла, догляд за дітьми тощо) й виробництво на продаж товарів (сільськогосподарської продукції, виробів народних промислів) з метою одержання додаткових доходів. Зазначеному виду зайнятості, на думку науковця, притаманні несистематичність, відсутність додаткової найманої праці, абсолютно правомірні мотиви тощо. Напівлегальна зайнятість сприяє надходженню незначних доходів для працюючих та сприймається переважно як вторинна [14, с. 162]. Натомість кримінальна зайнятість на думку О.А. Мельниченка за своїм змістом спрямована на протиправне отримання надприбутків. Всі види кримінальної зайнятості автор умовно пропонує розподілити на три групи: 1) ті, що мають легальні «аналоги»: наркобізнес – офіційний обіг наркотичних засобів і прекурсорів; контрабанда – зовнішньоекономічна діяльність; незаконний продаж зброї – постачання зброї для потреб української армії й державних силових структур; 2) ті, що можуть бути легалізовані: торгівля людськими органами та стовбуровими клітинами; 3) ті, що є виключно кримінальними: фальшування грошей, корупція, рекет, торгівля людьми, шантаж тощо [14, с. 163]. Розглянувши окремі визначення «нелегальної» та «кримінальної» зайнятості постає питання, на чому першочергово автори роблять акцент обираючи те чи інше формулювання, на здійсненні забороненої чинним законодавством діяльності чи на відсутності офіційності трудових відносин між найманою особою, яка виконує таку роботу та роботодавцем? Та узагальнюючи запропоновані погляди все ж таки можна зробити висновок, що перелічені категорії мають спільні ознаки, в їх числі переважно: здійснення економічної діяльності без належної реєстрації [17]; відсутність формалізації відносин між працівником та роботодавцем; приховування від органів публічного адміністрування частини відпрацьованого робочого часу й заробітної плати працівників; приховування трудових відносин під виглядом інших форм діяльності (цивільних відносин, фіктивної самозайнятості тощо).

Крім того, варто відзначити, що ще однією ознакою і одночасно результатом неформальної зайнятості, є негативні правові наслідки як для працівника так і для роботодавця.

За академічним уявленням, неоформлена зайнятість – суцільне лихо для працівника. Мова йде про те, що працівник без офіційного працевлаштування позбавляє себе будь-яких правових інструментів боротьби за власні економічні й соціальні права і тим самим розширює можливості роботодавця для зловживань у цій сфері. Однак в дійсності громадяни, чия зайнятість не оформлена офіційно (усний найм), переважно відзначають, що такі відносини є вигідними і роботодавцю, і працівникові [3, с. 140-141]. В той же час негативні наслідки для роботодавців відображаються у застосуванні до них заходів юридичної відповідальності за порушення законодавства про працю, що жодним чином не може бути вигідним. Окремі науковці відзначають, що неформальна зайнятість як складова тіньової економіки в деякому сенсі є саме відповіддю роботодавців на спроби органів державної влади адміністративними методами обмежити свободу ринку й приватного підприємництва [1, с. 138].

Такий стан речей ще раз засвідчує факт потреби для органів публічної адміністрації перегляду існуючих методів та стимулів працюючих громадян з метою їх переходу в формальний сектор економіки. Необхідно змінити умови за яких порушення законів приносить більшу вигоду, аніж їх додержання. При цьому очевидно, що одними заборонними заходами, знизити частку неформального сектора буде вельми проблематично, адже у світовій практиці існують держави, в яких податковий тягар і вартість робочої сили значно вищі ніж в Україні, при цьому підприємці не прагнуть переходити в неформальний сектор. Очевидно, причина не в «жорсткості й невідворотності покарання», а в знаходженні оптимального балансу інтересів між державою і бізнесом та довірі держави з боку громадян [1, с. 140]. Наведемо приклад Німеччини, де податкова ставка варіюється від 14 до 42 відсотків, при цьому громадяни не прагнуть до неформальної зайнятості, адже мінімальна пенсія по старості становить близько 789 євро в місяць, у випадку меншого доходу, громадяни можуть подати заявку на отримання соціальної допомоги Grundsicherung, розмір якої становить 324-404 євро, також додатково виділяють кошти на оренду житла, оплату опалення, ремонтуй інших потреб, а громадяни, що протягом року не

можуть працевлаштуватися можуть розраховувати на виплату допомоги по безробіттю (розмір якої складає 60% від мінімальної заробітної плати). Запропонований приклад, на нашу думку, цілком повно дає відповідь на питання про причину поширення неформальної зайнятості в Україні. Фактично, перебуваючи у працездатному стані та віці особа сплачує податки з метою утримання себе у майбутньому, тобто в час, коли особа не зможе про себе піклуватися, про неї піклуватиметься держава. Та з огляду на рівень життя пенсіонерів про будь-яке піклування з боку держави не може йти мови.

Саме тому, на думку окремих науковців, масштаби неформальної зайнятості населення також детерміновані рівнем довіри громадян до держави, органів публічного адміністрування, інститутів. Довіра може змінювати ставлення та сприйняття населення до неформальної зайнятості від толерантного до негативного й відмови працювати в неформальному сфері економіки. Довіра до держави також впливає на податкову мораль населення, спонукаючи в знак «соціальної солідарності» сплачувати податки, навіть за умови, коли раціонально й можливо було б ухилитися від їх сплати. Довіра формує сприятливі умови для співпраці між громадянами й інститутами держави, сприяє формалізації ринку праці. Високий рівень довіри громадян до держави вказує на її авторитет у суспільстві, низький рівень корупції, впевненість ефективного й раціонального розпорядження бюджетними видатками [5]. Тому, на нашу думку, держава на рівні із проведенням інспекцій, спрямованих на превенцію і зниження відсотка неформальної зайнятості має також зосередити увагу на поліпшенні соціально-економічного рівня життя населення, що сприятиме вірі громадян у раціональність використання коштів, отриманих з податків.

З погляду на існуючі трактування поняття «превенція», «профілактика», «запобігання» неформальної зайнятості можемо відзначити, що зазначені категорії передбачають запровадження цілісного комплексу заходів соціального, економічного, спеціального й індивідуального характеру, що здійснюються органами публічної адміністрації з метою виявлення фактів неформальної зайнятості населення, нейтралізації й усунення причин порушення законодавства про працю, попередження й припинення протиправної поведінки цими суб'єктами [24, с. 10]. Доречним в даному випадку є визначення поняття «детінізації зайнятості», запропонованого М.В. Торжевським, згідно якому, «детінізація зайнятості» розглядається як комплекс заходів економічного, соціального й інституційного характеру, направлено на зниження рівня тіньової зайнятості шляхом забезпечення сприятливих соціально-економічних стимулів для розвитку продуктивної зайнятості на умові максимального врахування інтересів суб'єктів ринку праці [23, с. 7]. Також науковцем уточнюється, що процес оздоровлення ринку праці обов'язково має бути пов'язаний із розробленням й реалізацією комплексу саме довгострокових заходів соціально-психологічного, адміністративного, економічного, та мотиваційного спрямування, що передбачає подолання кризи системи управління, дисбалансу між розвитком продуктивних сил і виробничими відносинами, недосконалістю законодавства, високого рівня корупції, невідповідності політики доходів очікуванням суспільства тощо [23, с. 154]. С.О. Баранов зауважує, що формалізація ринку праці вимагає здійснення низки заходів, серед яких: адміністративні, що полягають у створенні цілісної системи попередження та профілактики здійснення неформальної діяльності; економічні, що полягають у формуванні середовища, придатного для розвитку підприємницької діяльності на конкурентній основі; правові, що полягають у посиленні відповідальності та запровадженні санкцій за порушення податкового законодавства й законодавства про працю, які б підвищували ризики від здійснення неформальної діяльності [2, с. 136].

На думку інших науковців, зокрема, В.І. Костиці та Т.В. Бурлай, найбільш ефективними заходами для формалізації зайнятості населення в Україні мають стати [10, с. 44]: 1) серед стримувальних заходів жорсткого впливу: реєстрація найманих працівників до початку їх трудової діяльності чи в перший робочий день; проведення перевірки робочих місць інспекціями з питань праці; координація обміну даними відносно неформальної зайнятості між профільними урядовими структурами; 2) серед профілактичних заходів жорсткого впливу: встановлення заходів відповідальності за неформальну зайнятість на всіх етапах виробництва й реалізації товарів та послуг; запровадження технологічних інновацій, які сприятимуть скороченню неформальної зайнятості; спрощення регуляторних процедур та надання стимулів, пов'язаних із системою соціального захисту працівників; 3) серед оздоровчих заходів жорсткого впливу: запровадження схем поступової формалізації бізнес-діяльності і зайнятості; застосування пільгового оподаткування в частині прямих та непрямих податків; 4) серед заходів м'якого впливу: проведення кампаній з інформування неформально зайнятого населення щодо потенційних ризиків й втрат через відсутність офіційного працевлаштування. З.С. Варналій зазначає, що дієвими для формалізації зайнятості населення в Україні переважно можуть бути заходи що ґрунтуються на застосуванні до роботодавців заходів юридичної відповідальності, зокрема, кримінальної та збільшенні штрафних санкцій за недотримання положень законодавства про працю в контексті оформлення трудових відносин між роботодавцем та працівником [4].

На нашу ж думку, зважаючи на не досить високий рівень довіри громадян до органів публічної адміністрації, формалізація зайнятості населення України вимагає: встановлення чіткого та обмеженого кола суб'єктів, уповноважених на здійснення превентивних та каральних заходів за порушення

законодавства про працю та податкового законодавства; встановлення чіткого переліку їх повноважень; запровадження прозорих процедур контрольних заходів щодо виявлення порушень законодавства про працю та податкового законодавства, а також проведення інформаційно-роз'яснювальних заходів, що слугуватимуть, з однієї сторони, способом налагодження партнерських відносин з працюючим населенням, з іншої – заходом, спрямованим на роз'яснення прав та обов'язків сторін трудових правовідносин та формування розуміння переваг офіційного працевлаштування.

Тож, говорячи про суб'єктів уповноважених застосовувати заходи, спрямовані на формалізацію зайнятості населення в Україні, відзначимо, що Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про заходи, спрямовані на детінізацію відносин у сфері зайнятості населення» від 5 вересня 2018 р. № 649-р, до проведення комплексних заходів, спрямованих на формалізацію зайнятості та доходів населення залучені та уповноважені: Державна служба з питань праці, Державна фіскальна служба, Пенсійний фонд України, Національна поліція, інші центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Найширшими повноваженнями, безумовно, наділена Державна служба з питань праці (Держпраці). Згідно з Положенням про Державну службу України з питань праці, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2015 р. № 96, Держпраці уповноважена здійснювати державний контроль за додержанням законодавства про працю юридичними та фізичними особами, що використовують найману працю; державний контроль за додержанням вимог законодавства про працю, зайнятості населення, зокрема з питань дотримання прав громадян під час прийому на роботу, а також працівників в процесі звільнення з роботи; складати протоколи про адміністративні правопорушення, розглядати справи про такі правопорушення та накладати адміністративні стягнення. З метою виконання передбачених законодавством завдань, Держпраці наділяється правом залучати спеціалістів центральних й місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, науковців, представників профспілок й інших інститутів громадянського суспільства для розгляду питань, віднесених до компетенції Держпраці; отримувати від органів публічної влади необхідні для виконання покладених на завдань інформацію, документи або матеріали; безперешкодно, без попередження проводити перевірки виробничих, службових, адміністративних приміщень, а також об'єктів виробництва фізичних і юридичних осіб, що використовують найману працю; залучати працівників правоохоронних органів до здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері, віднесеної до компетенції Держпраці тощо [18].

Звичайно, із перерахованого особливе значення мають повноваження щодо проведення контролю та застосування відповідальності за порушення законодавства про працю.

Відзначимо, що державний контроль за дотриманням законодавства про працю реалізується у формі проведення інспекційних відвідувань й невізних інспектувань інспекторами праці. Попередньо їх порядок визначався Постановою Кабінету Міністрів України № 295(26 квітня 2017 р. – 14 травня 2019 р.) «Деякі питання реалізації статті 259 Кодексу законів про працю України та статті 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», проте 14 травня 2019 року набуло законної сили рішення Шостого апеляційного адміністративного суду [19], яким зазначену постанову визнано нечинною. Рішення колегії суддів обґрунтовано тим, що Кабінетом Міністрів України було суттєво порушено порядок підготовки й ухвалення постанови № 295. Разом з тим, у своїй постанові колегія суддів наголошує на тому, що постанова № 295 за своїм змістом суперечить вимогам чинного законодавства, зокрема, пункт 1 Порядку здійснення контролю (цей Порядок визначає процедуру здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про працю юридичними особами (включаючи їх структурні й відокремлені підрозділи, що не є юридичними особами), а також *фізичними особами*, що використовують найману працю») не відповідає вимогам ч. 1 ст. 259 Кодексу Законів про працю України, згідно якої державний нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю юридичними особами незалежно від форми власності, виду діяльності, господарювання, *фізичними особами – підприємцями*, що використовують найману працю, здійснює центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику з питань нагляду й контролю за дотриманням законодавства про працю [19].

Крім зазначеного, постанова № 295, якою затверджено Порядок здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про працю, містить ще одну невідповідність, вона стосується наділення контрольними повноваженнями органи місцевого самоврядування. Адже, згідно ч. 1 ст. 259 Кодексу законів про працю України, державний нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, здійснює центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику з питань нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю. Згідно ж ч. 3 ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до відання виконавчих органів міських рад міст обласного значення і об'єднаних територіальних громад, також належать повноваження щодо здійснення на відповідних територіях контролю за дотриманням законодавства про працю і зайнятості населення у визначеному законом порядку та накладення штрафів за порушення законодавства про працю і зайнятості населення.

Проте, скасування Порядку № 295 не означає, що Держпраці не зможе проводити перевірки. Надалі перевірки Держпраці та робота місцевих інспекцій з праці будуть проводитися в рамках Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». Однак, варто відзначити, що порядку проведення таких перевірок саме для Держпраці Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» не містить, що зумовлює затвердження нового Порядку. На сьогодні Держпраці вже розробила й оприлюднила на офіційному сайті проект постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю», який пропонується затвердити.

Інший орган публічного адміністрування, що уповноважений на здійснення заходів по виявленню фактів неформальної зайнятості – Державна фіскальна служба. На відміну від повноважень Держпраці, повноваження Державної фіскальної служби є дещо вузькими. Зокрема, згідно з Положенням Про Державну фіскальну службу України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. № 236, Державна фіскальна служба здійснює адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, забезпечує контроль за своєчасністю, достовірністю, повнотою його нарахування і сплати, а також надає консультації з питань сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Крім того, Державна фіскальна служба отримує і реєструє заяви, повідомлення й іншу інформацію про вчинення кримінальних та інших правопорушень в сфері оподаткування й бюджетній сфері, приймає відносно них передбачені чинним законодавством рішення; встановлює місцезнаходження платників податків, опитує їх засновників, посадових осіб; порушує у встановленому законом порядку питання щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у порушенні податкового законодавства та законодавства про єдиний внесок. Тобто, у разі виявлення порушень законодавства про працю в процесі здійснення адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Державна фіскальна служба повідомляє про такий факт Держпраці, яка в свою чергу, у формі позапланової перевірки зможе зафіксувати виявлені Державною фіскальною службою порушення й притягти порушника до відповідальності.

Пенсійний фонд України прямо не контролює діяльність підприємств щодо питань праці, проте також становить певну загрозу для роботодавців [7], адже, згідно з Положенням про Пенсійний фонд України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 р. № 280, діяльність Пенсійного фонду України спрямовується на забезпечення дотримання підприємствами, організаціями, установами, громадянами України, іноземцями й особами без громадянства, що на законних підставах перебувають на території України, вимог актів законодавства про пенсійне забезпечення та проведення в межах повноважень, встановлених законом, інформаційно-роз'яснювальної роботи серед працюючого населення. Пенсійний фонд України також наділений правом проводити у роботодавців планові, а у передбачених законом випадках, позапланові перевірки бухгалтерських книг, звітів, кошторисів й інших документів відносно достовірності відомостей, поданих до реєстру застрахованих осіб чи для призначення пенсій та одержувати необхідні пояснення, довідки та відомості (зокрема письмові) з питань, які виникають в процесі таких перевірок. Крім зазначеного, Пенсійний фонд України організовує обмін відомостями, які мають ознаки використання праці неоформлених працівників та порушень законодавства про працю, з Держпраці й Державною фіскальною службою. Зокрема, Пенсійний фонд України надає Державній фіскальній службі та Держпраці інформацію, яка включає відомості про страхувальників з підвищеним ступенем ризику, які: нараховують заробітну плату нижче від встановленого законодавством розміру мінімальної заробітної плати за основним місцем роботи, крім тих, які у звітності зазначили ознаку - «неповний робочий час», і тих, що розпочали та закінчили трудові правовідносини у звітному місяці; у звітному місяці порушили вимоги Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» щодо розміру єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування; повідомили про прийняття працівника на роботу, та не відобразили дані про нараховану йому заробітну плату за відповідний місяць або дату припинення трудових правовідносин [7].

Згідно положенням Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», органи місцевого самоврядування в процесі реалізації повноважень в сфері контролю за дотриманням законодавства про працю й зайнятість населення можуть провадити перевірки на підприємствах, в установах й організаціях, які перебувають в комунальній власності відповідної територіальної громади [20, ст. 17], а також з питань здійснення делегованих повноважень органів виконавчої влади можуть виступати з ініціативою проведення перевірок, організувати їх проведення, а при реалізації повноважень у сфері контролю за додержанням законодавства про працю і зайнятість населення проводити перевірки на підприємствах, в установах й організаціях, які не перебувають в комунальній власності, а також фізичних осіб, що використовують працю найманих працівників [20, ст. 17]. Відповідно до п. 2 ч.3 ст. 34 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», виконавчі органи міських рад міст обласного значення й

об'єднаних територіальних громад уповноважені накладати штрафи за порушення законодавства про працю і зайнятість населення в порядку, визначеному чинним законодавством [20, ч. 3 ст. 34].

Розглянувши зміст повноважень органів публічної влади, діяльність яких спрямована на зниження рівня неформальної зайнятості, важливо зауважити, що в силу наявності різного обсягу повноважень у перелічених суб'єктів, особливу увагу має бути приділено співпраці між ними, адже оперативна, налагоджена взаємодія органів публічної влади сприятиме підвищенню ефективності роботи та поліпшенню результатів превентивної діяльності щодо виявлення та припинення фактів неформальної зайнятості населення, мова переважно йде про виявлення порушення та направлення відповідних відомостей уповноваженому суб'єкту для застосування ним відповідних санкцій до порушника.

Говорячи про діяльність контролюючих суб'єктів слід також наголосити на важливості прозорості й неупередженості провадження контрольних заходів, здійснюючи перевірку, інспектор повинен абсолютно дотримуватися, встановленої чинним законодавством процедури і правил професійної етики. Здійснюючи надані державою повноваження інспектори мають формувати в свідомості громадян розуміння, бажання і потребу до співпраці, а не змушувати вигадувати нові способи приховування фактів неформальної зайнятості працівників. Тому, незважаючи на те, що для формалізації зайнятості населення Парламент та Уряд України більше схиляється до посилення адміністративно-фінансових санкцій за порушення норм законодавства про працю, в країні має проводитися активна інформаційна кампанія, спрямована на формалізацію зайнятості та виведення заробітної плати з «тіньового» сектора економіки. Зокрема, всі із перерахованих вище суб'єктів в межах своєї діяльності мають проводити на належному рівні консультації та інші заходи інформаційно-пізнавального характеру, що мають на меті ознайомлення і роботодавців, і робітників з чинним законодавством про працю, податковим законодавством з метою формування розуміння переваг формальної зайнятості населення та отримання легальних доходів.

Відзначаючи важливу роль контролюючих органів і безпосередньо ефективність самих перевірок в процесі формалізації зайнятості серед населення України також зазначимо, що вирішення цієї проблеми має здійснюватися не лише застосуванням санкцій з боку держави, а й активними діями, спрямованими на підвищення рівня добробуту населення, адже, на сьогодні ситуація виглядає таким чином, що держава завдяки зазначеним вище адміністративним заходам намагається боротися з неформальною зайнятістю, проте сплачені порушниками кошти за час проведення рейдів фактично розчиняються, адже на рівні життя пенсіонерів це жодним чином не відображається, а сплачених працюючими податків ледве вистачає для виплати мінімальних пенсій. З цього постає питання чи раціонально для власного добробуту сплачувати податки з метою забезпечення себе на майбутнє пенсію чи ні? З точки зору закону - звичайно потрібно, це дуже важливо, коли громадяни добровільно, через повагу до держави, до органів публічної влади, до закону дотримується його положень. Проте, з точки зору потреби будь-якої дорослої людини забезпечити добробут своєї родини – виникає сумнів. Кожен працюючий у приватному секторі громадянин усвідомлює, що на сьогоднішній день пенсійних виплат не вистачає навіть на мінімальні потреби. Тобто, з цього слід зробити висновок, що замість підвищення суми штрафів за використання неформальної зайнятості, державі слід зацікавити працююче населення гідним рівнем життя. Кожен громадянин має бути впевнений, що в період, коли він вже не зможе працювати, про нього піклуватиметься держава.

Підводячи підсумок досліджуваного питання, відзначимо, що формальна зайнятість населення в Україні – глобальна проблема, що має цілу низку деструктивних наслідків, як для сторін таких неформальних відносин, так і для держави. У зв'язку з чим, особлива увага з боку державами має бути прикута до формування довіри та впевненості суспільства у ефективності соціально-економічних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрианов В.Д.Теневой сектор экономики России: занятость и «серые» зарплаты // URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/tenevoy-sektor-ekonomiki-rossii-zanyatost-i-serye-zarplaty> (дата обращения 14.07.2019).
2. Баранов С.О. Научно-теоретичні аспекти сутності детінізації національної економіки // Інвестиції: теорія та практика. 2014. № 10. С. 134-138.
3. Барсукова С.Ю. Теневая занятость: проблемы легализации // Труд и занятость // URL :<https://cyberleninka.ru/article/n/tenevaya-zanyatost-problemy-legalizatsii> (дата обращения 14.07.2019).
4. Варналій З.С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія. Київ, Вид-во НІСД, 2006. 576 с.
5. Дубич К.В. Фактори тінізації ринку праці України // Державне управління: удосконалення та розвиток № 10, 2017 // URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1132> (дата звернення 15.07.2019).
6. Інспекція праці та не задекларована праця в ЄС/Міжнародне бюро праці, Програма адміністрації праці та інспекції праці. Женева: МОП. 2013.
7. Койчева О. Хто з органів держнагляду має право проводити комплексні перевірки з питань праці? // URL: <https://news.dtk.ua/law/inspections/50412> (дата звернення 15.07.2019).

8. Коломієць О.О. Тіньова зайнятість та перспективи її легалізації в Україні // *Економічний вісник НТУУ «КПІ»*. 2017. №14. С. 35-40.
9. Корягина Т. Теневая экономика: что это такое? // *Коммунист Грузии*. 1990. №10. С. 20-27.
10. Костриця В.І., Бурлай Т.В. Сучасна політика ЄС щодо скорочення неформальної зайнятості та адаптація її підходів в Україні // *Ринок праці та зайнятість населення*. 2016. № 4. С. 39-46.
11. Кравець І.М. Неформальна зайнятість як соціально-економічне явище // URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/3375/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%94%D1%96%D0%B4%D1%83%D1%85.pdf>(дата звернення 15.07.2019).
12. Краус Н.М., Самойленко Є.Г. Тіньова зайнятість і офіційне безробіття на ринку праці: світовий досвід і українські реалії // *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2014. № 1 (63). С. 64-71.
13. Лібанова Е. Палій О. Ринок праці та соціальний захист : навч. посібник із соціальної політики. Київ, 2004. 491 с.
14. Мельниченко О. А. Скорочення масштабів протиправної зайнятості як складова державної політики детинізації національної економіки // *Теорія та практика державного управління*. 2016. № 1(52). С. 160-165.
15. Методологічні положення обчислення обсягів економіки, яка безпосередньо не спостерігається // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0680202-04>(дата звернення 15.07.2019).
16. Міненко В.І. Зайнятість населення у неформальному секторі економіки: сутність та методи вимірювання // *Державне управління* . с. 111-113.// URL : http://www.economy.in.ua/pdf/4_2010/33.pdf(дата звернення 16.07.2019).
17. Незадекларована праця – тягар сучасності. Негативні наслідки для працівників, роботодавців, держави // URL : <http://desn-rada.gov.ua/news/nezadeklarovana-pratsia-tiahar-suchasnosti-nehativni-naslidky-dlia-pratsivnykiv-robotodavtsiv-derzhavy>(дата звернення 13.07.2019).
18. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2015 р. № 96 .
19. Про визнання незаконною та нечинною постанови : Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду № 826/8917/17 від 14.05.2019 URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81727463>(дата звернення 13.07.2019).
20. Про місцеве самоврядування в Україні Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. ст.170.
21. Сандугей В.В. Детинізація вітчизняного ринку праці як необхідна умова ефективної євроінтеграції // *Економічна теорія та історія економічної думки*. Вип. 3. 2017. С. 11-15.
22. Словник української мови Академічний тлумачний словник. Том 10, 1979. С. 621.// URL : <http://sum.in.ua/s/formaljnistj>(дата звернення 19.07.2019).
23. Торжевський М.В. Детинізація зайнятості населення в Україні. Дис...канд. економ. наук : 08.00.07. Київ, 2017. 218 с.
24. Шмігельська Н.О. Адміністративно-правове регулювання профілактики правопорушень у сфері економіки : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Львів, 2016. 22 с.
25. Що таке незадекларована праця ? Які є види незадекларованої праці? Чи є реальна небезпека від незадекларованої праці? // URL : <http://www.krm.gov.ua/news/view/4920> (дата звернення 12.05.2019).

REFERENCES

1. Andryanov V.D. Tenevoi sektor ekonomyky Rossyy: zaniatost y «serye» zarplaty // URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/tenevoy-sektor-ekonomiki-rossii-zanyatost-i-serye-zarplaty> (data obrashcheniya 14.07.2019).
2. Baranov S.O. Naukovo-teoretychni aspekty sutnosti detinizatsii natsionalnoi ekonomiky // *Investytsii: teoriia ta praktyka*. 2014. # 10. S. 134-138.
3. Barsukova S.Yu. Tenevaia zaniatost: problemy lehalizatsyy // *Trud y zaniatost* //URL :<https://cyberleninka.ru/article/n/tenevaya-zanyatost-problemy-legalizatsii> (data obrashcheniya14.07.2019).
4. Varnalii Z.S. Tinova ekonomika: sutnist, osoblyvosti ta shliakhy lehalizatsii: monohrafiia. Kyiv, Vyd-vo NISD, 2006. 576 s.
5. Dubych K.V. Faktory tinizatsii rynku pratsi Ukrainy // *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok* # 10, 2017 // URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1132> (data zvernennia 15.07.2019).
6. Inspektsiia pratsi ta ne zadeklarovana pratsia v YeS/Mizhnarodne biuro pratsi, Prohrama administratsii pratsi ta inspektsii pratsi. Zheneva: MOP. 2013.
7. Koicheva O. Khto z orhaniv derzhnahliadu maie pravo provodyty kompleksni perevirky z pytan pratsi? // URL: <https://news.dtk.ua/law/inspections/50412> (data zvernennia 15.07.2019).
8. Kolomiets O.O. Tinova zainiatist ta perspektvyv yii lehalizatsii v Ukraini // *Ekonomichnyi visnyk NTUU «KPI»*. 2017. #14. S. 35-40.
9. Koriahyna T. Tenevaia ekonomyka: chto esto takoe? // *Kommunist Hruzyy*. 1990. #10. S. 20-27.
10. Kostriytsia V.I., Burlai T.V. Suchasna polityka YeS shchodo skorochennia neformalnoi zainiatosti ta adaptatsiia yii pidkhdov v Ukraini // *Rynok pratsi ta zainiatist naseleennia*. 2016. # 4. S. 39-46.
11. Kravets I.M. Neformalna zainiatist yak sotsialno-ekonomichne yavyshe // URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/3375/1/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%94%D1%96%D0%B4%D1%83%D1%85.pdf>(data zvernennia 15.07.2019).
12. Kraus N.M., Samoilenko Ye.H. Tinova zainiatist i ofitsiine bezrobittia na rynku pratsi: svitovy dosvid i ukrainski realii // *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli*. 2014. # 1 (63). S. 64-71.
13. Libanova E. Paliy O. Rynok pratsi ta sotsialnyi zakhyst : navch. posibnyk iz sotsialnoi polityky. Kyiv, 2004. 491 s.
14. Melnychenko O. A. Skorochennia masshtabiv protypravnoi zainiatosti yak skladova derzhavnoi polityky detinizatsii natsionalnoi ekonomiky // *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. 2016. # 1(52). S. 160-165.

15. Metodolohichni polozhennia obchyslennia obsiahiv ekonomiky, yaka bezposeredno ne sposterihaietsia // URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0680202-04>(data zvernennia 15.07.2019).
16. Minenko V.L. Zainiatist naseleння u neformalnomu sektori ekonomiky: sutnist ta metody vymiriuvannia // Derzhavne upravlinnia . s. 111-113.// URL : http://www.economy.in.ua/pdf/4_2010/33.pdf(data zvernennia 16.07.2019).
17. Nezadeklarovana pratsia – tiahар suchasnosti. Nehatyvni naslidky dlia pratsivnykiv, robotodavtsiv, derzhavy// URL: <http://desn-rada.gov.ua/news/nezadeklarovana-pratsia-tiahар-suchasnosti-nehatyvni-naslidky-dlia-pratsivnykiv-robotodavtsiv-derzhavy>(data zvernennia 13.07.2019).
18. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z pytanpratsi :Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 liutoho 2015 r. # 96 .
19. Pro vyznannia nezakonnoiu ta nechynnoiu postanovy : Postanova Shostoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu # 826/8917/17 vid 14.05.2019 URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81727463>(data zvernennia 13.07.2019).
20. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 # 280/97-VR // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1997. # 24. st.170.
21. Sanduheі V.V. Detinizatsiia vitchyznianoho rynku pratsi yak neobkhdna umova efektyvnoi yevrointehratsii // Ekonomichna teoriia ta istoriia ekonomichnoi dumky. Vyp. 3. 2017. S. 11-15.
22. Slovnyk ukrainskoi movy Akademichnyi tlumachnyi slovnyk. Tom 10, 1979. S. 621.// URL : <http://sum.in.ua/s/formaljnistj>(data zvernennia 19.07.2019).
23. Torzhevskiy M.V. Detinizatsiia zainiatosti naseleння v Ukraini. Dys...kand. ekonom. nauk : 08.00.07. Kyiv, 2017. 218 s.
24. Shmihelska N.O. Administratyvno-pravove rehuliuвання profilaktyky pravoporushen u sferi ekonomiky : avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets 12.00.07 «Administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo». Lviv, 2016. 22 s.
25. Shcho take nezadeklarovana pratsia ? Yaki ye vydy nezadeklarovanoi pratsi? Chy ye realna nebezpeka vid nezadeklarovanoi pratsi? // URL : <http://www.krm.gov.ua/news/view/4920> (data zvernennia 12.05.2019).

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ
THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL
SCIENCES

УДК 340.15:94:327(477+4)«16»

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-02

**СТАТУТ ГЕНУЕЗЬКИХ КОЛОНИЙ НА ЧОРНОМУ МОРІ 1449 р. – ПАМ'ЯТКА
СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ІТАЛІЙСЬКОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ**

Гавриленко О. А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

АНОТАЦІЯ: статтю присвячено висвітленню джерел кодифікації та аналізу змісту Статуту генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. Наголошено, що Джерелами кодифікації стали, насамперед, норми статутів, що видавалися органами державної влади Генуезької республіки раніше – з кінця XIII ст., і практика судових органів метрополії та колоній. Окрім того, значний вплив на кодифікацію, вочевидь, справили «поради» (consilia) генуезьких юристів, об'єднані у збірки, частину з яких пізніше було опубліковано. Певний вплив на Статут генуезьких колоній на Чорному морі справило й тогочасне канонічне право католицької церкви, а також правові звичаї.

Звернено увагу на те, що текст Статуту містив низку норм, якими визначався правовий статус окремих груп населення. Вирішальним був розподіл на «генуезців» та «не генуезців». «Генуезці» – громадяни Генуезької республіки (cives) становили правлячу верхівку і посідали усі вищі адміністративні посади. Водночас, наголошено, що ці права не поширювалося на найманих солдатів, матросів та слуг італійського походження. Дехто з генуезців фактично набував таких прав, якими були наділені лише крупні феодалні сеньйори у Європі – їхні феодалні володіння лише номінально залежали від генуезького уряду, а тим більше від місцевої адміністрації.

Зауважено, що Статутом 1449 р. було достатньо чітко визначено систему органів державної влади та управління Каффи та інших колоній на чолі з консулом Каффи, який обирався у Генуї. Чільне місце серед норм права, вміщених у Статуті, посідали норми адміністративного характеру. Ними регламентувалися найрізноманітніші сфери життя населення Каффи та інших причорноморських міст і поселень. Значну частину документу складають норми, що регламентували фіскальні відносини.

Наголошено, що через генуезькі колонії здійснювалася жвава торгівля. Вочевидь, зважаючи на необхідність у першу чергу регламентувати відносини зобов'язального характеру, до Статуту було включено й значну кількість норм, що регулювали цивільно-правові відносини. Статут також надає можливість створити уявлення й про деякі злочини та покарання за них, про основні риси процесуального права генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: пам'ятка права, джерело права, кодифікація, статут, генуезькі колонії, Північне Причорномор'я, державне право, адміністративне право, фінансове право, цивільне право, кримінальне право, процесуальне право.

**УСТАВ ГЕНУЭЗСКИХ КОЛОНИЙ НА ЧЕРНОМ МОРЕ 1449 г. – ПАМЯТНИК
СРЕДНЕВЕКОВОГО ИТАЛЬЯНСКОГО ПРАВА НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ**

Гавриленко А. А.,

доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры международного
и европейского права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

АННОТАЦИЯ: статья посвящена рассмотрению источников кодификации и анализу содержания Устава генуезских колоний на Черном море 1449 г. Отмечено, что источниками кодификации стали, прежде всего, нормы уставов, которые издавались органами государственной власти Генуэзской республики ранее – с конца XIII в., а также практика судебных органов метрополии и колоний. Кроме того, значительное влияние на кодификацию,

очевидно, оказали «советы» (*consilia*) генуэзских юристов, объединенные в сборники, часть из которых позже были опубликованы. Определенное влияние на Устав генуэзских колоний на Черном море оказало и каноническое право католической церкви, а также правовые обычаи.

Обращено внимание на то, что текст Устава содержал ряд норм, которыми определялся правовой статус отдельных групп населения. Решающим было распределение на «генуэзцев» и «не генуэзцев». «Генуэзцы» – граждане Генуэзской республики (*cives*) составляли правящую верхушку и занимали все высшие административные должности. В то же время, отмечается, что эти права не распространялось на наемных солдат, матросов и слуг итальянского происхождения. Некоторые из генуэзцев фактически приобретали такие права, которыми были наделены только крупные феодальные сеньоры в Европе – их феодальные владения лишь номинально зависели от генуэзского правительства, а тем более от местной администрации.

Отмечено, что Уставом 1449 г. была достаточно четко определена система органов государственной власти и управления Каффы и других колоний во главе с консулом Каффы, который избирался в Генуе. Центральное место среди норм права, содержащихся в Уставе, занимали нормы административного характера. Ими регламентировались различные сферы жизни населения Каффы и других причерноморских городов и поселений. Значительную часть документа составляют нормы, регламентирующие фискальные отношения.

Отмечено, что через генуэзские колонии осуществлялась оживленная торговля. Очевидно, учитывая необходимость в первую очередь регламентировать отношения обязательственного характера, в Устав было включено и значительное количество норм, регулирующих гражданско-правовые отношения. Устав также дает возможность создать представление и о некоторых преступлениях и наказаниях за них, а также об основных чертах процессуального права генуэзских колоний в Северном Причерноморье.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: памятник права, источник права, кодификация, устав, генуэзские колонии, Северное Причерноморье, государственное право, административное право, финансовое право, гражданское право, уголовное право, процессуальное право.

CHARTER OF GENUA COLONIES ON THE BLACK SEA 1449 – MONUMENT OF MEDIUM ITALIAN LAW ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Havrylenko Oleksandr,

Doctor of Science (Law), Full Professor,
V.N. Karazin Kharkiv National University,
Professor at the Department of International
and European Law,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>

ANNOTATION: the article is devoted to the coverage of the sources of codification and analysis of the contents of the Charter of Genoese colonies in the Black Sea in 1449. It was emphasized that the sources of codification were, first of all, the rules of the statutes issued by the state authorities of the Genoese Republic before - from the end of the XIII century, and the practice of the judicial authorities of the metropolis and colonies. In addition, the «*consilia*» of Genoese lawyers, united in collections, some of which were later published, have had a significant impact on codification. A certain influence on the Statute of the Genoese colonies on the Black Sea was made by the then canonical right of the Catholic Church, as well as legal practices.

Attention is drawn to the fact that the text of the Statute contained a number of norms that determined the legal status of individual groups of the population. Decisive was the division into «Genoese» and «non-Genoese». «Genoese» – citizens of the Genoese Republic (*cives*) constituted the ruling elite and occupied all senior administrative positions. At the same time, it has been stressed that these rights did not apply to hired soldiers, sailors and servants of Italian descent. Some of the Genoese people in fact acquired the rights that were endowed with only major feudal lords in Europe – their feudal possessions were only nominally dependent on the Genoese government, and even more so from the local administration.

It was noted that the Charter of 1449 had sufficiently clearly defined the system of public authorities and the administration of Cuffi and other colonies, headed by Consul Cuffi, who was elected in Genoa. The leading place among the norms of law contained in the Statute was administrative rules. They regulated the most diverse spheres of life of the population of Cuffi and other Cyrillic cities and settlements. A significant part of the document is the rules governing fiscal relations.

It was emphasized that through the Genoese colony there was a lively trade. Obviously, in view of the need to first regulate relations of a binding character, the Statute also included a significant number of norms regulating civil-law relations. The Statute also provides an opportunity to create an idea of and some crimes and punish them, about the basic features of procedural law of the Genoese colonies in the Northern Black Sea coast.

KEY WORDS: monument of law, source of law, codification, statute, Genoese colony, Northern Black Sea coastland, state law, administrative law, financial law, civil law, criminal law, procedural law.

Протягом тривалого часу джерела права, що містили норми, якими регулювалися суспільні відносини у середньовічних містах і торговельних факторіях, розташованих на теренах сучасної Південної України у другій половині XIII – останній чверті XV ст., які перебували під управлінням уряду Генуезької республіки (Каффа, Боспоро, Чембало, Солдайя, Монкастро, Джинестра, Ілліче та інші), лишалися абсолютно невідомими широкому загалу. Донедавна тільки вузьке коло фахівців, переважно істориків-

мідієвістів, були знайомі з текстом унікальної пам'ятки – Статуту генуезьких колоній, розташованих у басейні Чорного моря (Statutum Serphe), затвердженому урядом Генуї 28 лютого 1449 р. [1]. Серед суто правничих досліджень цієї пам'ятки можна назвати лише ґрунтовну статтю М.М. Ковалевського «Юридический быт генуэзских колоний на Черном море во второй половине XV в.» [2], що вийшла друком понад сто років тому у виданій в Києві збірці статей, присвяченій М.Ф. Владимирському-Буданову (1838-1916), яка нині є бібліографічною рідкістю, а також опубліковану протягом 2010-2014 рр. низку статей та тез наукових доповідей сучасних українських юристів [3-5]. Не можна оминати увагою й науково-популярну працю «Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір», додатком до якої є перший україномовний переклад Статуту 1449 р. [6, с. 162-258]. З-поміж «цивільних» істориків до аналізу Статуту зверталися у своїх наукових розвідках М.Н. Мурзакевич, О.Л. Пономарьов, О.Г. Єманов, О.М. Барабанов, В.О. Тіпаков та ін. [7-11].

Джерелами кодифікації стали, насамперед, норми статутів, що видавалися органами державної влади Генуезької республіки раніше – з кінця XIII ст., і практика судових органів метрополії та колоній. Окрім того, значний вплив на кодифікацію, вочевидь, справили «поради» (consilia) генуезьких юристів, об'єднані у збірки, частину з яких пізніше було опубліковано. Певний вплив на Статут генуезьких колоній на Чорному морі справило й тогочасне канонічне право католицької церкви, а також правові звичаї.

Вочевидь, саме зі звичаєвого права походить поширений у більшості міст середньовічної Європи принцип, відповідно якого «міське повітря робить людину вільною». З нього випливала норма, закріплена у § 2 гл. 45 Статуту 1449 р.: «Якщо станеться, що невільник утече до Каффи з околицьних селищ або з Орди, ... повинен вважатися вільним» [1, с. 737]. Та коли господарю колишнього невільника усе ж пощастить розшукати його, то у цьому випадку він мав право вимагати від влади не видачі раба, а лише виплати йому тієї суми, за яку утікач буде проданий синдиками у самій Каффі з публічного торгу. Виключення становили лише випадки, коли віднайдені раби були втікачами з Солхату.

У пам'ятці є й інші приклади використання норм звичаєвого права. Зокрема, Статут містить посилання на те, що маклери Каффи повинні були дотримуватися якогось звичаю, «існуючого, як стверджують здавна, нагадувати під страхом штрафу, усякому, щоб у тестаменті своєму заповідали щонебудь громаді» [1, с. 811]. Нормою Статуту 1449 р. було скасовано звичай, за яким у випадку, якщо купець викидав свій товар за борт із метою порятунку судна, це вважалося його особистою справою, і власники вантажу, що залишився, та власник врятованого корабля не зобов'язувалися компенсувати збитки особі, що втратила свій товар внаслідок таких дій [1, с. 765]. У тексті документу наведено й опис ситуації, коли деякі консули, посилаючись на нібито стародавні звичаї, припускалися зловживань своїми повноваженнями (вилучали частину плодів у тих, хто привозив їх до міста, а також зобов'язували жителів передмість постачати траву для своїх коней) [1, с. 814].

Окрім звичаєвого права, до підґрунтя «Статуту для генуезьких колоній у Чорному морі» 1449 р. було покладено значну кількість норм, вміщених у Статутах більш раннього періоду. Ще наприкінці XIX ст. італійськими дослідниками в архівах було виявлено перелік статей статуту, виданого Генуєю для її чорноморських володінь у 1290 р. [12, с.14-15]. Приблизно тоді ж було віднайдене й уривки іншого, більш пізнього статуту під назвою «Ordines a Impositio officii Ghazariae» («Права та обов'язки установ Хозарії»), прийнятого 30 серпня 1316 р. [2, с. 195-196]. Цей Статут містив переважно норми державного та адміністративного права. Його статтями визначалася процедура призначення каффського консула, що надсилалася з Генуї, та виборів другого – місцевого консула, а також порядок виборів Великої та Малої Ради міста. Особливу увагу приділено регулюванню заходів, спрямованих на відновлення Каффи після того, як у 1307 р. вона була зруйнована й покинута своїми мешканцями. Було повторено пункти Статуту 1290 р. щодо заборони карбування у Каффі власної монети та щодо заборони стягнення мит сторонніми особами, що однак «не повинно шкодити» синам якогось Боніфація дель Орто.

У наступні роки в Генуї було прийнято значну кількість різноманітних правил, постанов і розпоряджень, що стосувалися адміністративного устрою чорноморських колоній, містобудування, водопостачання, торгівлі. Серед них, наприклад: план відновлення Каффи (Ordo de Caffa), прийнятий 18 березня 1316 р., незабаром після повернення генуезців до розореної ханом Тохтою Каффи [13, с. 86]; постанова ради старійшин Генуї від 10 квітня 1398 р., що обмежувала самостійність окремих генуезців у відносинах з татарською знаттю та купцями [1, с. 286, прим. 85]; постанови офіції торговельної Хозарської від 1398 р., що визначали порядок призначення чиновників у кримських колоніях [1, с. 827]; постанови від 1399 р., якими визначався порядок призначення консулів у Солдайї та Тані [1, с. 827]; постанова генуезького дожа, ради старійшин та офіції піклування Романії від 1441 р., яка забороняла будувати у Криму нові укріплення та ремонтувати старі [1, с. 752] тощо. Безперечно, ці норми справили вплив на подальший розвиток права генуезьких колоній, розташованих на чорноморському узбережжі.

Протягом 1403-1404 рр. було розпочато кодифікаційні роботи та опрацьовано нові статuti, тексти яких до нашого часу не збереглися. У 1434 р. був виданий черговий Статут для Каффи та інших колоній. Однак, вже у 1441 р. у Генуї заговорили про необхідність внесення до нього змін. Для цього до Каффи

було направлено спеціальних уповноважених осіб (комісарів). Але робота проводилася ними доволі мляво, і тому 28 лютого 1449 р. у Генуї було затверджено проект статуту, розроблений генуезькими юристами. У ході кодифікації ними, окрім Статуту Каффи 1434 р., ймовірно, використовувалися також і норми інших генуезьких статутів. Саме цим, вочевидь, зумовлено подібність правових норм, що діяли у генуезьких колоніях на Чорному морі до тих, якими користувалися у самій метрополії. Окрім того, у Статуті 1449 р. постійно підкреслюється обов'язок магістратів дотримуватися статутів Генуї та статутів (капітуляріїв), якими визначалися права та обов'язки окремих посадовців Генуезької республіки [14, с. 120].

Можемо припустити й наявність певного впливу на кодифікацію 1449 р., який справили «поради» генуезьких юристів. Такі «поради» зазвичай об'єднували у рукописні збірки, серед яких, насамперед, варто назвати збірник, укладений на початку XV ст. видатним правознавцем Бартоломео Боско [15]. Він містив понад п'ятсот юридичних консультацій, наданих ним на прохання суддів, а також позивачів чи відповідачів, зокрема й тих, що мешкали у північночорноморських колоніях.

Текст Статуту для генуезьких колоній у Чорному морі 1449 р. включає низку норм, якими визначався правовий статус окремих груп населення. Вирішальним для жителів був їхній розподіл на «генуезців» та «не генуезців». «Генуезці» – громадяни Генуезької республіки (*cives*) становили правлячу верхівку і посідали усі вищі адміністративні посади. Водночас, варто зауважити, що ці права не поширювалося на найманих солдатів, матросів та слуг італійського походження. Дехто з генуезців фактично набував таких прав, якими були наділені лише крупні феодалні сеньори у Європі – їхні феодалні володіння лише номінально залежали від генуезького уряду, а тим більше від місцевої адміністрації [16]. Наприклад, генуезькими *cives* братами Гуаско (Гваско) на підвладних їм землях навколо замку Тассілі (рештки його знаходяться на місі Чобан-Куле у Криму) самовільно було запроваджено чотири види податків, стягувалося мито з товарів, що ввозилися. Вони створили власні збройні загони, тюрми та судові камери, і навіть присвоїли собі «право меча», тобто право карати жителів, які мешкали у їхніх землях, на смерть [17, с. 12].

«Не генуезці», тобто автохтонне населення колоній, у свою чергу складалося ще з двох соціальних категорій: «громадян Каффи» – *burgenses* та «жителів» («мешканців») – *habitor*. Перші являли собою середню верству населення, зосереджуючи у своїх руках значну частину ремесла й торгівлі. Їхнє право власності охоронялося генуезькими законами [11, с. 118]. На початку XIV століття вони одержують доступ до місцевих адміністративних органів влади. Слід зазначити, що *cives*, виїхавши з метрополії до колонії, лишався громадянином Генуї. І лише осівши у факторії остаточно, завівши там родину, він одержував статус *burgenses*. Часто цей статус одержували лише діти колоністів, оскільки цей статус звільняв від низки обтяжливих податків, зокрема подушного (*avaria*). Згодом громадянин колонії міг повернутися до Генуї з відновленням статусу генуезького громадянина. На нижньому щаблі соціальних сходів стояли «жителі». Це були, в основному, наймані робітники та населення сільської округи. Значний прошарок населення становили міські низи, що склалися з практично безправних «маленьких людей без імені».

Як свідчать джерела, генуезці мали чисельну перевагу лише на початку колонізації. Та вже до кінця XIV ст. вони становили абсолютну меншість. Наприклад, у Каффі, окрім них мешкала значна кількість греків, вірменів, татар, грузинів, готів, черкесів, євреїв, болгар, угорців. Правовий статус населення залежав і від конфесійної приналежності, хоча з тексту Статуту помітно, що ситуація у тогочасній Каффі та інших колоніях Генуї відзначалася достатньою віротерпимістю. Незважаючи на те, що католицизм був державною релігією, нормами Статуту священникам суворо заборонялося будь-яким чином притіснити іновірців та «накладати руку на жнива іншого народу».

Статутом 1449 р. було достатньо чітко визначено систему органів державної влади та управління Каффи та інших колоній. На чолі усього генуезького колоніального адміністративного апарату стояв консул Каффи, який обирався у Генуї. (Гл. 1, § 9). Він виступав першою особою після генуезького дожа та іменувався титулом «Величний». Однак, консул здійснював управління не від свого імені, а від імені комуни (*comunis*) – громади Каффи, тобто усіх жителів міста. Збори міської громади проводилися у приміщенні ратуші [1, с. 764]. Громада мала свій архів, куди передавалися на зберігання усі офіційні документи [1, с. 695].

Заступником консула був його вікарій (*vicario*), що призначався консулом і одержував грошове та натуральне утримання від комуни. При консулі перебувала курія (*curie*), яка являла собою щось на зразок канцелярії сенату [1, с. 689]. Вона складалася з двох писарів, одного грецькомовного, іншого – знавця «сарацинської» (арабської) мови; трьох перекладачів; шести розсильних; двох глашатаїв; кількох музикантів (один грав на литаврах, другий – на гітарі, третій на ріжку, двоє були сурмачами); годинникового майстра та нотаріїв. При консулі перебувала рада з восьми старійшин, які разом із ним вирішували поточні питання, а також призначали чиновників на посади.

Управління фінансами комуни Каффи здійснювали два массарії (*massariorum*), які обиралися на піврічний термін (гл. 3, § 1). Ще одним органом фінансового управління була «оффіція монети» (*offici*

monete) – міське казначейство. Воно складалося з чотирьох провізорів, що обиралися строком на шість місяців. Один з провізорів по черзі призначався старшим [1, с. 667]. В офіції працював також письменник – нотарій (гл. 5, § 1). Окрім того, протягом певного часу в Каффі існувала ще одна фінансова установа – офіція св. Антонія, яка стежила за вивозом з Каффи морським шляхом живого товару – рабів. Однак, Статутом 1449 р. посадовця, що очолював її, було замінено на двох чиновників казначейства (гл. 5, § 6).

Загалом же торгівлю у місті контролювала «офіція торговельна хозарська» (offici mercantie et Gazarie), що складалася з чотирьох осіб, що обиралися чотиримісячний термін. Посадові обов'язки чиновників цього комітету визначалася окремим Статутом. За наявності у місті постійного запасу продовольства стежила офіція продовольства (offici victualium), чотири члени якої обиралися строком на вісімнадцять місяців.

Офіція піклування (offici provisionis) складалася із чотирьох осіб, обраних шестимісячний термін. Її чиновники стежили за водопостачанням Каффи, чистотою й порядком у місті, станом фортечних мурів тощо. Ця офіція мала у своєму складі наглядача за водою, який відповідав за стан міського водогону, ігекаміра, який відшукував джерела води, пристава, що стежив за чистотою у місті та станом стічних каналів, двох вістових, а також писаря й скарбника.

З дрібніших чиновників варто відзначити «начальника акцизів на їстівні припаси». Він стягував відповідний збір як з продавців, так і з покупців. У його підпорядкуванні перебували акцизні збирачі [1, с. 759]. Ще одна посадова особа – міністрал (ministralis) – спостерігав за торгівлею на каффському базарі та стягував з торговців ринковий збір (гл. 30) [1, с. 720-723].

Існували й органи, що забезпечували охорону громадського порядку, боролися зі злочинністю та мали військові функції [18, с. 142-147]. Звичайну (денну) варту в Каффі ніс кавалерій консула Каффи «зі своїми людьми» [1, с. 697]. Кавалерій (cavalerio) консула Каффи виконував поліцейські функції в місті, мав свого заступника й командував 20 служителями (servientibus). Очільником нічної варти був капітан міста (capitaneus burgorum Caphe), що мав військові повноваження [1, с. 698]. При цьому військовому начальникові міста перебував його служитель. Центурій – сотник (centurio) командував ополченням і також підпорядковувався капітанові міста. Під його головуванням перебували десятники (decuriones) [1, с. 676, 830]. Вони брали участь в охороні міста й передмість. Окрім того, їх також залучали до збирання мит. Безпосередньо функції захисту міста Каффи від посягань воєнних сусідів, а також охорони громадського порядку здійснювали наймані солдати та аргузії.

Зі статей розділів Статуту, які стосувалися устрою Чембало, відомо, що гарнізон фортеці склали соції (socii; лат. socius – товариш), тобто військовослужбовці – тимчасові найманці, а також стипендіарії (stipendiarii) – чиновники, котрі отримували постійне грошове утримання (stipendium). У місті перебувало 40 стрільців, котрі мали навички користування баллістами (кн. 2, гл. 5, § 8). Верхня та нижня фортеці мали окремих комендантів, яким підпорядковувалися військовослужбовці, що несли охоронну службу. Цікаво, що вже Статутом 1449 р. передбачалася й посада гармаша (кн. 2, гл. 5, § 16). В експозиції археологічного музею Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна виставлено віднайдені університетською експедицією на чолі з С. В. Д'ячковим зразки ядер, якими забезпечувалася артилерія Чембало.

Чільне місце серед норм права, вміщених у Статуті, посідали норми адміністративного характеру. Ними регламентувалися найрізноманітніші сфери життя населення Каффи та інших міст. Навіть, здавалося б, найдрібніші та малозначні дії адміністрації були докладно розписані. Наприклад, у гл. 28 встановлювався час, коли слід було дзвонити у міські дзвони («...постановлюємо та узаконуємо, щоб не виникало жодних сумнівів відносно часу, коли належить бити у дзвін, що з 1 жовтня по 1 березня дзвониться увечері, одразу після того, як проб'є дві години (тобто о восьмій годині за місцевим часом – О.Г.); в іншу ж пору року дзвониться після трьох годин (після дев'ятої – О.Г.), під штрафом, який стягається з кавалерія (поліцейського чиновника – О.Г.). У дзвін же слід ударити на менше 370 разів» [1, с. 711]).

Значну частину документу складають норми, що регламентували фіскальні відносини. Перелік податків, котрі мусили сплачувати громадяни і мешканці, на відміну від представників адміністрації, котрі позбавлялися від сплати цих численних фіскальних стягнень, дозволяє зрозуміти глибинні причини численних народних повстань та заворушень, що, наприклад, лише у Каффі в третій чверті XV ст. відбулися в 1454, 1463, 1471, 1472 та 1475 рр. [19, с. 85].

Через генуезькі колонії здійснювалася жвава торгівля зерном, сіллю, шкірами, хутром, бурштином, воском, медом, лісом, рибою, ікрою, сукнами, олією, вином, а також іншими товарами. Активізації торговельних відносин значною мірою сприяли договори, укладені Генуєю з Візантією (1261, 1351 рр.), Венецією (1344, 1345 рр.) та іншими державами стосовно мирного співіснування та вільної торгівлі [19, с. 140-158]. Особливим товаром вважалися невольники. Вочевидь, зважаючи на необхідність у першу чергу регламентувати відносини зобов'язального характеру, до Статуту було включено й значну кількість норм, що регулювали цивільно-правові відносини. Так, гл. 35 містила вказівку на те, «щоб не

давати позик громадам Готії», гл. 46 встановлювала заборону продавати жителів Каффи, як невільників, гл. 47 містила певні обмеження цивільної дієздатності каффських *burgenses* та приїжджих татар тощо.

Статут також надає можливість створити уявлення й про деякі злочини та покарання за них, про основні риси процесуального права генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї [20]. Але подібна інформація є фрагментарною. Вочевидь, такі лакуни були залишені навмисно і заповнювалися нормами, що містилися у законодавстві, що творилося, насамперед, для самої метрополії, зокрема, у так званих «цивільно-кримінальних статутах» Генуї 1375, 1403 та 1413-1414 рр. [21, с. 23].

Отже, Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. являв собою комплексний кодифікаційний акт, що був результатом тривалої роботи і являв собою збірку норм державного, адміністративного, фінансового, цивільного, кримінального та процесуального права. Його появі передувала тривала робота з систематизації та узагальнення норм звичаєвого права, норм статутів, виданих законодавчими органами Генуї раніше, норм канонічного права та врахування судової практики, а також об'єднаних у збірки «порад» (*consilia*) генуезьких юристів.

Джерелознавча критика Статуту 1449 р. цілком підтверджує думку, висловлену М.М. Ковалевським понад сторіччя тому: «... Початкова організація Каффи (як і інших колоній Генуї – О.Г.) була, принаймні у її головних рисах, знімком з генуезьких порядків» [2, с. 204]. Але з часом, як це впливає з аналізу статей Статуту, право чорноморських колоній помітно ускладнюється та набуває специфічних рис, притаманних лише місцевому правовому ладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Устав для генуезских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 5. Одесса, 1863. С. 632–836.
2. Ковалевский М. М. Юридический быт генуезских колоний на Черном море во второй половине XV века. Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. К. : Тип. С. В. Кульженко, 1904. – С. 195-228.
3. Гавриленко О. А. Ярмошук С. С. Номофілаки античних полісів та синдикати генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї: історико-компаративне дослідження. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 1 (48). С. 37-44.
4. Гавриленко О.А. Основні риси цивільного процесу в північнопричорноморських колоніях Генуї (друга половина XIII – третя чверть XV ст.). Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Сер. «Юридические науки». Т. 24 (63). 2011. № 2. С. 17-22.
5. Колесніков С.Д. Джерела права генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї в середині XIII – останній чверті XV ст. Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти країн: історія та сучасність : матеріали ХХІХ Міжнародної історико-правової конференції, 19-29 вересня 2013 р., м. Феодосія. Київ; Сімферополь : Універсум, 2013. С. 734-742.
6. Статут для генуезьких колоній у Чорному морі (Генуя, 28 лютого 1449 р.) Гавриленко О. А., Сівальнов О. М., Цибулькін В. В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків : Точка, 2017. С. 162-258.
7. Мурзакевич Н. Н. История генуезских поселений в Крыму. Одесса : [Б.и.], 1837. 332 с.
8. Пономарев А. Л. Территория и население генуезской Кафы по данным бухгалтерской книги – массарии казначейства за 1381-1382 гг. Причерноморье в средние века. Труды историч. ф-та МГУ. Вып. 4. М.; СПб. : Алетейя, 2000. С. 317-443.
9. Типаков В. А. Консульство Чембало во второй половине XV века: административное управление. Херсонесский сборник. Вып. 10. – Севастополь, 1999. – С. 78–81.
10. Еманов А.Г. Образование городской коммуны Кафы (до сер. XV в.) : автореф. дис. ... докт. ист. наук по спец. 07.00.03 – Всеобщая история. – Екатеринбург, 1997. 51 с.
11. Барабанов О.Н. Новые материалы о статусе *burgenses* генуезской Кафы. Причерноморье в Средние века. Труды историч. ф-та МГУ. Вып. 3. СПб. : Алетейя, 1998. С. 117-125.
12. Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело з ранньої історії генуезьких торговельних колоній у Криму Історія торгівлі, податків та мита. 2011. №2. С. 14–20.
13. Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вторая половина XV вв.) Причерноморье в Средние века. Труды историч. ф-та МГУ. Вып. 3. СПб. : Алетейя, 1998. С. 82-116.
14. Гавриленко О. А. Правове регулювання торговельних відносин у еллінських та генуезьких колоніях Північного Причорномор'я: діахронно-компаративне дослідження. Порівняльно-правові дослідження. 2010. № 1. С. 118-124.
15. Bosco V. *Consilia egregi domini Bartolomei de Bosco famosissimi iureconsulti genuensi*. Loano, 1620. 898 p.
16. Колли Л. П. Христофоро ди-Негро, последний консул Солдаи. Известия Таврической учёной архивной комиссии. 1905. № 38. С. 1–28.
17. Секиринский С. А., Секиринский Д. С. Феодалные владения генуезцев в Восточном Крыму во 2-й половине XV века Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1989. С. 9–16.
18. Колесніков С. Д. Організаційно-правові засади правоохоронної функції держави в генуезьких колоніях Північного Причорномор'я за Статутом 1449 р. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (м. Харків, 13 листопада 2015 р.). Харків: ХНУВС, 2015. С. 142-147.

19. Гавриленко О. А., Сівальньов О. М., Цибулькін В. В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: Точка, 2017. 260 с.
20. Гавриленко О. А. Суд та юрисдикційний процес у середньовічних колоніях Генуї в Криму. Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку : матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції, 16-18 вересня 2011 р., м. Саки. У 2 ч. Ч. 1. Київ; Сімферополь : СМД, 2011. С. 132-140.
21. Барабанов О. Н. Бартоломео Боско – генуезський юрист XIV-XV веков: Теория и практика гражданского судебного процесса. СПб. : Алетейя, 2002. 224 с.

REFERENCES

1. Ustav dlja genuejskikh kolonij v Chernom more, izdannyj v Genuie v 1449 godu. Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej. T. 5. Odessa, 1863. S. 632–836.
2. Kovalevskij M. M. Juridicheskij byt genuejskikh kolonij na Chernom more vo vtoroj polovine XV veka. Sbornik statej po istorii prava, posvjashhennyj M. F. Vladimirskomu-Budanovu. K. : Tip. S. V. Kul'zhenko, 1904. – S. 195-228.
3. Gavrilenko O. A. Jarmoshuk S. S. Nomofilaki antichnih polisiv ta sindiki genuejskikh kolonij u Pivnichnomu Prichornomor'ї: istoriko-komparativne doslidzhennja. Visnik Harkivskogo nacional'nogo universitetu vnutrishnih sprav. 2010. № 1 (48). S. 37-44.
4. Gavrilenko O.A. Osnovni risi civil'nogo procesu v pivnichnoprichornomors'kih kolonijah Genuї (druga polovina VIII – tretja chvert' HV st.). Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Ser. «Juridicheskie nauki». T. 24 (63). 2011. № 2. S. 17-22.
5. Kolesnikov S.D. Dzherela prava genuejskikh kolonij u Pivnichnomu Prichornomor'ї v seredini VIII – ostannij chverti HV st. Dzherela prava Ukraїni, inshih kraїн ta mizhnarodnoї spil'noti kraїн: istorija ta suchasnist' : materialy HHIH Mizhnarodnoї istoriko-pravovoї konferencії, 19-29 veresnja 2013 r., m. Feodosija. Kiїv; Simferopol' : Universum, 2013. S. 734-742.
6. Statut dlja genuejskikh kolonij u Chornomu mori (Genuja, 28 ljutogo 1449 r.) Gavrilenko O. A., Sival'n'ov O. M., Cibul'kin V. V. Genuejs'ka spadshhina na terenah Ukraїni: etnoderzhavoznavchij vimir. Harkiv : Tochka, 2017. S. 162-258.
7. Murzakevich N. N. Istorija genuejskikh poselenij v Krymu. Odessa : [B.i.], 1837. 332 s.
8. Ponomarev A. L. Territorija i naselenie genuejskoj Kafy po dannym buhgalterskoj knigi – massarii kaznachejstva za 1381-1382 gg. Prichornomor'e v srednie veka. Trudy istorich. f-ta MGU. Vyp. 4. M.; SPb. : Aleteja, 2000. S. 317-443.
9. Tipakov V. A. Konsul'stvo Chembalo vo vtoroj polovine HV veka: administrativnoe upravlenie. Hersoneskij sbornik. Vyp. 10. – Sevastopol', 1999. – S. 78–81.
10. Emanov A.G. Obrazovanie gorodskoj kommuny Kafy (do ser. HV v.) : avtoref. dis. ... dokt. ist. nauk po spec. 07.00.03 – Vseobshhaja istorija. – Ekaterinburg, 1997. 51 s.
11. Barabanov O.N. Novye materialy o statuse burgenses genuejskoj Kafy. Prichornomor'e v Srednie veka. Trudy istorich. f-ta MGU. Vyp. 3. SPb. : Aleteja, 1998. S. 117-125.
12. Kuz' A. I. Statut Kafi 1290 r. jak dzherelo z rann'oi istorii genuejskikh torgovel'nih kolonij u Krymu Istorija torgivli, podatkov ta mita. 2011. №2. S. 14–20.
13. Bocharov S. G. Fortifikacionnye sooruzhenija Kaffy (konec VIII – vtoraja polovina HV vv.) Prichornomor'e v Srednie veka. Trudy istorich. f-ta MGU. Vyp. 3. SPb. : Aleteja, 1998. S. 82-116.
14. Gavrilenko O. A. Pravove reguljuvannja torgovel'nih vidnosin u ellins'kih ta genuejskikh kolonijah Pivnichnogo Prichornomor'ja: diahronno-komparativne doslidzhennja. Porivnjal'no-pravovi doslidzhennja. 2010. № 1. S. 118-124.
15. Bosco B. Consilia egregi domini Bartolomei de Bosco famosissimi iureconsulti genuensi. Loano, 1620. 898 p.
16. Kolli L. P. Hristoforo di-Negro, poslednij konsul Soldai. Izvestija Tavricheskoj uchjonoj arhivnoj komissii. 1905. № 38. S. 1–28.
17. Sekirinskij S. A., Sekirinskij D. S. Feodal'nye vladenija genuejscev v Vostochnom Krymu vo 2-j polovine HV veka Severnoe Prichornomor'e i Povolzh'e vo vzaimootnoshenijah Vostoka i Zapada v III–HVI vekah. – Rostov n/D : Izd-vo Rostov. un-ta, 1989. S. 9–16.
18. Kolesnikov S. D. Organizacijno-pravovi zasadi pravoohoronoї funkciї derzhavi v genuejskikh kolonijah Pivnichnogo Prichornomor'ja za Statutom 1449 r. Pravoohoronna funkcija derzhavi: teoretiko-metodologichni ta istoriko-pravovi problemi : Materiali Mizhnarodnoї nauko-vo-praktichnoї konferencії. (m. Harkiv, 13 listopada 2015 r.). Harkiv: HNUVS, 2015. S. 142-147.
19. Gavrilenko O. A., Sival'n'ov O. M., Cibul'kin V. V. Genuejs'ka spadshhina na terenah Ukraїni: etnoderzhavoznavchij vimir. Harkiv: Tochka, 2017. 260 s.
20. Gavrilenko O. A. Sud ta jurisdikcijnij proces u seredn'ovichnih kolonijah Genuї v Krymu. Sudova vlada v Ukraїni i sviti: istorija, suchasnist', perspektivi rozvitku : materialy XXV Mizhnarodnoї istoriko-pravovoї konferencії, 16-18 veresnja 2011 r., m. Saki. U 2 ch. Ch. 1. Kiїv; Simferopol' : SMD, 2011. S. 132-140.
21. Barabanov O. N. Bartolomeo Bosko – genuejskij jurist HIV-HV vekov: Teorija i praktika grazhdanskogo sudebnogo processa. SPb. : Aleteja, 2002. 224 s.

УДК 340.123(092) «11»

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-03

ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРА В. Г. ДЕМЧЕНКА (1831-1914) ЩОДО ПОКАЗІВ СВДІКІВ ЯК ДОКАЗУ У СУДОЧИНСТВІ В ДОБУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Головко О.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Заслужений юрист України,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Греченко В.,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
Заслужений працівник освіти України,
м. Харків, 61080, проспект Льва Ландау, 27,
e-mail: grechenko18@gmail.com,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

АНОТАЦІЯ: історія права Київської Русі, незважаючи на більш ніж 200-річний період її дослідження, продовжує залишатися в полі уваги науковців, а, також, політиків. Одним з важливих питань історії права цієї доби є питання про судочинство та роль в ньому показів свідків. Ця проблема вивчалася досить ґрунтовно ще у XIX ст. і однією з активних дійових осіб дискусії навколо цієї теми був історик права, уродженець України, професор Київського університету Василь Григорович Демченко. У своїй магістерській дисертації «Історичне дослідження про покази свідків як доказ у справах судових, за руським правом до Петра Великого» (1859 р.), В. Г. Демченко детально розглянув становлення такого важливого інституту процесуального права як інститут свідчення. Вчений відзначає значення судових доказів у загальній генезі права, він підкреслює, що раніше самоуправство було єдиним засобом охорони прав, але розвиток суспільства призвів до того, що поряд з цим засобом вже стала використовуватися охорона прав судом. Він вважав, що в Руській Правді достатньо системно сформульовано процесуальні аспекти, пов'язані з показами свідків. Дослідник звернув увагу на те, що Руська Правда говорить про свідків у більшості випадків у зв'язку з тими правопорушення, які повинні бути ними посвідченими, відповідно до кожного випадку, де вимагається цей доказ. Тому постанови про них мають значення не загальних правил, що поширюються на усі можливі випадки їх використання, а стосуються лише приватних, які мають силу тільки для тих випадків, для яких вони прямо встановлені. Значення загальних правил мають лише деякі постанови, які не пов'язані з визначеннями про окремі правопорушення. Вчений підкреслював, що процесуальна роль свідків за Руською Правдою не обмежувалася одним значенням їх, як судового доказу. В деяких випадках їм надавалася певна участь в провадженні процесу. Це стосувалося тих процесуальних заходів, застосування яких надавалося самим сторонам без усілякої участі якихось урядових органів(наприклад, звід). У своєму дослідженні В.Г. Демченко проаналізував питання про здатність свідків до свідчення, вказав також на простір застосування доказів за участю свідків за Руською Правдою, порядок доказування за участю свідків, силу показів свідків. Отже, В.Г. Демченко, без сумніву, був одним з найкваліфікованіших фахівців з історії права, які досліджували добу Київської Русі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Україна, історія права, В.Г. Демченко, Київська Русь, Руська Правда, судочинство, покази свідків.

**ВЗГЛЯДЫ ПРОФЕССОРА В. Г. ДЕМЧЕНКО (1831-1914) ОТНОСИТЕЛЬНО
ПОКАЗАНИЙ СВИДЕТЕЛЕЙ КАК ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В СУДОПРОИЗВОДСТВЕ
В ПЕРИОД КИЕВСКОЙ РУСИ**

Головко А.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина
Заслуженный юрист Украины,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Греченко В.,

доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой социально-гуманитарных дисциплин
Харьковского национального университета
внутренних дел,
Заслуженный работник образования Украины,
г. Харьков, 61080, проспект Льва Ландау, 27,
e-mail: grechenko18@gmail.com,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

АННОТАЦИЯ: история права Киевской Руси, невзирая на больше чем 200-летний период ее исследования, продолжает оставаться в поле внимания ученых, а, также, политиков. Одним из важных вопросов истории права этого периода является вопрос о судопроизводстве и роли в нем показаний свидетелей. Эта проблема изучалась достаточно основательно еще в XIX в. и одним из активных действующих лиц дискуссии вокруг этой темы был историк права, уроженец Украины, профессор Киевского университета Василий Григорьевич Демченко.

В своей магистерской диссертации «Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого» (1859 г.), В. Г. Демченко детально рассмотрел становление такого важного института процессуального права как институт свидетельств. Ученый отмечает значение судебных доказательств в общем генезисе права, он подчеркивает, что раньше самоуправство было единственным средством охраны прав, но развитие общества привело к тому, что рядом с этим средством уже стала использоваться охрана прав судом. Он считал, что в Русской Правде достаточно системно сформулированы процессуальные аспекты, связанные с показаниями свидетелей. Исследователь обратил внимание на то, что Русская Правда говорит о свидетелях в большинстве случаев в связи с теми правонарушения, которые должны быть ими удостоверенными, в соответствии с каждым случаем, где требуется это доказательство. Поэтому постановления о них имеют значение не общих правил, которые распространяются на все возможные случаи их использования, а касаются лишь частных, которые имеют силу только для тех случаев, для которых они прямо установлены. Значение общих правил имеют лишь некоторые постановления, которые не связаны с определениями об отдельных правонарушениях. Ученый подчеркивал, что процессуальная роль свидетелей по Русской Правде не ограничивалась одним значением их, как судебного доказательства. В некоторых случаях им предоставлялось определенное участие в осуществлении процесса. Это касалось тех процессуальных мероприятий, применение которых предоставлялось самим сторонам без какого-либо участия каких-то правительственных органов (например, свод). В своем исследовании В.Г. Демченко проанализировал вопрос о способности свидетелей к свидетельству, указал также на пространство применения доказательств при участии свидетелей по Русской Правде, порядок доказывания при участии свидетелей, силу показаний свидетелей. Следовательно, В.Г. Демченко, без сомнения, был одним из самых квалифицированных специалистов по истории права, которые исследовали период Киевской Руси.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Украина, история права, В.Г. Демченко, Киевская Русь, Русская Правда, судопроизводство, показания свидетелей.

LOOKS of PROFESSOR V. H. DEMCHENKO (1831-1914) IN RELATION TO SHOWS OF WITNESSES AS PROOF IN RULE-MAKING IN TIME OF KYIV RUS

Holovko Oleksandr,

Doctor of Laws, Professor,
Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Department state
and legal disciplines of V.N. Karazin Kharkov National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

Grechenko Volodymyr,

doctor of Historical Sciences, professor,
Honored Education Worker of Ukraine,
Head of the Department Social and
Humanitarian Sciences of the
Kharkiv National University of Internal Affairs.
Kharkiv, 61080, Lev Landau Avenue, 27,
e-mail: grechenko18@gmail.com,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

ANNOTATION: history of Law Kyiv Rus, without regard to the more than 200-years-old period of her research, continues to remain in the field of attention of scientists, and, also, politicians. One of important questions of History of Law these period is a question about rule-making and role in him shows of witnesses. This problem was studied thoroughly enough as early as XIX of century and one of active acting persons of discussion round this theme there was a historian of law, native of Ukraine, professor of the Kyiv university Vasyl Hryhorovych Demchenko. In the master's degree dissertation «Historical research is about the shows of witnesses as proof in matters of judicial, accoding the Russian law before Peter the Great» (in 1859), V.H. Demchenko considered becoming of such important institute of judicial law as institute of certificate in detail. A scientist marks the value of judicial proofs in general genesis of law, he underlines that before an arbitrariness was the only means of guard of rights, but development of society resulted in a volume, that next to this means already the guard of rights for cramps began to be used. He considered that the judicial aspects related to the shows of witnesses are system enough set forth in Russian True. A researcher paid attention to that Russian True talks about witnesses in most cases in connection with those the offences that must be by them validified, in accordance with every case, where this proof is required. Therefore resolutions about them matter general not rules that spread to all possible cases of their use, but touch only private, that have force only for those cases for that they are straight set. General rules some resolutions that is unconnected with determinations about separate offences matter only. A scientist underlined that the judicial role of witnesses accoding Russian True did not have been limited to only the value of them, as judicial proof. On occasion they got the certain participating in realization of process. It touched those judicial events application of that got to parties without every participation of some government bodies (for example, zvid). In the research of V.H. Demchenko analysed a question about the capacity of witnesses for a certificate, specified also on space of application of proofs with participation of witnesses after Russian True, order of finishing telling with participation of witnesses, force of shows of witnesses. Thus, V.H. Demchenko no doubt, was one of the most skilled specialists on history law that investigated time of Kyiv Rus.

KEY WORDS: Ukraine, History of Law, V.H. Demchenko, Kyiv Rus, Russian True, rule-making, shows of witnesses.

Історія права Київської Русі, незважаючи на більш ніж 200-річний період її дослідження, продовжує залишатися в полі уваги науковців, а, також, політиків. Одним з важливих питань історії права цієї доби є питання про судочинство та роль в ньому показів свідків. Ця проблема вивчалася досить ґрунтовно ще у XIX ст. і однією з активних дійових осіб дискусії навколо цієї теми був історик права, в майбутньому – професор Київського університету В.Г. Демченко.

Слід відзначити, що вказана тема є недостатньо дослідженою в історико-правовій літературі. Про внесок В.Г. Демченка в розробку історії права Київської Русі говориться у нашій монографії, що побачила світ у 2018 р., проте там висвітлюються лише деякі аспекти цієї теми [1, с. 88-90]. Комплексного дослідження, яке б розкривало погляди В.Г. Демченка щодо показів свідків як доказу у судочинстві доби Київської Русі наразі немає.

Василь Григорович Демченко народився 05(17) березня 1831 в с. Деньги, нині Золотоніського району Черкаської області. Закінчив університет св. Володимира у Києві (1855 р.), де від 1857 р. і працював: від 1861 – ад'юнкт, від 1877 – після захисту докторської дисертації «Сутність спадщини і закликання до спадкування за руським правом» («Существо наследства и призвание к наследованию по русскому праву», Київ, 1877 рік) – ординарний професор кафедри цивільних і межових законів. Водночас В. Г. Демченко у 1863–64 рр. і 1866–79 рр. – суддя університетського суду; у 1870–79 рр. – секретар, 1879–85 рр. – декан юридичного факультету. Один із засновників, у 1877–79 і 1884–1909 рр. – голова, від 1909 р. – почесний голова Київського юридичного товариства. За редакцією В. Г. Демченка у 1877–79 рр. виходили «Протоколи» Товариства. Помер 9 травня 1914 р. в Києві.

Досліджував проблеми російського спадкового права. Лекційний курс цивільного права В. Г. Демченка відомий за літографованими записами слухачів [2].

Невірні, просто фантастичні відомості про В.Г. Демченка містяться у замітці Р.О. Марценяка в електронному варіанті Енциклопедії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Тут вказано, що народився він 1831 р., а помер ніби-то 1958 р.(!), проживши 127 років. Університет закінчив ніби-то 1892 р., тобто у 61 рік. Після 1917 р. емігрував до Югославії, тоді як він помер 1914 р. [3]. Автор переплутав Василя Григоровича Демченка з його сином, також правознавцем – Григорієм Васильовичем Демченком. Проте і тут він вказує неперевірені дані. Григорій Васильович Демченко закінчив університет у 1891 р., емігрував в Югославію у 1920 р. [4].

У своїй магістерській дисертації «Історичне дослідження про покази свідків як доказ у справах судових, за руським правом до Петра Великого» («Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого», 1859 р.) [5], В. Г. Демченко детально розглянув становлення такого важливого інституту процесуального права як інститут свідчення. Автор вважав, що в Руській Правді достатньо системно сформульовано процесуальні аспекти, пов'язані з показами свідків. Саме аналізу цієї роботи і буде присвячена наша стаття.

На початку свого дослідження В. Г. Демченко відзначає значення судових доказів у загальній генезі права. Він підкреслює: «Поява судових доказів як засобу пересвідчення в істині в спірних обставинах справи, яка підлягає вирішенню суду, передбачає, що народ вже вийшов з того стану, коли самоуправство було єдиним засобом охорони прав, і що, в крайньому разі, поряд з цим засобом вже стала використовуватися охорона прав судом» [5, с. 1].

Для того, щоб прослідкувати еволюцію інституту доказів та доказування, автор досліджуваної монографії звертається ще до часів, які передували появі Руської Правди. Поширеним прикладом у даному разі для багатьох істориків права ХІХ ст. були договори візантійців з Руссю у Х ст. Не став винятком і В.Г. Демченко. Він відзначає, що договори князя Олега розрізняли двоякий спосіб посвідчення справедливості позову: 1) шляхом явних доказів (покази явлені) і 2) за допомогою клятви [5, с. 2]. Слід підкреслити, що це питання розглядали й інші вчені того часу. Під показами явленими С.В. Пахман розумів очевидні зовнішні порушення прав [6, с. 37], М.М. Карамзін – лише покази свідків, Й. Еверс – і перше, і друге [7, с. 151-152]. Сам В.Г. Демченко схилився до точки зору Еверса [5, с. 2-3].

Дослідник звернув увагу на те, що Руська Правда говорить про свідків у більшості випадків у зв'язку з тими правопорушення, які повинні бути ними посвідченими, *відповідно до кожного випадку*, де вимагається цей доказ. Тому постанови про них мають значення не загальних правил, що поширюються на усі можливі випадки їх використання, а стосуються лише приватних, які мають силу тільки для тих випадків, для яких вони прямо встановлені. Значення загальних правил мають лише ті зовсім небагато постанов, які не пов'язані з визначеннями про окремі правопорушення. При такому характері положень Руської Правди про покази свідків, - робить висновок вчений, -загальний тип цього доказу може бути відновлений лише за тими рисами, з якими подається воно стосовно приватних випадків [5, с. 6].

В.Г. Демченко у зв'язку з цим роз'яснював, що дослідник при аналізі Руської Правди повинен уникати подвійного роду помилок: з одного боку він повинен остерігатися, щоб помилково не надати загального значення тій чи іншій особливості одного лише випадку, а з іншого боку він повинен звертати особливу увагу, щоб не пропустити яку-небудь з цих особливостей і не зробити, таким чином, односторонні загальні висновки [5, с. 7].

Вчений нагадує, що для визначення свідків у Руській Правді використовуються різні назви: «видоки», «послухи», «люди», а в одному місці навіть «свідки». «Така різниця в назвах, - пише він, - вже примушує підозрювати різницю в самих предметах, які ними визначаються. Видоки, послухи, люди використовуються переважно для позначення свідків у відомих однорідних випадках. Так назва *видоки* переважно вживається в Руській Правді для позначення свідків у справах про особисту образу, назва *послухи* -для позначення свідків у справах з договорів, назва *люди* – для позначення свідків у таких обставинах, які, зазвичай, відомі багатьом» [5, с. 7-8].

Тут твердження В.Г. Демченка розходяться з думкою С.В. Пахмана. Ці назви, як вважає В.Г. Демченко, в їх *власному сенсі* не мають тотожного значення, як припускав С.В. Пахман [6, с. 49], а, навпаки, кожне з них має своє значення, яке можна визначити на підставі їх використання в переважно однорідних випадках [5, с. 8].

В.Г. Демченко дає і свої дефініції цим термінам. На його думку, видоки – це свідки, які були випадково очевидцями насильницької дії, що стала приводом до справи – що підтверджує і сама їх назва. Послухи – це свідки, що *присутні за запрошенням сторін*, а не випадково, при укладенні договору з якого виникла справа [5, с. 8]. Далі він висунув досить оригінальну гіпотезу щодо походження терміну «послухи»: «Назву послухів правильніше пояснювати з того, що вони *послухалися* запрошення контрагентів бути присутніми при укладенні правочину» [5, с. 9]. Вчений заперечував думку своїх колег-сучасників, які виводили цю назву з того, що послухи безпосередньо чули («слышали») обставини, про які свідчать (І.Є. Енгельман) [8, с. с.137], чи знали про них *по слуху* від інших (С.В. Пахман) [6, с. 48-49],

(М. Гартунг) [9, с. 48-49]. Подібної точки зору притримувався й О. І. Палюмбецький [10, с. 25]. «Видоки – свідки очевидні, - писав він, - послухи - свідчили про те, що чули від інших. Свідчення останніх не могли бути довершеним доказом, а прирівнювалися до простих доказів [11, с. 30]. М.І. Ланге висунув версію, що послухи засвідчували чесну і добру поведінку відповідача [12, с. 240].

Слід відзначити, що в літературі і до теперішнього часу відсутня єдина думка про те, в чому саме полягає відмінність цих груп свідків [13, с. 149-150]. Більшість все-таки вважає, що видоками іменувалися очевидці злочину, а послухами – особи, що свідчать «по слуху», тобто мають в розпорядженні яку-небудь інформацію про злочин, отриману від третіх осіб. Як нам здається, істина ближча саме до такої точки зору.

В.Г. Демченко надав своє розуміння поняттю «люди». Він стверджував, що «люди» свідчили по справах, обставини яких були відомими багатьом. У процесуальному значенні між цими родами свідків не було суттєвої різниці. Всі вони мали однакове значення. Різниця між ними була лише в тому, хто міг виступати свідком у даному конкретному випадку [5, с. 9].

Вчений відзначив, що окрім свідків, які посвідчують фактичні обставини справи, в Руській Правді зустрічаються ще особливі свідки. Це свідки про яких говориться в статті про «поклепну виру», тобто про бвиство. У даному випадку це ті свідки, які обов'язково повинні бути представлені [5, с. 9-10].

А. Рейц [14, с. 231], О.В. Куніцин [15, с. 112], М.В. Калачов [16, с. 127], С.В. Пахман [6, с. 58] вважали, що з наданням 7 свідків обвинувачення в убивстві вважається доведеним. В.Г. Демченко ж стверджував, що все якраз навпаки. Не обвинувачення в убивстві вважається доведеним, а воно відкидається, якщо 7 свідків це заперечують [5, с. 12-13]. Обидві точки зору є припущеннями, які важко однозначно оцінювати, проте у даному випадку ми підтримуємо точку зору більшості.

Дискусійним було також питання про те, хто повинен надавати свідків. Частина вчених вважала, що такий обов'язок покладался на позивача, на нього ж падали наслідки надання чи ненадання свідків та, відповідно, випробовування залізом. Таку думку, зокрема, висловлювали А. Рейц [14, с. 232], О.В. Куніцин [15, с. 112] та С.В. Пахман [6, с. 75]. Й. Еверс вважав, що це стосується обох сторін процесу [7, с. 376]. В. Г. Демченко стверджував, що це стосується лише відповідача, аргументуючи це тим, що якщо наслідки ненадання свідків стосуються відповідача, то й надання їх теж стосується його. Сама назва вири *поклепною* теж говорить на користь цієї думки [5, с. 15]. Й. Еверс [7, с. 420] і М.В. Калачов [16, с. 124] під поклепом розуміли позов чи скаргу в суді. В.Г. Демченко – позови, які не могли бути доведені звичайним шляхом посвідчення [5, с. 16-17].

Цікаві думки були висловлені В.Г. Демченком щодо так званих *очисників або помічників* (перший термін він вважав точнішим). Він вважав, що це особи, надані відповідачем, який не наводив ніяких позитивних фактів на свою користь, а просто заперечував спрямоване проти нього обвинувачення. Вони своїм свідченням надавали вагу його запереченню і, таким чином, безпосередньо вели до відведення обвинувачення [5, с. 18].

Вчений підкреслював, що процесуальна роль свідків за Руською Правдою не обмежувалася одним значенням їх, як судового доказу. В деяких випадках їм надавалася певна участь в цілому провадженні процесу. Це стосувалося тих процесуальних заходів, застосування яких надавалося самим сторонам без усіякої участі якихось урядових органів (наприклад гоніння сліду або звід) [5, с. 22].

С.В. Пахман [6, с. 47] та І. Є. Енгельман [8, с. 136] не без підстав вважали, що свідки за Руською Правдою були разом з тим і судьями. З цим погоджується і В.Г. Демченко, який пише: «Дійсно, беручи до уваги ту неспростовну і рішучу силу, яку мали покази свідків того чи іншого роду, можна стверджувати, що в епоху Правди справа власне суду обмежувалася одним вирішенням питання про право, тоді як вирішення питання фактичного було справою свідків» [5, с. 23].

У своєму дослідженні В.Г. Демченко проаналізував питання про *здатність свідків до свідчення*. Він писав, що ця здатність передбачала «знання обставин, з яких вимагається свідчення і, причому, безпосереднє свідчення, яке передбачає в свою чергу для свідка здатність такого знання взагалі, тобто здорові фізичні почуття і відому зрілість розумових сил (відомий вік). Звідси свідками цього роду можуть бути тільки або особи, які були свідками правопорушення, про яке йде справа, або іншого факту, який наводиться сторонами (видоки) чи особи, які були присутні при укладенні договору, з якого виникла справа (послухи) чи коли обставини справи були відомими багатьом, то взагалі особи, які знали про них тим чи іншим шляхом (люди)» [5, с. 23-24].

Дослідник також висвітлив умови, від яких залежала можливість довіри до свідка. Він вважав, що це, перш за все, вільний стан свідка, оскільки особи невольні (холопи та закупи) за загальним правилом не допускалися до свідчення [5, с. 25]. Але при цьому він відзначив, що при відсутності вільних свідків допускалися і особи невольні. Іншою умовою було, на його думку, добре ім'я свідка. Це він аргументував тим, що татям та особам, які зловживали довір'ям заборонялося свідчити [5, с. 26]. Крім того, можливість довіри до свідка обумовлюється ще відсутністю його відомих стосунків з сторонами та до самої спірної справи [5, с. 27], (хоча в Руській Правді нічого про це не говориться). Дане припущення автора базується на деяких положеннях інших документів.

В.Г. Демченко вказав також на *простір застосування доказів за участю свідків* за Руською Правдою. Він відзначав, що Руська Правда в цілому відкриває широкий простір для використання доказів за допомогою свідків, які посвідчують фактичні обставини справи. Це мало місце, зокрема, в позовах щодо договорів. За загальним правилом, усі позови за боргами у випадку відмови боржника їх сплачувати, повинні бути за Руською Правдою доведені позивачем за допомогою свідків. Винятком з цього, як відзначає В.Г. Демченко, були лише позови про борги між купцями, для посвідчення яких свідки не вимагалися, а позивачеві надавалося право самому підтвердити їх під присягою. Свідки використовувалися згідно з Руською Правдою стосовно спорів щодо договору позики. Правда приписувала здійснювати цей договір у присутності свідків, які у випадку спору й повинні були виступати у якості доказу. Відсутність їх у цих справах взагалі вела до втрати позову, окрім позик не більше, ніж 3 гривні, які при відсутності свідків позивач міг посвідчити присягою. Лише спори по договору поклажі прямо вилучені Правдою з дії цього правила. У цих спорах відповідачеві надавалося право на очисну присягу [5, с. 29-31]. Що стосується позовів про порушення прав, особливо про особисті образи, то тут Правда вимагала свідків з боку позивача лише при відсутності зовнішніх ознак порушення (наприклад, слідів побиття). Але у деяких випадках, Правда вимагала і показів свідків навіть при наявності зовнішніх ознак порушення. Це стосувалося позовів щодо вирваної бороди або вибитого зуба. Разом з тим, як зазначає дослідник, незважаючи на наявність зовнішніх ознак порушення, допускалися заперечення з боку відповідача, якщо позивач сам почав бійку, але ця обставина повинна бути посвідчена свідками. Відсутність свідків у цих випадках призводила до припинення справи [5, с. 31-32].

Проаналізований ним був також *порядок доказування за участю свідків* за Руською Правдою. Він показав, що доказування лягало на сторони. Але свідки могли прибувати на суд і своєю волею [5, с. 40]. Коли сторона посилалася на свідків, яких не було в наявності, то їй надавалася можливість відшукати їх та привести в суд [5, с. 41]. Свідки, які посвідчували фактичні обставини, повинні були висловити на суді відомі їм факти, про які йшов спір між сторонами. Так, у справі про побої, вони повинні були показати, яка зі сторін почала бійку, в позовах по договору позики – умови позики [5, с. 42].

Аналізуючи *силу показів свідків* В.Г. Демченко вступив у дискусію зі своїми колегами-сучасниками С.В. Пахманом та Ф.М. Дмитрієвим. На думку С.В. Пахмана, покази свідків мали *безумовну силу* у тому розумінні, що вона не залежала від переконання самого суду у справедливості цих показів і не підлягала спростуванню з боку супротивника, а винятково обумовлювалася зовнішніми умовами [6, с. 47]. Ф.М. Дмитрієв вважав, що докази не мають безумовної сили, так як суддя завжди міг «допустити чи не допустити їх залежно від переконливості» і супротивна сторона могла спростовувати їх [17, с. 217]. В.Г. Демченко ж доводив, що голос свідків по самій сутності був обов'язковим для суду, незалежно від його внутрішнього переконання [5, с. 46]. Нам здається, що більш аргументованою позицією у даному випадку є точка зору Ф.М. Дмитрієва.

Але погоджуємося з думкою В.Г. Демченка, що сила свідчень залежала від зовнішніх умов, куди входили: 1) присяга свідків; 2) відоме число їх; 3) відомі умови в самих їх показах [5, с. 48].

Щодо присяги свідків, то В.Г. Демченко справедливо відзначає, що Руська Правда згадує це у двох випадках 1) від свідків, що посвідчують позови про борги; 2) від свідків, що посвідчують, що упізнана у кого-небудь крадена річ дійсно ними куплена – у тому випадку, коли вони не можуть вказати продавця. Разом з тим, дослідник зазначав, що є підстави думати, що свідки повинні були присягати і у інших випадках. Він також висловлював припущення, що в деяких випадках присягала і сама сторона, що їх надавала [5, с. 49].

Говорячи про кількість свідків, В.Г. Демченко констатує, що у більшості випадків Руська Правда вимагає кількох свідків, іноді саме двох [5, с. 50]. Разом з тим, він відзначає, що у Руській Правді немає суворої точності щодо цього питання. Іноді достатньо було і одного свідка, зокрема, коли він був посадовою особою і свідчив про обставини, відомі йому за посадою.

Вчений вважав, що у більшому чи меншому числі свідків бачили зовнішнє забезпечення справедливості їх показів і що з вимогою кількох свідків для сили свідчень нерозривно пов'язана вимога згоди між їх показами [5, с. 51-52]. Дослідник констатує, що покази свідків за Руською Правдою мали силу незалежно від узгодження чи неузгодження їх з показами сторони, оскільки вони посвідчували не покази сторін, а відомі їм фактичні обставини [5, с. 53]. Підбиваючи підсумки цього розділу свого дослідження, В.Г. Демченко пише: «Свідчення мало повну доказову силу стосовно тих спірних обставин, яких воно стосувалося, - значить його було достатньо для вирішення справи, якщо воно досягало предмет спору; у протилежному випадку потрібно було звернутися до інших доказів для посвідчення обставин, ним не підкріплених [5, с. 54].

Отже, В.Г. Демченко, без сумніву, був одним з найкваліфікованіших фахівців з історії права, які вивчали добу Київської Русі. Для свого дослідження він обрав досить вузьку тему, але проаналізував її достатньо глибоко та багатоаспектно. Вчений розробляв проблему, пов'язану з показами свідків у судочинстві вказаного періоду, висловивши низку оригінальних ідей та трактувань щодо цієї проблеми, які відрізнялися від поглядів сучасних йому істориків права. Він сформулював свою думку щодо

процесуальної ролі видоків, послухів, очисників, проаналізував питання про здатність свідків до свідчення, простір застосування доказів за участю свідків, порядок доказування за участю свідків, силу показів свідків. Хоча не з усіма його твердженнями можна погодитися, але не слід їх вважати й помилковими. Ця їх частина може бути охарактеризована як гіпотетична. Відзначимо також, що за минулі після написання В.Г. Демченком своєї роботи 160 років, ніхто подібної праці з даної проблематики не опублікував.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головка О.М., Греченко В.А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. Харків: Константа, 2018. 472 с.
2. Короткий В. А., Короткий Т. В. ДЕМЧЕНКО Василь Григорович // Енциклопедія Сучасної України. URL.: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21495
3. Марценяк Р.О. Демченко Василь Григорович // Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. URL.: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/inshi-pidrozdzily-yurydychnogo-/demchenko-vasyl%60-grygorovych/>
4. Демченко, Григорий Васильевич // URL.: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE,%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87
5. Демченко, В. Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого. Киев: Университетская типография, 1859. 110 с.
6. Пахман С.В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии М.: Унив. тип., 1851.212 с.
7. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / Перевод с немецкого И. Платонова. С.-Пб.: Тип. Штаба Отд. корп.вн. стражи, 1835. 447 с.
8. Энгельман И. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте. СПб. : тип. Эдуарда Веймара, 1855. 182 с.
9. Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России. СПб.: Тип. Э. Арнольда, 1868. С. 48-49.
10. Греченко В.А. Дослідження професором О.І. Палюмбецьким (1811-1897) судових доказів доби Київської Русі // Право і Безпека. 2018. №2. С. 23-28.
11. Палюмбецкий А. О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русскою Правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении. Рассуждение, написанное адъюнктом А. Палюмбецьким для получения степени доктора права. Харьков: В Университетской типограф., 1844. 76 с.
12. Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. СПб: Тип. II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1860. 290 с.
13. Греченко В.А. Професор С.В. Пахман: життя в науці та наука в житті // Харківський історіографічний збірник. X. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип.13. С.149-150.
14. Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов / Пер. с немецкого, издал Федор Морошкин М.: Университетская типография, 1836.417 с.
15. Куницын А.В. Историческое изображение древнего судопроизводства в России. СПб.: типография Второго Отделения Собственной Е.И.В. канцелярии,1843.161 с.
16. Калачов Н.В. Исследования о Русской Правде : Рассуждение, писанное для получения степени магистра кандидата прав Николаем Калачовым. Москва : тип. Августа Семена, 1846. 158 с.
17. Дмитриев Ф. М. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях. Москва : В Унив. тип., 1859. 589 с.

REFERENCES

1. Golovko O.M., Grechenko V.A. Pravo Kiivs'koï Rusi v doslidzhennjah vchenih universitetiv na terenah Ukraïni u XIX – na pochatku XX st. Harkiv: Konstanta, 2018. 472 s.
2. Korotkij V. A., Korotkij T. V. DEMChENKO Vasil' Grigorovich // Enciklopedija Suchasnoï Ukraïni. URL.: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21495
3. Marcenjak R.O. Demchenko Vasil' Grigorovich // Enciklopedija Kiivs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. URL.: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/inshi-pidrozdzily-yurydychnogo-/demchenko-vasyl%60-grygorovych/>
4. Demchenko, Grigorij Vasil'evich // URL.: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE,%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87
5. Demchenko, V. G. Istoricheskoe issledovanie o pokazaniyah svitatelej kak dokazatel'stve po delam sudebnym, po russkomu pravu do Petra Velikogo. Kiev: Universitetskaja tipografija, 1859. 110 s.
6. Pahman S.V. O sudebnyh dokazatel'stvah po drevnemu russkomu pravu, preimushhestvenno grazhdanskomu v istoricheskom ih razvitii M.: Univ. tip., 1851.212 s.
7. Jevers I. F. G. Drevnejshhee russkoe pravo v istoricheskom ego raskrytii / Perevod s nemeckogo I. Platonova. S.-Pb.: Tip. Shtaba Otd. korp.vn. strazhi, 1835. 447 s.

8. Jengel'man I. Sistematiceskoe izlozhenie grazhdanskih zakonov, soderzhashhihsja v Pskovskoj sudnoj gramote. SPb. : tip. Jeduarda Vejmara, 1855. 182 s.
9. Gartung N. Istorija ugovnogo sudoproizvodstva i sudoustrojstva Francii, Anglii, Germanii i Rossii. SPb.: Tip. Je. Arngol'da, 1868. S. 48-49.
10. Grechenko V.A. Doslidzhennja profesorom O.I. Paljumbeč'kim (1811-1897) sudovih dokaziv dobi Kiivs'koï Rusi // Pravo i Bezpeka. 2018. №2. S. 23-28.
11. Paljumbeckij A. O sisteme sudebnyh dokazatel'stv drevnego germanskogo prava sravnitel'no s Russkoju Pravdoju i pozdnejshimi russkimi zakonami, nahodjashhimisja s nim v blizhajshem sootnoshenii. Rassuzhdenie, napisannoe ad#junktom A. Paljumbeckim dlja poluchenija stepeni doktora prava. Har'kov: V Universitetskoj tipograf., 1844. 76 s.
12. Lange N. Issledovanie ob ugovnom prave Russkoj Pravdy. SPb: Tip. II Otdelenija Sobstvennoj E. I. V. Kanceljarii, 1860. 290 s.
13. Grechenko V.A. Profesor S.V. Pahman: zhittja v nauci ta nauka v zhitti // Harkivs'kij istoriografichnij zbirnik. H. : HNU imeni V. N. Karazina, 2014. Vip.13. S.149-150.
14. Rejc A. Opyt istorii Rossijskih gosudarstvennyh i grazhdanskih zakonov / Per. s nemeckogo, izdal Fedor Moroshkin M.: Universitetskaja tipografija, 1836.417 s.
15. Kunicyn A.V. Istoricheskoe izobrazhenie drevnego sudoprizvodstva v Rossii. SPb.: tipografija Vtorogo Otdelenija Sobstvennoj E.I.V. kanceljarii, 1843.161 s.
16. Kalachov N.V. Issledovanija o Russkoj Pravde : Rassuzhdenie, pisannoe dlja poluchenija stepeni magistra kandidata prav Nikolaem Kalachovym. Moskva : tip. Avgusta Semena, 1846. 158 s.
17. Dmitriev F. M. Istorija sudebnyh instancij i grazhdanskogo apelljacionnogo sudoproizvodstva ot Sudebnika do Uchrezhdenija o gubernijah. Moskva : V Univ. tip., 1859. 589 s.

УДК 340.12(477:4-6ЄС)
DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-04

АСПЕКТИ ВЗАЄМНОГО ВПЛИВУ ПРОЦЕСІВ РОЗШИРЕННЯ ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Передерій О. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: perederii@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

Кулачок-Тітова Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: l.kula4ok@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8815-501X>

АНОТАЦІЯ: у статті з позицій загальнотеоретичної характеристики розкриваються основні аспекти взаємного впливу процесів реформування правової системи України і розширення правового простору Європейського Союзу (ЄС).

Наведено зміст категорії «правовий простір» як визнану та регульовану правом сферу життєдіяльності людей, організацій, держав та міжнародних інститутів для досягнення погоджених та загальних цілей. Наведено основні характерні риси правового простору як явища юридичної дійсності: багаторівневе правове регулювання із застосуванням актів внутрішньодержавного і міжнародного права, уніфікація правил правозастосування, обов'язковість узгодження на консенсуальній основі суб'єктів, які діють у межах правового простору. Підкреслено чинники розширення правового простору ЄС. Зазначено, що реформування правової системи України і розширення правового простору ЄС є процесами, які взаємопов'язані між собою і доповнюють одне інше. В основі такого взаємозв'язку лежить політична воля України до визнання і легітимації норм і принципів права ЄС з одного боку і бажання ЄС розширити географічно-просторові межі політико-правового і економічного впливу з іншого.

Спираючись на аналіз положень актів двостороннього співробітництва України і ЄС, а також використовуючи досягнення вітчизняних науковців, які досліджували вплив права ЄС на національну правову систему виокремлюється чотири основні аспекти взаємного впливу процесів трансформації національної правової системи і масштабів розширення регуляторного потенціалу права Європейського Союзу. Зокрема, це створення нормативних підстав для розвитку інтегративних зв'язків України і ЄС, визнання в Україні універсальних цінностей ЄС, залучення України до участі у європейських політиках. Вказано на проблематику повноцінної участі України у реалізації спільних з ЄС напрямів політики.

Підкреслено, що головним результатом активної взаємодії національної правової системи з правовим простором ЄС є зміна методологічних підходів до аналізу співвідношення політичних кордонів Європейського Союзу і фактичної територіальної сфери розповсюдження європейського правового простору, а саме правових кордонів. Саме тому перед сучасною науковою спільнотою постає нове перспективне завдання – обґрунтувати закономірності формування оптимальної моделі запозичення Україною позитивних юридичних практик правового простору ЄС за умови збереження національної ідентичності в умовах реформування вітчизняної правової системи.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: право, правова система України, правовий простір Європейського Союзу, конвергенція, правова реальність, універсальні цінності Європейського Союзу, права людини.

**ПРАВОВАЯ СИСТЕМА УКРАИНЫ И РАСШИРЕНИЕ
ПРАВОВОГО ПРОСТРАНСТВА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА
(АСПЕКТЫ ВЗАИМООБУСЛАВЛИМОСТИ)**

Передерий А. С.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: perederii@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

Кулачок-Титова Л. В.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: l.kula4ok@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8815-501X>

АННОТАЦИЯ: в статье с позиций общетеоретической характеристики раскрываются основные аспекты взаимного влияния процессов реформирования правовой системы Украины и расширение правового пространства Европейского Союза (ЕС).

Раскрыто содержание категории «правовое пространство» как признанную и регулируемую правом сферу жизнедеятельности людей, организаций, государств и международных институтов для достижения согласованных и общих целей. Приведены основные характерные черты правового пространства как явления юридической действительности: многоуровневая правовая регуляция с применением актов внутригосударственного и международного права, унификация правил правоприменения, обязательность согласования на основе консенсуса субъектов, которые действуют в пределах правового пространства. Выделены факторы расширения правового пространства ЕС. Отмечено, что реформирование правовой системы Украины и расширение правового пространства ЕС является процессами, которые взаимосвязаны между собой и дополняют одно другое. В основе такой взаимосвязи лежит политическая воля Украины к признанию и легитимации норм и принципов права ЕС с одной стороны и желание ЕС расширить географические пространственные пределы политико-правового и экономического влияния с другой.

Опираясь на анализ положений актов двустороннего сотрудничества Украины и ЕС, а также используя достижения отечественных ученых, которые исследовали влияние права ЕС на национальную правовую систему выделено четыре основных аспекта взаимного влияния процессов трансформации национальной правовой системы и масштабов расширения регуляторного потенциала права Европейского Союза. В частности, это: создание нормативных оснований для развития интегративных связей Украины и ЕС, признание в Украине универсальных ценностей ЕС, привлечение Украины, к участию в европейских политиках. Указано на проблематику полноценного участия Украины в реализации общих с ЕС направлений политики. Подчеркнуто, что главным результатом активного взаимодействия национальной правовой системы с правовым пространством ЕС является изменение методологических подходов к анализу соотношения политических границ Европейского Союза и фактической территориальной сферы распространения европейского правового пространства, а именно правовых границ. Исходя из этого, перед современным научным сообществом формируется новое перспективное задание – обосновать закономерности формирования оптимальной модели заимствования Украиной позитивных юридических практик правового пространства ЕС при условии сохранения национальной идентичности в условиях реформирования отечественной правовой системы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: право, правовая система Украины, правовое пространство Европейского Союза, конвергенция, правовая реальность, универсальные ценности Европейского Союза, права человека.

ASPECTS OF MUTUAL INFLUENCE OF EXTENSION PROCESSES OF THE EUROPEAN UNION LEGAL SPACE AND THE REFORMING OF THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE

Perederii Oleksandr,

Associate Professor of Department of State
and Legal Disciplines PhD in Law,
Associate Professor,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: perederii@karazin.ua
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4898-876X>

Kulachok-Titova Liudmyla,

Associate Professor of Department of State
and Legal Disciplines PhD in Law,
Associate Professor,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: l.kula4ok@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8815-501X>

ANNOTATION: the article defines the main aspects of mutual influence of the legal system of Ukraine reforming processes and the extension of the legal space of the European Union (EU) from the general theoretical viewpoint.

The article defines the category «legal space» as an acknowledged and regulated by law life sphere of people, organizations, states and international institutions in order to achieve the agreed and common goals. The main features of the legal space as a phenomenon of legal reality are outlined: multilevel legal regulation with the application of national and international legal acts, unification of law enforcement rules, mandatory agreement on a consensual basis of actors operating within the legal space. The factors of the EU legal space extension are emphasized. It is noted that the reforming of the legal system of Ukraine and the EU legal space extension are interconnected and complementary processes. At the core of such a relationship lies the political will of Ukraine to recognize and legitimize the norms and principles of EU law on the one hand and the desire of the EU to expand the geographical and spatial boundaries of political, legal and economic influence on the other.

Based on the analysis of provisions of the bilateral cooperation acts of Ukraine and the EU, as well as using the achievements of national scientists who studied the impact of EU law on the national legal system, four main aspects of the mutual influence of transformation processes of the national legal system and the scope of the extension of the regulatory capacity of the European Union law are highlighted. In particular, it is the creation of a legal basis for the development integrated ties between Ukraine and the EU, recognition of the universal values of the EU in Ukraine, and the involvement of Ukraine in European politics. It is pointed to the issue of Ukraine's full participation in the realization of common policies with the EU.

It is emphasized, that the main result of active interaction between the national legal system and the EU legal space is the change of methodological approaches to the analysis of the correlation of political borders of the European Union and factual territorial scope of the European legal space, especially legal borders. That is why the modern scientific community faces a new perspective task - to ground the patterns of formation of the optimal model of Ukraine's borrowing of positive legal practices from the EU legal space, provided that the national identity is preserved in the conditions of the national legal system reforming.

KEY WORDS: law, legal system of Ukraine, legal space of the European Union, convergence, legal reality, universal values of the European Union, human rights.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Останні три десятиліття позначилися збільшенням політичної ролі Європейського Союзу (далі – ЄС) у загальнопланетарному глобалізаційному поступі. Це обумовлюється кількома чинниками. По-перше, у період з 1973 по 2013 р. у ЄС відбулося шість так званих «хвиль розширення», коли до складу Союзу приєднувалися нові держави і цим сприяли збільшенню як територіально-просторових меж ЄС, так і укрупненню гуманітарного, політико-економічного і виробничого потенціалу. По-друге, впродовж останніх трьох десятиліть ЄС налагодив режим тісної співпраці з третіми країнами на політико-правовому, економічному і культурному рівнях. По-третє, основою високого потенціалу політико-правового впливу ЄС на загальносвітові процеси є економічна потужність альянсу. За даними бази Всесвітнього банку «Показники світового розвитку» (World Development Indicators) більшість держав ЄС входять до перших трьох десятків країн світу за рівнем прямих іноземних інвестицій в економіку інших держав (зокрема, це Німеччина, Франція, Великобританія, Нідерланди, Польща, Кіпр, Швеція, Фінляндія) [1]. Сума прямих іноземних інвестицій держав ЄС в економіку різних країн світу оцінюються у десятки мільярдів доларів США.

Якщо аналізувати зазначені вище процеси крізь призму юридичної доктрини, то маємо підстави констатувати, що зближення ЄС характеризувалося формуванням правової системи ЄС, яка передбачає правові механізми для налагодження взаємовідносин з іншими державами світу. Використовуючи їх, ЄС постійно поглиблює взаємовідносини з іншими державами і у процесі цього спостерігається існування

двох взаємодоповнюючих і пов'язаних між собою тенденцій – внутрішніх змін правових систем суверенних держав, які співпрацюють з ЄС і збільшення сфери нормативного впливу правового простору ЄС.

Україна, як і значна кількість інших держав Старого світу задекларувала позицію, у відповідності до якої пріоритетом перспективи подальшого розвитку національної державності тісно пов'язуються з набуттям членства у ЄС. Відповідно, першочерговим завданням для нашої держави є поглиблення всебічної співпраці з ЄС. Беручи до уваги практичну складність цього процесу, актуальним напрямом державного розвитку України є вироблення і реалізація чіткої послідовної стратегії комплексного, системного запровадження загальноєвропейських моделей організації державного управління і життєдіяльності суспільства у національну практику державного будівництва. Відповідно, завданням сучасної юридичної науки є всебічне дослідження аспектів гармонізації правової системи України з наддержавним правом ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичною основою статті стали відповідні ідеї і висновки таких вітчизняних і зарубіжних науковців як Д. М. Белов, І. Н. Барциц, О. В. Волошенко, Є. І. Григоренко, О. П. Євсєєв, В. В. Мельник, О. В. Петришин, І. В. Плюгіна, О. М. Сахань, Ю. О. Тихомиров та інших. У працях зазначених науковців, які використовувалися нами у процесі дослідження обраної проблематики, піддаються глибинному доктринальному аналізу важливі аспекти функціонування правової системи України в умовах європейської інтеграції. Зокрема, висвітлено проблематику гармонізації національного законодавства України з законодавством ЄС, окреслено тенденції трансформації соціально-правової реальності України за умов запровадження інститутів права у національну практику державного будівництва, проаналізовано проблематику всебічного забезпечення інституту прав і свобод особи у процесі розширення ЄС, формування зони вільної торгівлі і активного культурного діалогу України і ЄС тощо. Також у процесі підготовки статті було опрацьовано інформаційні дані Всесвітнього банку, опрацьовано положення міжнародних угод, що регулюють взаємодію України і ЄС, актів чинного законодавства України, резолюції Європейського парламенту, аналітичні матеріали міжнародних організацій, окремі експертні оцінки тощо.

Метою статті є розкриття основних аспектів взаємного впливу процесів реформування правової системи України і розширення правового простору ЄС.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до викладу основного матеріалу відзначимо, що аналіз взаємної обумовленості процесів модернізації національної правової системи України і розширення правового простору ЄС обумовлює доцільність визначення змісту категорії «правовий простір». Слід відзначити, що сама категорія «правовий простір» в останні роки чим далі частіше зустрічається у наукових працях правознавців різних держав та, зокрема, України. Беручи за основу точку зору Ю. О. Тихомирова, під правовим простором пропонуємо розуміти визнану та регульовану правом сферу життєдіяльності людей, організацій, держав та міжнародних інститутів для досягнення погоджених та загальних цілей [2, с. 20]. Визначаючи зміст цієї категорії доцільно зазначити, що розмаїття варіацій їх тлумачення є значним. Підтримуючи позицію українського правознавця Д. М. Белова, відзначимо, що практично важливим при дослідженні правового простору є не визначення дефініції цього поняття, а усвідомлення доцільності просторової ідентифікації правової системи як методологічної процедури, яка дає можливість усвідомити площини взаємодії правових систем в залежності від просторової прив'язки [3, с. 53].

У якості основних ознак, які характеризують зміст і призначення правового простору, пропонується виокремлювати кілька його динамічних характеристик. Зокрема, для правового простору притаманним є багаторівневе правове регулювання із застосуванням актів внутрішньодержавного і міжнародного права, основи правозастосування мають бути уніфікованими. Крім цього, дії суб'єктів, які функціонують у межах правового простору, обов'язково мають бути угоджені на консенсуальній або іншій основі.

Правовий простір ЄС вбирає в себе на лише територію у межах державних кордонів країн-членів ЄС, а й простір і предметну сферу поширення регуляторного впливу норм і принципів права ЄС за межами політичних кордонів Союзу. При цьому, як зауважує І. Н. Барциц, правовий простір є категорією рухомою і може розширюватися чи звужуватися залежно від доцільності регламентації тих чи інших суспільних відносин [4, с. 104]. Саме цим пояснюється те, що універсальні правові цінності ЄС, про які мова піде нижче, сприймаються на рівні соціально-правової організації держав, які не входять до складу ЄС.

Реформування правової системи України і розширення правового простору ЄС є процесами, які взаємопов'язані між собою і доповнюють одне інше. В основі такого взаємозв'язку лежить політична воля України до визнання і легітимації норм і принципів права ЄС з одного боку і бажання ЄС розширити географічно-просторові межі політико-правового і економічного впливу з іншого. Розглянемо найбільш важливі аспекти такого взаємного впливу.

Першим аспектом взаємного впливу реформування правової системи України і розширення правового простору ЄС є формування загального нормативного підґрунтя для налагодження інтеграційних зв'язків між сторонами. Як відзначає І. В. Яковюк, такі інтеграційні зв'язки є необхідною передумовою для розвитку регіонального співробітництва між сторонами і досягнення однорідності соціально-економічного розвитку та схожості політичної системи [5, с. 88]. В основі формування нормативного підґрунтя для розвитку інтегративних зв'язків між суверенними державами і ЄС є суверенна політична воля конкретної держави провадити політику зближення з європейським альянсом. Також значний вплив на зближення з ЄС справляють і економічні, науково-технічні, соціальні та інші чинники.

Контрольною точкою відліку для запуску взаємопов'язаних процесів перетворень правової системи України і розширення діапазону регуляторного впливу права ЄС у східноєвропейському регіоні стало підписання 14.06.1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [6]. Саме тоді сторонами було визначено юридичні параметри зближення України і ЄС. У межах цього процесу українська сторона брала на себе зобов'язання поступового приведення національного законодавства у відповідність із законодавством співтовариства з метою досягнення «приблизної адекватності» у таких галузях як митна справа, банківська справа, податкова політика, фінанси, захист конкуренції, державні закупівлі, охорона здоров'я та життя людей, захист навколишнього середовища, захист прав споживачів, технічні правила і стандарти розвитку ядерної енергії та транспорту (ст. 51). Зі свого боку, ЄС гарантував надання Україні технічної допомоги з перекладу законодавства і надання сприяння у підготовці вітчизняних спеціалістів.

Пізніше, у березні 2004 р. на тлі подальшої активізації і поглиблення відносин між Україною і ЄС було прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» № 1629-IV [7]. Метою прийняття цього акта було досягнення відповідності правової системи України *Acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висувуються Європейським Союзом до держав, які мають намір у подальшому вступити до нього. Документ чітко визначив, що адаптація законодавства України до законодавства ЄС є планомірним процесом, що передбачає обов'язковість впровадження у національну практику правового регулювання суспільних відносин норм і принципів права ЄС. Через десять років, у 2014 р. між Україною і ЄС було укладено вже згадувану нами Угоду про асоціацію. Положення документа складають юридичну основу поступового наближення стандартів функціонування правової системи України до принципів правового регулювання основних сфер суспільних відносин Європейського Союзу. Положення Угоди про асоціацію підлягають послідовному впровадженню у національну практику державного будівництва у відповідності до Плану заходів з імплементації Угоди про асоціацію [8]. Нормативне визначення плановості і відповідальних суб'єктів за імплементацію положень Угоди про асоціацію підтвердило, з одного боку, інтенсифікацію і поглиблення конвергенції правових систем України і ЄС, а з іншого – значно розширило територіальні межі правового простору ЄС у Східній Європі за рахунок України, стало дорожньою картою для спільних стандартів використання механізмів правового регулювання суспільних відносин.

Другим аспектом, що характеризує взаємообумовленість трансформації правової систем України і розширення правового простору ЄС є юридичне визнання Україною обов'язковості першочергового дотримання, захисту і примноження на національному рівні системи універсальних цінностей ЄС. Положення ст. 2 Розділу I Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору) від 07.02.1992 р. визначає, що базовими цінностями ЄС є права людини, людська гідність, свобода, демократія, рівенство, правова держава, у тому числі права осіб, що належать до національних, релігійних і інших меншин [9]. Універсальні цінності ЄС становлять серцевину європейського права та є ідейним фундаментом європейського правового простору. Особливе місце серед універсальних цінностей займає інститут прав людини. О. В. Петришин пояснює це тим, що права людини мають значення соціоантропологічного фундаменту сучасної нормативної системи і складають саму сутність права [10, с. 16]. Права людини та ефективні способи їх забезпечення і владного захисту можна також вважати основою нормативно-ідеологічної основи правового простору, який формується ЄС. В цілому жорстка прихильність цінностям ЄС можна вважати базовою умовою, що ставиться до держав, які висловили політичну волю до входження у правовий простір ЄС. Але поряд із цим, ігнорування цінностей ЄС третіми державами є відомою підставою для застосування до держави санкцій у вигляді призупинення темпів розвитку відносин з ЄС, дистанціювання держави від правового простору ЄС та, у крайньому випадку, введення санкцій.

Доцільно зауважити, що універсальні цінності в історії об'єднаної Європи сформувалися у процесі еволюції європейської моделі співіснування народів і культур континенту. Жорсткі уроки світових воєн, криз і тоталітарних диктатур спонукали європейців шукати і знаходити компроміси між категоріями, які виглядали ще в недалекому минулому суперечливими, а іноді навіть несумісними: віри і розуму, індивідуалізму і солідарності, вільної конкуренції і соціального захисту, ринку і державного регулювання, нарешті, ревним захистом національно-культурної ідентичності і усвідомленням приналежності до єдиного цивілізаційного центру – до Європи. Такий синтез пояснює вироблення

об'єднаною правовою системою ЄС цінностей загального виміру [11, с. 104]. Відповідно, правопорядок держав-членів ЄС ґрунтується на юридичних механізмах забезпечення плюралізму, недопустимості дискримінації, толерантності, справедливості, гендерної рівності, справедливого правосуддя. Всі перелічені цінності складають основу загальноідеологічних постулатів правової системи ЄС.

Підписавши Угоду про асоціацію Україна офіційно визнала, що архітектура відносин з ЄС надалі будуватиметься виключно на втіленні спільних цінностей (преамбула Угоди і положення ст. 1). Відповідно, внутрішня політика України має бути повністю спрямована на повноцінне виконання зазначеного зобов'язання на всіх рівнях і у всіх сферах суспільного життя і державного управління. Проте, слід констатувати, що однією із найбільш гострих проблем для України є не формальне нормативно-правове забезпечення цінностей ЄС, а їх реальне втілення. О. М. Сахань наголошує в зазначеному контексті на тому, що проблема невідповідності між декларуванням українською владою загальноєвропейських цінностей як важливої складової інтеграції України в єдиний європейський простір та реально існуючими суспільно-політичними практиками щодо їх втілення є найбільш серйозним чинником, що гальмує швидкість євроінтеграційних прагнень Української держави [12, с. 178]. В Україні, на основі мобілізації і консолідації зусиль всіх політичних сил, інститутів громадянського суспільства і державної влади треба виконати значний обсяг роботи по подоланню високого рівня корупції у владі, підвищення рівня соціально-політичної відповідальності чиновників, запровадження ефективного механізму контролю народу за публічною адміністрацією, протидії значному рівню бюрократизації владних інституцій, створенню інвестиційно привабливого клімату у державі та виконати багато інших суміжних завдань. Успішне вирішення вказаних вище завдань розширить діапазон умов для повноцінного втілення цінностей ЄС у соціально-правовій практиці.

Наступним важливим аспектом, що розкриває взаємний зв'язок між процесами модернізації правової системи України і розширенням правового простору ЄС є *участь України у реалізації так званих «європейських політик»*. Це умовна назва найважливіших для об'єднаної Європи форм діяльності інституційного апарату ЄС, що мають на меті досягнення цілей існування Союзу. Зокрема, найважливішими напрямками спільної діяльності є участь зі структурами ЄС у таких політиках як:

- політика ЄС зі збереження й зміцнення миру та стабільності у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів і норм ООН, ЄС, Ради Європи (ст. 7 Угоди про асоціацію визначає, що Україна і ЄС спільно розробляють заходи, що спрямовані на залучення України до Спільної політики безпеки і оборони (СПБО), недопущення конфліктів, здійснення антикризового управління, забезпечення європейської регіональної стабільності, роззброєння, контроль над озброєннями та експортом зброї, поліпшення взаємовигідного діалогу у космічній сфері). Політика зі збереження миру та стабільності ЄС є визначальною рисою зовнішньополітичної діяльності альянсу, основою для ствердження його ідентичності на міжнародній арені. Відповідно, участь України у реалізації спільної оборонної політики ЄС є свідченням того, що український народ був і залишається носієм ідеалів гуманності, інтернаціональної толерантності, мирного вирішення міжнародних спорів;

- політика ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод (Україна взяла на себе зобов'язання спільно з ЄС реалізувати заходи, які спрямовані на зміцнення судової влади, протидію корупції, організованій злочинності та тероризму, відмиванню коштів та незаконному обігу наркотиків, забезпечення захисту персональних даних, управління міграційними потоками, здійснення судового співробітництва у цивільних та кримінальних справах). Яскравим прикладом визнання з боку ЄС вагомості внеску України у протидію злочинності на території Європи є налагодження співпраці органів охорони правопорядку України з Європейським поліцейським офісом (Європол). 14.12.2016 р. у Гаазі було підписано і 12.07.2017 р. ратифіковано Верховною Радою Угоду між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво (далі – Угода) [13]. У документі закріплюється положення про те, що Європол і Україна налагоджують відносини співробітництва задля двосторонньої підтримки самої України та держав-членів Європейського Союзу в запобіганні і боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом та іншими формами тяжкої злочинності. Більш того, визначено основні форми адміністративного співробітництва правоохоронних інституцій України і ЄС;

- спільна політика України і ЄС, що спрямована на створення зони вільної торгівлі з ЄС і активізації двосторонніх відносин (сторони створюють сумісними зусиллями організаційно-правові умови для формування стійких економічних та торговельних відносин, які у перспективі призведуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС і будуть сприяти функціонуванню ефективної зони вільної торгівлі. Умовою для цього є поступова адаптація українського законодавства до *acquis* ЄС). Станом на початок 2019 р. Україна досягла суттєвого прогресу у виконанні нормативно-правових та інституційних зобов'язань в рамках імплементації положень Угоди про асоціацію в частині розвитку зони вільної торгівлі [14]. Окрім прийняття відповідної угоди, про яку мова піде нижче, основними досягненнями нашої держави в означеному напрямі стало приєднання України до Програми ЄС «Конкурентоспроможність підприємств малого і середнього бізнесу (COSME) (2014-2020)», підготовка

нормативної бази для приєднання до Регіональної Конвенції про преференційні правила походження товарів, схвалення проекту Всеохоплюючої стратегії реформування системи санітарного та фітосанітарного нагляду в Україні, поступове впровадження Дорожньої карти реформ системи державних закупівель;

- гуманітарно-культурна політика ЄС (передбачає формування організаційно-правових умов для налагодження культурного діалогу між народами, взаємодії молоді, поступове входження України до європейського освітнього і наукового простору, запровадження в Україні європейських стандартів охорони здоров'я тощо). Основним постулатом для загальноєвропейської політики є визнання за урядом кожної суверенної держави права її самостійно планувати і реалізовувати з огляду на збереження та охорону національної культурної спадщини і налагодження продуктивного діалогу з іншими державами. Такий принцип цілком відповідає намаганням України подолати культурогенну кризу в умовах глобалізації, детермінованих економічною кризою, пошуку компенсаторів негативних наслідків економічної кризи, відновленню порушеного балансу інструментального (техногенного) і гуманітарного характеру [15, с. 133].

В цілому успіх участі України у зазначених напрямках політики ЄС неможливий без інституціональних і функціональних змін національної правової системи і, зокрема, проведення системних реформ. Послідовна робота з приведення відповідності правового устрою України до *Acquis communautaire* є необхідною умовою оновлення національної правової системи і, паралельно, чинником посилення впливу європейського правового простору у державі. На сьогодні українське суспільство вітає успіхи України у реалізації зазначених вище напрямів спільної з ЄС політики і їх позитивні наслідки. Для прикладу можна навести набуття чинності Угоди про зону вільної торгівлі України з ЄС 01.01.2016 р. За розрахунками спеціалістів потенціал зони вільної торгівлі між Україною та ЄС забезпечить зростання ВВП України на 0,5% щороку, а також загальне підвищення добробуту громадян на 1,2% на рік. Очікується також, що обсяг експорту до ЄС має зрости приблизно на 6,3%, обсяг імпорту товарів з ЄС – збільшиться на 5,8%, а середня заробітна плата в Україні – зрости на 5,5% [16]. Ще одним важливим досягненням спільної гуманітарної політики України і ЄС є запровадження з 11.06.2017 р. безвізового режиму перетинання громадянами України кордону ЄС. Безвізовий режим відкриває можливість для громадян України відвідувати культурні та спортивні заходи у державах ЄС, здійснювати журналістські подорожі, короткострокове навчання та обмін досвідом, поїздки на лікування тощо [17]. Крім цього, Україна поступово поглиблює співпрацю з правоохоронними інституціями ЄС, розширює гуманітарне співробітництво з ЄС і постійно удосконалює правові умови для цього. Безперечно, такі досягнення сприяли певній політизації процесу трансформації конституційного ладу України у напрямку євроцентризму. Це знайшло відображення у конституційному закріпленні невідворотності проєвропейського курсу України. Проте, такий підхід вважаємо виправданим з огляду на специфіку розвитку державно-правового життя в Україні, яке Є.І. Григоренко та О. П. Євсєєв називають «перехідним» через серйозні соціальні потрясіння останніх років [18, с. 5].

Ще одним важливим аспектом взаємного впливу процесів трансформації національної правової системи і розширення правового простору ЄС є створення інституцій політичної координації розвитку режиму асоціації України і ЄС. Такі інституції почали створюватися ще у 90-х роках ХХ ст., але їх діяльність була фрагментарною та вузькоспеціалізованою. Так, починаючи з 1994 р. між Україною і ЄС було засновано Комітет з парламентського співробітництва. Ця інституція являла собою форум, на якому зустрічаються члени Українського та Європейського парламентів для обміну професійними думками і проведення консультацій. З 2004 р. на виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу було засновано Міжвідомчу координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Завданням цього органу стало визначення пріоритетності сфер гармонізації законодавства України і ЄС. Після підписання Угоди про асоціацію у 2014 р. Україна і ЄС заснували цілу низку інституцій, які забезпечували безпосереднє співробітництво між сторонами у всіх сферах взаємодії. Зокрема, мова йде про Раду асоціації, Комітет асоціації, Парламентський комітет асоціації, платформу громадянського суспільства. Статус цих інституцій регламентується у ст. 460-470 Угоди про асоціацію. Функціонування зазначених інституцій в останні роки позначилося результативністю, що у кінцевому рахунку позитивно відобразилося на модернізації багатьох елементів правової системи України з урахуванням досвіду ЄС.

Як **висновок** слід акцентувати увагу на тому, що взаємообумовленість процесів реформування правової системи України і розширення правового простору ЄС розкривається і в інших площинах взаємного впливу національної і європейської правових реальностей. Головним результатом активної взаємодії національної правової системи з правовим простором ЄС є зміна методологічних підходів до аналізу співвідношення політичних кордонів Європейського Союзу і територіальної сфери розповсюдження європейського правового простору. Саме тому перед сучасною науковою спільнотою постає нове перспективне завдання – обґрунтувати закономірності формування оптимальної моделі

запозичення Україною позитивних юридичних практик правового простору ЄС за умови збереження національної ідентичності вітчизняної правової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рейтинг стран мира по уровню прямых иностранных инвестиций. Гуманитарная энциклопедия: Исследования центра гуманитарных технологий, 2006–2019 URL: <https://gtmarket.ru/research/foreign-direct-investment-index/info> (дата звернення: 23.05.2019).
2. Тихомиров Ю. А., Головина А. А., Плюгина И. В. Правовое пространство: границы и динамика: монография. Москва, «ИНФРА – М», 2019, 240 с.
3. Белов Д. М., Синьобок М. С. Правовий прототип держави: окремі питання в теорії сучасного конституціоналізму. *Порівняльно-аналітична право*. 2008. № 2. С. 52-54.
4. Барциц И. Н. Правовое пространство: основные признаки и закономерности развития. Журнал российского права. 2000, № 5-6. С. 110-114
5. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз. Харків: Право, 2013. 760 с.
6. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р.: Закон України від 10.11.1994 р. № 237/94-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1994 р. № 46. Стаття 415
7. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.: Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367
8. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciju-mizh-ukrayinoju-z-odniyeji-storoni-ta-yevropejskim-soyuzom-yevropejskim-spivtovaristvom-z-atomnoyi-energiyi-i-yihnimi-derzhavami-chlenami-z-inshoi-storoni> (дата звернення: 30.04.2019)
9. Договор о Европейском Союзе от 07 февраля 1992 г. *Европейский Союз: Основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями*: под ред. С. Ю. Кашкина. М.: «ИНФРА – М», 2008. С. 166 - 210
10. Петришин О. В. Праворозуміння у вітчизняній юриспруденції: на шляху до інтегративного підходу. *Публічне право*. 2017. № 3. С. 9-17
11. Рыбинский Ю. И. Европейские ценности. *Вестник Европы*. 2009. № 26-27. URL: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2009/26/ru3.html> (дата звернення: 02.05.2019 р.)
12. Сахань О. М. Шевчук Н. В. Європейські цінності як запорука процвітання суспільства: український вибір. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2018. №2 (37). С. 177-196
13. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво: Закон України від+12.07.2017 р. № 2129-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. 33. Ст. 361
14. Зона вільної торгівлі між Україною та ЄС. Офіційний Інтернет-сайт Представництва України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/atm> (дата звернення 09.06.2019)
15. Мельник В. В. Становленні і розвиток культурної політики в умовах глобалізації. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2014. № 58. С. 148 – 156
16. Торговля з ЄС. Роз'яснення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі (ЗВТ+) між Україною та ЄС як частини Угоди про асоціацію: брошура URL: <https://readymag.com/kis/eu-ukraine-fta/> (дата звернення: 03.05.2019)
17. Що таке безвізовий режим з ЄС. *Інтернет-сайт «Відкрий Європу»*. URL: <https://openeurope.in.ua/subjects/test-proverka-poiska-zigmund-tema-3> (дата звернення: 03.05.2019)
18. Евсеев А. П., Григоренко Е. И. Политизация конституционных институтов в современный период: сравнительно-правовое исследование: монография. Харьков, Юрайт, 2017. 264 с.

REFERENCES

1. Rejting stran mira po urovnju prjamyh inostrannyh investicij. Gumanitarnaja jenciklopedija: Issledovanija centra gumanitarnyh tehnologij, 2006–2019 URL: <https://gtmarket.ru/research/foreign-direct-investment-index/info> (data zvernennja: 23.05.2019).
2. Tihomirov Ju. A., Golovina A. A., Pljugina I. V. Pravovoe prostranstvo: granicy i dinamika: monografija. Moskva, «INFRA – M», 2019, 240 s.
3. Belov D. M., Sin'obok M. S. Pravovij prsotir derzhavi: okremi pitannja v teorii suchasnogo konstitucionalizmu. *Porivnjal'no-analitichna pravo*. 2008. № 2. S. 52-54
4. Barcic I. N. Pravovoe prostranstvo: osnovnye priznaki i zakonornosti razvitija. *Zhurnal rossijskogo prava*. 2000, № 5-6. S. 110-114
5. Jakovjuk I. V. Pravovi osnovi integracii do ES: zagal'noteoretichnij analiz. Harkiv: Pravo, 2013. 760 s.
6. Pro ratifikaciju Ugodi pro partnerstvo i spivrobotnictvo mizh Ukrainoju i Evropejs'kimi Spivtovaristvami ta ih derzhavami-chlenami vid 14.06.1994 r.: Zakon Ukraini vid 10.11.1994 r. № 237/94-VR. *Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraini*. 1994 r. № 46. *Stat'tja* 415.
7. Pro Zagal'noderzhavnu programu adaptacii zakonodavstva Ukraini do zakonodavstva Evropejs'kogo Sojuzu.: Zakon Ukraini vid 18.03.2004 r. № 1629-IV. *Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraini*. 2004. № 29. St. 367
8. Pro vikonannja Ugodi pro asociaciju mizh Ukrainoju, z odniei storoni, ta Evropejs'kim Sojuzom, Evropejs'kim spivtovaristvom z atomnoi energii i ihnimi derzhavami-chlenami, z inshoi storoni: Postanova Kabinetu Ministriv Ukraini vid

25.10.2017 r. № 1106. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu-mizh-ukrayinoyu-z-odniyeyi-storoni-ta-yevropejskim-soyuzom-yevropejskim-spivtovaristvom-z-atomnoyi-energiyi-i-yihnimi-derzhavami-chlenami-z-inshoyi-storoni> (data zvernennja: 30.04.2019)

9. Dogovor o Evropejskom Sojuze ot 07 fevralja 1992 g. Evropejskij Sojuz: Osnovopolagajushhie akty v redakcii Lissabonskogo dogovora s kommentarijami: pod red. S. Ju. Kashkina. M.: «INFRA – M», 2008. S. 166 - 210

10. Petrishin O. V. Pravorozuminnja u vitchiznjanij jurisprudencii: na shljahu do integrativnogo pidhodu. Publichne pravo. 2017. № 3. S. 9-17

11. Rybinskij Ju. I. Evropejskie cennosti. Vestnik Evropy. 2009. № 26-27. URL: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2009/26/ru3.html> (data zvernennja: 02.05.2019 r.)

12. Sahan' O. M. Shevchuk N. V. Evropejs'ki cinnosti jak zaporuka procvitannja suspil'stva: ukraïns'kij vibir. Visnik Nacional'nogo universitetu «Juridichna akademija Ukraïni imeni Jaroslava Mudrogo». 2018. №2 (37). S. 177-196

13. Pro ratifikaciju Ugodi mizh Ukraïnoju ta Evropejs'kim policejs'kim ofisom pro operativne ta strategichne spivrobitnictvo: Zakon Ukraïni vid+12.07.2017 r. № 2129-VIII. Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraïni. 2017. 33. St. 361

14. Zona vil'noi torgivli mizh Ukraïnoju ta ES. Oficijnij Internet-sajt Predstavництва Ukraïni pri Evropejs'komu Sojuzi ta Evropejs'komu Spivtovaristvi z atomnoï energii. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/atm> (data zvernennja 09.06.2019)

15. Mel'nik V. V. Stanovlenni i rozvitok kul'turnoï politiki v umovah globalizacii. Gumanitarnij visnik ZDIA. 2014. № 58. S. 148 – 156

16. Torgivlja z ES. Roz'jasnennja pogliblenoï ta vseosjazhnoï zoni vil'noi torgivli (ZVT+) mizh Ukraïnoju ta ES jak chastini Ugodi pro asociaciju: broshura URL: <https://readymag.com/kis/eu-ukraine-fta/> (data zvernennja: 03.05.2019)

17. Shho take bezvizovij rezhim z ES. Internet-sajt «Vidkrij Evropu». URL: <https://openeurope.in.ua/subjects/test-proverka-poiska-zigmund-tema-3> (data zvernennja: 03.05.2019)

18. Evseev A. P., Grigorenko E. I. Politizacija konstitucionnyh institutov v sovremennyj period: sravnitel'no-pravovoe issledovanie: monografija. Har'kov, Jurajt, 2017. 264 c.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

УДК 340.1:34.03

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-05

ВПЛИВ ЦІННОСТЕЙ ПРАВА НА ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ

Воронов М. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: markvoronov@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6361-0370>

Воронова І. В.,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: voronovaiz312@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6206-7281>

АНОТАЦІЯ: у статті обґрунтовується ідея, що в процесі становлення і розвитку основ громадянського суспільства і правової держави правовий нігілізм продовжує проявляти свій потенціал і тим самим гальмувати прогресивні правові перетворення. Акцентується увага на особливостях стійкості правового нігілізму і проблеми його поступового подолання. Підкреслюється значення пріоритету цінностей права, правового ідеалу, принципу соціальної справедливості у процесі викорінювання проявів правового нігілізму в відповідних сферах життєдіяльності суспільства і особистості. Авторами зроблені наступні висновки. Цінності права є явищем об'єктивної властивості, яка заснована на ідеях природного права, що впливають з факту існування людини і спрямованих виключно до людини, її прав і потреб. Ціннісна сутність права проявляє себе реально лише в умовах функціонування громадянського суспільства і правової держави, які визнають особистість, її права і свободи як найвищу соціальну цінність. Правовий нігілізм починає поступово втрачати свою потенційну силу лише в умовах визнання більшістю членів громадянського суспільства пріоритету цінностей права. Протистояння цінностей права і правового нігілізму в вирішальній мірі звужує сферу дії негативних правових явищ у всіх формах їхнього прояву. Спираючись на цінності права, інститути громадянського суспільства можна вирішити ті проблеми, які знаходяться в царині інтересів і потреб кожної людини, що створює сприятливі умови для викорінювання правового нігілізму. Використовуючи дійсно ціннісний потенціал права (насамперед, правові закони), громадянське суспільство і правова держава здійснюють ті перетворення, які забезпечують гідне існування особистості і тим самим зводять до мінімуму прояви правового нігілізму. Навіть при досить високому рівні розвитку громадянського суспільства і правової держави практичне негативне ставлення до правового нігілізму не повинно слабшати, оскільки в умовах будь-якої соціальної і правової дійсності має місце вчинення різноманітних правопорушень (в тому числі тяжких злочинів). Подолання правового нігілізму пов'язане з постійним підвищенням рівня правосвідомості та правової культури більшості членів громадянського суспільства, яке є наслідком посилення якості правової освіти та правового виховання.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: право, закон, правовий нігілізм, цінності права, права і свободи людини, громадянське суспільство, правова держава.

ВЛИЯНИЕ ЦЕННОСТЕЙ ПРАВА НА ПРЕОДОЛЕНИЕ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА

Воронов М. Н.,

кандидат юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой конституционного
и муниципального права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: markvoronov@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6361-0370>

Воронова И. В.,

кандидат юридических наук,
старший научный сотрудник,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: voronovaiz312@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6206-7281>

АННОТАЦИЯ: в статье обосновывается идея, что в процессе становления и развития основ гражданского общества и правового государства правовой нигилизм продолжает в определенной мере проявлять свой потенциал и тем самым тормозить прогрессивные правовые преобразования. Акцентируется внимание на особенностях устойчивости правового нигилизма и проблемах его постепенного преодоления. Подчеркивается значение приоритета ценностей права, правового идеала, принципа социальной справедливости в процессе искоренения проявлений правового нигилизма в соответствующих сферах жизнедеятельности общества и личности. Авторами сделаны следующие выводы. Ценности права являются явлением объективного свойства, основанная на идеях естественного права, вытекающие из факта существования человека и направленных исключительно к человеку, его правам и потребностям. Ценностная сущность права проявляет себя реально только в условиях функционирования гражданского общества и правового государства, признают личность, ее права и свободы как высшую социальную ценность. Правовой нигилизм начинает постепенно терять свою потенциальную силу только в условиях признания большинством членов гражданского общества приоритета ценностей права. Противостояние ценностей права и правового нигилизма в решающей степени сужает сферу действия негативных правовых явлений во всех формах их проявления. Опираясь на ценности права, институты гражданского общества можно решить те проблемы, которые находятся в области интересов и потребностей каждого человека, что создает благоприятные условия для искоренения правового нигилизма. Используя действительно ценностный потенциал права (прежде всего, правовые законы), гражданское общество и правовое государство осуществляют те преобразования, которые обеспечивают достойное существование личности и тем самым сводят к минимуму проявления правового нигилизма. Даже при достаточно высоком уровне развития гражданского общества и правового государства практическое негативное отношение к правовому нигилизму не должно ослабевать, поскольку в условиях любой социальной и правовой действительности имеет место совершение различных правонарушений (в том числе тяжких преступлений). Преодоление правового нигилизма связано с постоянным повышением уровня правосознания и правовой культуры большинства членов гражданского общества, которое является следствием усиления качества правового образования и правового воспитания.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: право, закон, правовой нигилизм, ценности права, права и свободы человека, гражданское общество, правовое государство.

THE IMPACT OF THE LAW VALUES TO OVERCOME LEGAL NIGILISM

Voronov Mark,

Kharkiv National Karazin University,
Head of the Department of Constitutional
and Municipal Law of the Faculty of Law,
Associate Professor,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: markvoronov@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6361-0370>

Voronova Izabella,

Kharkiv National Karazin University,
associate Professor of the Department of State
and Legal Disciplines of the Faculty of Law
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: voronovaiz312@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6206-7281>

ANNOTATION: the article substantiates the idea that in the process of the formation and development of the foundations of a civil society and the rule of law, legal nihilism continues showing to a certain extent its potential and thus inhibiting progressive legal changes. Attention is focused on the peculiarities of the stability of legal nihilism and the problems of its gradual overcoming. It is emphasized in the offered article the importance of the law values priority, of the legal ideal, of the principle of social justice in the process of eradicating the manifestations of legal nihilism in the relevant areas of society life activity and personality. The authors came to the following conclusion: Values of law is a phenomenon of objective property, to be based on the ideas of the natural law, arising from the fact of human existence and directed exclusively to a person, to his rights and needs. Value entity of law really manifests itself only under operating conditions of civil society and legal state, recognising a person, his rights and freedoms as the highest social value. Legal nihilism begins losing its potential strength only when the majority of members of civil society recognize the priority of values of law. Confrontation of values of law and legal nihilism decisively narrows the scope of negative legal phenomena in all forms of their manifestation. Basing on the values of law, civil society institutions can solve problems being in the field of interests and needs of each person, so creating favourable conditions to eradicate legal nihilism. Using the truly valuable potential of law (first of all, legal law), civil society and legal state carry out transformations that ensure decent existence of any individual and by this minimizing the manifestation of legal nihilism. Even with a sufficiently high level of development of civil society and legal state, the practical negative attitude to legal nihilism should not weaken, because in the face of any social and legal reality, various offenses (including serious crimes) can be committed. Overcoming legal nihilism is associated with constant increase in the level of legal awareness and legal culture of the majority of members of civil society, which is a consequence of the following conclusions. Values of law is a phenomenon of objective property, based on the ideas of natural law, arising from the fact of a person's existence and directed exclusively to a person, his rights and needs. The value essence of law really manifests itself only in the conditions of the functioning of civil society and the rule of law, recognize a person, his rights and freedoms as the highest social value. Legal nihilism begins to lose gradually its potential strength only when the majority of members of civil society recognize the priority of the values of law. The confrontation of the values of law and legal nihilism decisively narrows the scope of negative legal phenomena in all forms of their manifestation. Based on the values of law, civil society institutions can solve problems that are in the field of interests and needs of each person, which creates favourable conditions for the eradication of legal nihilism. Using the truly valuable potential of law (first of all, legal laws), civil society and the rule of law carry out those transformations that ensure the worthy existence of the individual and thereby minimize the manifestation of legal nihilism. Even with a sufficiently high level of development of civil society and legal law any negative attitude to legal nihilism should not be weakened, since in the conditions of any social and legal reality, various offenses (including serious crimes) can be committed. Overcoming legal nihilism is associated with permanent increase in the level of legal awareness and legal culture of the majority of civil society members which is a consequence of increase of quality of legal education and upbringing.

KEY WORDS: law, legal nihilism, values, human rights and freedoms, civil society, legal state, personality.

Обґрунтування пріоритету права і його цінностей в процесі розбудови громадянського суспільства і правової держави, пошук форм подолання правового нігілізму залишаються актуальними науковими проблемами. Це знаходить відображення в роботах О. В. Волошенюка, М. І. Козюбри, М. І. Матузова, В. С. Нерсесянца, М. Ф. Орзіха, О. В. Петришина, Л. В. Петрової, О. Ф. Скакун, М. В. Цвіка та інших вчених.

Право як об'єктивне ціннісне явище співвідноситься зі становленням і функціонуванням громадянського суспільства. І. Кант писав: «Найбільша проблема для людського роду, вирішити яку спонукає його природа, - досягнення загального правового громадянського суспільства» [2, с. 95]. Останнє практично сприймає ідеї природного права, які мають реалізувати потенціал правових законів як провідної основи реалізації природних і невідчужуваних прав і свобод людини в демократичному суспільстві та правовій державі. Поза норм і принципів цивілізованого суспільства, за відсутності інститутів зрілої демократії, в умовах цілеспрямованого обмеження прав і свобод людини за допомогою приписів виключно позитивного права справжні правові цінності і правові ідеали втрачають своє

практичне значення, видаляються з царин суспільного життя, що підсилює потенціал правового нігілізму та інших явищ, що нівелюють цінності права.

Що стосується правового нігілізму, то його негативний потенціал зводиться до мінімуму в умовах розвитку правової державності, яка тримає курс на сприйняття цінностей природного права і введення до обороту правових законів, спрямованих виключно до забезпечення прав і свобод кожної людини. Слід зазначити, що становлення основ громадянського суспільства і правової держави супроводжується з активним проявом різновидів правового нігілізму, який корениться в тій чи іншій мірі в правосвідомості значної частини членів суспільства, а це стає серйозним фактором гальмування позитивних правових перетворень.

Аналіз загроз правового нігілізму зберігає свою актуальність. Уявлення про правовий нігілізм як до явища, що зумовлює повне або часткове заперечення ціннісного потенціалу права не тільки не втрачають своєї гостроти, а й знаходять підвищене практичне значення в міру впровадження все більш сприятливих політичних, економічних, соціальних, культурно-освітніх, правових умов, активно сприяють позитивному перетворенню життєдіяльності суспільства, держави, особистості. Будь-які істотні реформи і нововведення повинні оцінюватися з позицій пріоритету цінностей права і подолання таких шкідливих явищ як правовий нігілізм, коріння якого зберігають свою життєвість у багатьох сферах громадського та приватного життя.

Відомо, що громадянське суспільство стає тією фундаментальною основою, без реальної наявності якої справжній процес становлення правової держави не може відбутися. Тому і проблеми, пов'язані з проявом правового нігілізму, виявляють себе в процесі формування і функціонування нового демократичного ладу, який покликаний мати надійну і ефективну правову базу. Гідне існування особистості, забезпечення її природних і невідчужуваних прав і свобод є пріоритетною властивістю громадянського суспільства і правової держави, які мають виключати будь-які форми прояву правового нігілізму.

При осмисленні права як особливого ціннісного суспільного явища жодним чином не слід ставити знак тотожності з позитивним правом. Право, сприймається як цінність, за своєю природою, сутністю і соціальним призначенням тому що воно в пріоритетному порядку звернено до інтересів, потреб, прагнень більшості членів суспільства. Таке право не допускає свавілля з боку держави щодо інститутів громадянського суспільства і особистості. Воно виключає будь-які негативні фактори, що деформують правовий ідеал, соціальну і правову справедливість, уявлення про особистість як суб'єкта гідного існування.

Позитивне ж право як результат цілеспрямованої діяльності держави далеко не завжди виходить з ціннісних правових засад і пріоритетних інтересів особистості. Пріоритетною нерідко стає воля і інтереси самої держави, будь-яких елітарних структур, що з самого початку не збігається з життєвими прагненнями більшості членів суспільства. В такому протистоянні права як ціннісного явища і позитивного права криється одна з головних причин наявності потенціалу правового нігілізму. Цінності права висвічують всі негативні сторони правової дійсності, а позитивне право вільно чи мимоволі уявляє певні процеси посилення тих чи інших форм правового нігілізму.

Правовий нігілізм є антиподом позитивній правосвідомості, належній правовій культурі, мотивації виключно правомірної поведінки. На практиці правовий нігілізм завдає шкоди цінностям верховенства права, громадського і правового порядку, процесам забезпечення прав і свобод особистості, що, в кінцевому рахунку, деформує ціннісне уявлення про право в цілому. Правовий нігілізм, який відкидає ідеї природного права і привабливість правового ідеалу, практично висвічує ті аспекти змісту і суті позитивного права, які можуть протистояти життєвим пріоритетам значної частини членів суспільства і тим самим сприяють деформації їх правової свідомості, правової культури та посилення мотивації протиправних діянь.

Ціннісний зміст права надає його неухильна орієнтація природним і невідчужуваним інтересам, правам, свободам особистості. Чим більшою мірою право відповідає прийнятним в суспільстві соціальним цінностям, тим вище його престиж в життєдіяльності людей і тим ефективніше діє система правового регулювання [3, с. 205].

Право як ціннісне явище завжди орієнтується на позитивну життєдіяльність членів громадянського суспільства, яке, виходить з параметрів ідеалу, наявності соціальної справедливості, міцних моральних засад. Право, що обумовлює нормальний перебіг громадської та приватної життєдіяльності, звернене до пріоритетних і значущих інтересів і потреб кожної особистості. Така орієнтація цінностей права природно протистоїть будь-яким формам прояву правового нігілізму, який об'єктивно відкидає право людини на гідне існування, належний громадський і правовий порядок.

У тих життєвих умовах, де звужуються, слабшають прояви цінностей права, ігноруються життєві ідеали особистості, мають місце посягання на її соціальний і правовий статус, дозріває благодатний ґрунт для проникнення правового нігілізму в провідні сфери соціальної та правової дійсності. При наявності у певної частини членів суспільства почуття невдоволення, розчарування діючою системою права,

прийнятими нормативно-правовими актами дозріває благодатний ґрунт і для посилення тих чи інших форм прояву правового нігілізму.

Світова практика становлення та розвитку демократичних засад суспільного життя, формування громадянських суспільств і правових держав свідчить про те, що правовий нігілізм як стійке специфічне явище, що протистоїть істинним цінностям права, правовому ідеалу, втрачає свій практичний потенціал в силу певних умов. На першому місці знаходиться ініціювання таких політичних, економічних, соціальних, правових та інших функціональних моделей життєдіяльності суспільства і його членів, які завдають колосального удару по корупції та впроваджують народовладдя в усі провідні структури державного і суспільного життя. Тим самим різко звужується живильне середовище, яке акумулює відповідні аспекти правового нігілізму, включаючи ефективну боротьбу з найбільш тяжкими злочинами.

У міру впровадження в свідомість значної частини членів суспільства віри в те, що за допомогою сили, потенціалу і цінностей права, за допомогою правових законів стає можливим досягти суттєвих позитивних змін, які мають відповідати інтересам і потребам кожної людини, основи правового нігілізму будуть в значній мірі підірвані. Зрозуміло, стійка орієнтація суспільства і його членів на справжні цінності права є процесом складним, суперечливим, тривалим і не завжди передбачуваним. Він вимагає цілеспрямованої інтеграції всього суспільного і державного потенціалу, оскільки правовий нігілізм не випаровується відразу, він зберігає те глибоке коріння, яке формувалося в умовах тієї політичної, соціальної та юридичної дійсності, яка була абсолютно несумісна з природою громадянського суспільства і правової держави.

Підґрунтям для збереження правового нігілізму є в першу чергу з недостатній рівень зрілості окремих інститутів демократії, соціальних інститутів, відсутність достатніх умов і можливостей для реалізації пріоритетних прав і свобод людини в силу певних об'єктивних і суб'єктивних чинників.

У міру природного підвищення рівня правового світогляду, правової свідомості, правової культури, юридичної освіти значної частини членів громадянського суспільства, чисельність носіїв правового нігілізму має тенденцію до суттєвого зменшення. Більш того, поступово буде збільшуватися кількість громадян, які будуть усвідомлено і активно протистояти будь-яким формам прояву правового нігілізму, вбачаючи в цьому вигоди для свого гідного існування. На такій основі цінності права будуть ставати більш привабливими. Вони будуть мотивувати поведінку суб'єктів права виключно як правомірну.

На такій сприятливій основі розвитку громадянського суспільства і правової держави правовий нігілізм в своєму класичному вигляді почне поступово втрачати свої практичні властивості і у все більшій мірі поступатися місцем процесу шанобливого ставлення більшості членів суспільства до права як природної цінності. Чим вужче сфера функціонування правового нігілізму, тим ширшим стає ціннісний правовий простір, тим більш комфортною і гідною стає життєдіяльність членів громадянського суспільства, що спирається на потенціал правової держави. Поза сферою впливу правового нігілізму право сприймається як феномен ціннісного суспільного явища, що ініціює в першу чергу забезпечення і реалізацію природних і невідчужуваних прав і свобод кожної особистості.

При цьому жодним чином не слід применшувати значення тих небезпек, які виходять від проявів правового нігілізму, оскільки навіть при найвищому рівні розвитку соціальної і правової дійсності має місце вчинення різноманітних правопорушень, включаючи вчинення різного роду злочинів. Інша справа, що в таких правових умовах вчинені правопорушення знаходяться під жорстким контролем громадських інститутів і владних структур. Дієва профілактика правопорушень, викорінення найбільш злісних злочинів, підтримання ефективності правового виховання покликані зводити до мінімуму можливості прояву правового нігілізму. Зрозуміло, що стійка орієнтація суспільства до справжніх цінностей права – процес складний, суперечливий, тривалий і не завжди передбачуваний. Він вимагає цілеспрямованої інтеграції всього суспільного і державного потенціалу, оскільки правовий нігілізм не випаровується відразу, він зберігає ті глибокі корені, які формувалися в умовах певної політичної, соціальної та юридичної дійсності, яка була абсолютно несумісна з сутністю громадянського суспільства і правової держави. Цілющий ґрунт для збереження правового нігілізму пов'язаний в першу чергу з недостатнім рівнем зрілості деяких інститутів демократії, соціальних інститутів, за відсутності достатніх умов і можливостей для реалізації пріоритетних прав і свобод людини в силу певних об'єктивних і суб'єктивних факторів.

При будь-яких недоліках суспільного і державного життя правовий нігілізм йде з-під необхідного контролю, знаходить резерви для відновлення втрачених позицій, заповнює той життєвий вакуум, куди в силу причин не проникають цінності права, приписи правових законів. В таких умовах правовий нігілізм може не тільки зберігати свій руйнівний потенціал, а й наповнюватися додатковим, а нерідко і більш небезпечним вмістом. Це в першу чергу негативно позначається на забезпеченні пріоритетних прав і свобод людини, на рівні його гідного існування. У підсумку вплив цінностей права на різні форми і компоненти правового нігілізму не завжди досягає поставлених цілей, може чергуватися як певними успіхами, так і серйозними недоліками.

Специфіка такої ситуації полягає в тому, що, з одного боку, становлення і функціонування громадянського суспільства і правової держави активно сприяють зміцненню надійної правової основи, що інтегрує в собі ідеї природного права і тим самим відбиває життєво важливі інтереси і потреби більшості членів суспільства. Але, з іншого боку, збереження підґрунтя правового нігілізму істотно гальмує впровадження цінностей права в необхідні сфери життєдіяльності суспільства і людини, ускладнює можливості багатьох людей користуватися своїми природними правами і свободами. Отже, перетворення суспільного і державного життя в інтересах людини є досить складним процесом протистояння, протидії цінностей права і тих негативних явищ, які концентруються в потенціалі правового нігілізму.

Наявність досить розвинених основ громадянського суспільства і правової держави може служити свідченням масового визнання цінностей права як надійного гаранта забезпечення природних і невідчужуваних прав і свобод практично кожної людини. Будь-які недоліки у процесі функціонування громадянського суспільства і правової держави ставлять під сумнів питання про запит справжніх цінностей права у всеосяжному подоланні впливу правового нігілізму на соціальну і правову дійсність. При цьому слід підкреслити, що практичне визнання і впровадження цінностей права в життєдіяльність суспільства і його членів може здійснюватися лише на основі функціонування справжніх правових законів.

Слід зазначити, що міркування про природне право, правовий ідеал, цінностях права, необхідності їх неодмінної трансформації в життєдіяльність суспільства і людини носять суто теоретичний характер до тих пір, поки в політичну, соціальну і правову дійсність не впроваджуються правові закони. Саме ці закони покликані бути стрижнем діючої системи права, осередком ідей природного права, ціннісним механізмом забезпечення пріоритетних прав і свобод людини. Володіючи таким ціннісним потенціалом, правові закони стають потужним перешкодою на шляху розширення зони правового нігілізму. При відсутності практичного впливу правових законів на суспільні відносини сповільнюються процеси розвитку високого рівня правосвідомості, належної правової культури членів суспільства. Наслідком цього стає збереження стійких позицій правового нігілізму в відповідних областях соціальної і правової дійсності.

В сучасних умовах, коли демократичні інститути стають реаліями правової дійсності, правовий нігілізм не розглядається в якості фатальної сили, яка абсолютно відкидає сутність, соціально-практичне і нормативно-регулятивне призначення системи права. Але навіть обмежена небезпека правового нігілізму послаблює потенціал тих громадських сил, які вбачають в особистості, її правах і свободах вищу соціальну цінність і прагнуть втілити цей ідеал у відповідних суспільних відносинах. Тому істотною уявляється задача своєчасного розкриття причин життєвості правового нігілізму, виявлення форм його прояву у відповідних сферах соціальної та правової дійсності, оцінки наслідків його впливу на зміст і характер регульованих за допомогою права суспільних відносин, соціальний і правовий статус особистості. Правовий нігілізм все ще зберігає свою ідеологічну особливість, практичну стійкість, активну здатність деформувати правову свідомість певної частини членів суспільства в силу впливу багатьох важко вирішуваних життєвих проблем.

Негаразди в соціально-економічній сфері певним чином стикаються зі змістом багатьох нормативно-правових актів, які нерідко не поліпшують, а погіршують соціально-правовий статус більшості членів суспільства. Це віддаляє систему права від її ціннісного сприйняття, оскільки члени суспільства не просто беруть до відома небажані правові приписи, а аналізують їх на тлі принципу соціальної справедливості, правового ідеалу. Коли правова доцільність і принцип соціальної справедливості розходяться один з одним, то зберігаються підстави для посилення потенціалу правового нігілізму. При цьому необхідно підкреслити, що певне тяжіння членів суспільства в бік правового нігілізму не обов'язково викликає мотивацію ними протиправної поведінки, але накладає небажаний відбиток на зміст їх правосвідомості, правової культури, ступінь поваги до права як ціннісного явища.

Особистість, яка веде себе цілком правомірно, може в той же час бути потенційним носієм деяких сторін правового нігілізму, не схвалюючи певні законодавчі акти, які є практично необхідними з позицій держави. В результаті формується певний дуалізм в змісті правосвідомості, відбуваються певні перекоси в правовій культурі особистості, знецінюється її ставлення до сили і позитивного призначення системи права.

Справедливо сказано: «Право само по собі вимагає, щоб до нього прагнули і його цінували» [6, с. 104]. Тільки при такому підході до права дозрівають необхідні передумови для викорінення правового нігілізму і тим самим відкриваються необхідні простори для сприйняття права як виключно ціннісного явища. Навіть при наявності самих складних, непередбачених життєвих обставин, право як явище цивілізації, гідності, культури залишає членам суспільства надії на позитивні соціальні зміни, вихід з найскладніших практичних ситуацій. Цінність права сприймається як шкала вимірювання самого права, так як цінність – це те, що дозволяє праву залишатися самим собою [5, с. 287]. Тим самим зберігається потреба і в правовому ідеалі як в засобі, критерії проведення порівняльного аналізу правової

дійсності, що складається як в умовах цивілізації і демократії, так і в надрах суспільної деформації, коли порушуються права і свободи людини, або мають не досить повний механізм забезпечення.

Віддаючи пріоритет своїм природним і невідчужуваним правам і свободам, оцінюючи політичну, соціальну і правову дійсність крізь призму цінностей права, правового ідеалу, моральності і соціальної справедливості, особистість, в кінцевому рахунку, мотивує свою правову поведінку як виключно правомірну. Правовий нігілізм втрачає свою цілющий ґрунт тільки в умовах реального громадянського суспільства, яке розглядається як цивілізоване, вільне, демократичне, засноване на праві, суспільство, не сумісне за своєю сутністю з режимом особистої, незмінної влади. Таке суспільство поважає правові закони, оперує нормами моральності, виходить з принципів гуманізму і справедливості.

Право за своєю ціннісною природою покликане служити в громадянському суспільстві виключно інтересам особистості. Як справедливо зазначав Р. Ієрінг, «право досягає своїх кінцевих цілей саме тому, що орієнтується на відповідні інтереси» [1, с. 44]. Ш. Монтеск'є зазначав: «Даремні закони послаблюють закони необхідні» [4, с. 78]. Даремні закони, як правило, діють на догоду правового нігілізму, а для необхідних законів повинні дозріти сприятливі життєві умови, що дозволяють оцінювати ці закони з позицій правових цінностей.

Відображаючи ціннісний характер права, саме правові закони, що діють в громадянському суспільстві, правильно вловлюють і фіксують необхідні кордони між інтересами окремої особи та інтересами інших членів суспільства. Це має вносити гармонію і порядок до системи суспільних відносин і тим самим зводить до мінімуму прояв різних форм правового нігілізму.

За підсумками проведеного аналізу проблеми правового нігілізму в контексті пріоритету цінностей права представляється можливим зробити деякі теоретичні висновки.

По-перше, цінності права є явищем об'єктивної властивості, яка заснована на ідеях природного права, що впливають з факту існування людини і спрямованих виключно до людини, її прав і потреб. По-друге, ціннісна сутність права проявляє себе реально лише в умовах функціонування громадянського суспільства і правової держави, які визнають особистість, її права і свободи як найвищу соціальну цінність. По-третє, правовий нігілізм починає поступово втрачати свою потенційну силу лише в умовах визнання більшістю членів громадянського суспільства пріоритету цінностей права. Протистояння цінностей права і правового нігілізму в вирішальній мірі звужує сферу дії негативних правових явищ у всіх формах їхнього прояву. Спираючись на цінності права, інститути громадянського суспільства можна вирішити ті проблеми, які знаходяться в царині інтересів і потреб кожної людини, що створює сприятливі умови для викорінення правового нігілізму. По-четверте, використовуючи дійсно ціннісний потенціал права (насамперед, правові закони), громадянське суспільство і правова держава здійснюють ті перетворення, які забезпечують гідне існування особистості і тим самим зводять до мінімуму прояви правового нігілізму. По-п'яте, навіть при досить високому рівні розвитку громадянського суспільства і правової держави практичне негативне ставлення до правового нігілізму не повинно слабшати, оскільки в умовах будь-якої соціальної і правової дійсності має місце вчинення різноманітних правопорушень (в тому числі тяжких злочинів). По-шосте, подолання правового нігілізму пов'язане з постійним підвищенням рівня правосвідомості та правової культури більшості членів громадянського суспільства, яке є наслідком посилення якості правової освіти та правового виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ієрінг Р. Фон. Избранные труды. Самара. Изд-во. СГУ, 2003.
2. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. Сочинения на немецком и русском языках. Т. 1. Москва. Зерцало-М, 1994. 345 с.
3. Лапаева В.В. Социология права. Москва. ИНФРА-М, 2000. 402 с.
4. Монтескье Ш.-Л. О духе законов. Избранные произведения. Москва. Гослитиздат, 1956. 803 с.
5. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). Харьков. «Эспада», 2005. 839 с.
6. Цицерон М. Т. Диалоги. О государстве. О законах. Москва. Наука, 1996. 386 с.

REFERENCES

1. Iering R. Fon. Izbrannye trudy. Samara. Izd-vo. SGU, 2003.
2. Kant I. Ideja vseobshhej istorii vo vsemirno-grazhdanskom plane. Sochinenija na nemeckom i russkom jazykah. T. 1. Moskva. Zercalo-M, 1994. 345 s.
3. Lapaeva V.V. Sociologija prava. Moskva. INFRA-M, 2000. 402 s.
4. Monteske Sh.-L. O duhe zakonov. Izbrannye proizvedenija. Moskva. Goslitizdat, 1956. 803 s.
5. Skakun O.F. Teorija gosudarstva i prava (jenciklopedicheskij kurs). Har'kov. «Jespada», 2005. 839 s.
6. Ciceron M. T. Dialogi. O gosudarstve. O zakonah. Moskva. Nauka, 1996. 386 s.

УДК 342.537

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-06

ФОРМИ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЧЛЕНА УРЯДУ: ПОРІВНЯЛЬНО ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Зубенко Г. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: zubenkoa@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-2709-4348>

АНОТАЦІЯ: статтю присвячено дослідженню інституту парламентської відповідальності уряду. Акцентовано увагу на індивідуальній парламентській відповідальності – відповідальності члена уряду. Розглянуто окремі форми індивідуальної парламентської відповідальності: вотум (резолуція) недовіри та імпичмент міністра. Розкрито правову природу вотуму (резолуції) недовіри. Досліджено законодавство зарубіжних країн щодо закріплення вищезазначеної форми парламентської відповідальності члена уряду. На прикладі конституцій зарубіжних країн проаналізовано юридичну природу імпичменту як форми парламентської відповідальності члена уряду.

Методи. З використанням логіко-семантичного методу вдосконалено розуміння таких термінів, як «парламентська відповідальність уряду», «вотум (резолуція) недовіри», «імпичмент». Формально-юридичний метод застосовано для аналізу взаємозв'язку таких правових категорій, як «парламентська відповідальність уряду», «види парламентської відповідальності уряду» та «форми індивідуальної парламентської відповідальності уряду». Порівняльно-правовий метод використано для порівняння нормативно-правового закріплення форм парламентської відповідальності члена уряду.

Результати та висновки. Парламентська відповідальність міністра у формі вотуму (резолуції) недовіри має політичний характер. Імпичмент має юридичну природу та застосовується у разі вчинення членом уряду правопорушення. Запровадження вотуму (резолуції) недовіри члена уряду в Україні потребує закріплення на конституційному рівні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: уряд, парламент, парламентська відповідальність уряду, вотум (резолуція) недовіри, імпичмент міністра.

ФОРМИ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЧЛЕНА ПРАВИТЕЛЬСТВА: СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Зубенко А. В.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры конституционного
и муниципального права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: zubenkoa@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-2709-4348>

АННОТАЦИЯ: статья посвящена исследованию института парламентской ответственности правительства. Акцентируется внимание на индивидуальной парламентской ответственности – ответственности члена правительства. Рассмотрены отдельные формы индивидуальной парламентской ответственности: вотум (резолуция) недоверия и импичмент министра. Раскрыта правовая природа вотума (резолуции) недоверия. Исследовано законодательство зарубежных стран в сфере закрепления вышеупомянутой формы парламентской ответственности члена правительства. На примере конституций зарубежных стран проанализирована юридическая природа импичмента как формы парламентской ответственности члена правительства.

Методы. С использованием логико-семантического метода усовершенствовано понимание таких терминов, как «парламентская ответственность правительства», «вотум (резолуция) недоверия», «импичмент». Формально-юридический метод применен для анализа взаимосвязи таких правовых категорий, как «парламентская ответственность правительства», «виды парламентской ответственности правительства» и «формы индивидуальной парламентской ответственности правительства». Сравнительно-правовой метод использован для сравнения нормативно-правового закрепления форм парламентской ответственности члена правительства.

Результаты и выводы. Парламентская ответственность министра в форме вотума (резолуции) недоверия носит политический характер. Импичмент имеет юридическую природу и применяется в случае совершения членом

правительства правонарушення. Введение вотума (резолуции) недоверия члена правительства в Украине требует закрепления на конституционном уровне.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: правительство, парламент, парламентская ответственность правительства, вотум (резолуция) недоверия, импичмент министра.

FORMS OF THE PARLIAMENTARY RESPONSIBILITY OF A MEMBER OF THE GOVERNMENT: A COMPARATIVE LEGAL ASPECT

Zubenko Hanna,

V. N. Karazin Kharkiv National University
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor, Associate Professor
Of Constitutional and Municipal Law
Department Faculty of Law,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: zubenkoa@ukr.net,
orcid: <http://orcid.org/0000-0002-2709-4348>

ANNOTATION: the article is devoted to the study of the institution of parliamentary responsibility of the government. The attention is focused on individual parliamentary responsibility - the responsibility of a member of the government. Some forms of individual parliamentary responsibility are considered: a vote (resolution) of no confidence and impeachment of the minister. The legal nature of the vote (resolutions) of no confidence is revealed. The legislation of foreign countries concerning the consolidation of the aforementioned form of parliamentary responsibility of the minister is investigated. The legal nature of impeachment as a form of parliamentary responsibility of a member of the government is analyzed in the example of the constitutions of foreign countries.

Methods. Using the logical-semantic method, the understanding of terms such as "parliamentary responsibility of the government", "vote (resolution) of no confidence", "impeachment" has been improved. The formal legal method is used to analyze the relationship between such legal categories as "parliamentary responsibility of the government", "types of parliamentary accountability of the government" and "form of individual parliamentary responsibility of the government". The comparative legal method is used to compare the legal and regulatory form of parliamentary responsibility of a member of the government.

Results and conclusions. Parliamentary responsibility of the minister in the form of a vote (resolution) of no confidence is political in nature. The impeachment is legal in nature and applies in case of committing an offense by a member of the government. The introduction of a vote (resolution) of no confidence of a member of the government in Ukraine needs to be consolidated at the constitutional level.

KEY WORDS: government, parliament, parliamentary responsibility of the government, vote (resolution) of no confidence, impeachment of the minister.

Однією з ознак змішаних та парламентських республік, парламентарних монархій є відповідальність уряду перед парламентом, його підзвітність та підконтрольність органу законодавчої влади. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 113 Конституції України, Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією [1]. Підзвітність та підконтрольність уряду перед парламентом передбачає можливість застосувати органом законодавчої влади щодо нього, а в деяких випадках щодо окремих членів уряду, різноманітні форми парламентської відповідальності.

В вітчизняній юридичній літературі тематиці парламентської відповідальності уряду завжди приділялась значна увага. Зокрема, цьому питанню присвячені наукові праці таких вітчизняних науковців, як Ю. Барабаш, Н. Лихачов, О. Майданнік, Р. Павленко, О. Совгира, С. Сорокіна та інші. Проте деякі аспекти відповідальності вищого органу виконавчої влади перед парламентом недостатньо розкриті й потребують більш детального дослідження. Враховуючи вищезазначене, метою даної статті є аналіз форм парламентської відповідальності окремих членів уряду.

Якщо звернути увагу на правову природу парламентської відповідальності, слід зазначити, що під цим терміном найчастіше розуміють сукупність взаємовідносин між парламентом та урядом, які можуть призвести до відставки останнього [2, с. 676]; або політико-правову відповідальність перед парламентом кабінету (чи його членів), що передбачає його (їх) відставку [3, с. 25] чи механізм, який відповідає принципу поділу влади, що вимагає узгодженої співпраці законодавчої та виконавчої влади [4]. На думку Н. Лихачова під парламентською відповідальністю уряду слід розуміти відповідальність, яка може мати як юридичний, так і політичний характер, та полягає в прийнятті парламентом рішення щодо відставки уряду або його окремих членів в порядку і формах, передбачених конституцією та законами держави з метою забезпечення стабільності та ефективності функціонування виконавчої влади [5, с. 135].

За суб'єктом застосування парламентська відповідальність уряду може мати як колективний, так і індивідуальний характер. Правова природа колективної відповідальності уряду полягає в тому, що у разі недовіри голові вищого органу виконавчої влади у відставку йде весь його склад. На відміну від колективної відповідальності, індивідуальна передбачає, що у відставку йде окремий член уряду –

міністр (той, що втратив довіру, вчинив правопорушення тощо), тоді як увесь інший персональний склад вищого органу виконавчої влади продовжує функціонувати. Предметом нашого дослідження є саме інститут індивідуальної парламентської відповідальності – відповідальності члена уряду.

Парламентська відповідальність реалізується у певних формах: вотум довіри, вотум (резольюція) недовіри, імпічмент тощо. Найбільш поширеними формами парламентської відповідальності окремого члена уряду є такі, як:

- а) резолюція (вотум) недовіри члену уряду у разі втрати ним довіри парламенту;
- б) процедура імпічменту щодо члену уряду за здійснене правопорушення.

Однією з форм індивідуальної парламентської відповідальності є вотум (резольюція) недовіри члену уряду. Ця форма є властивою для держав з такими формами правління, як парламентська та змішана республіка, парламентська монархія. У разі застосування цієї форми у відставку йде лише той міністр, що втратив довіру парламенту, а увесь інший персональний склад вищого органу виконавчої влади продовжує виконувати свої функції. Право винесення вотуму (резольюції) недовіри окремому члену уряду закріплено конституціями Австрії, Греції, Данії, Латвії, Польщі, Португалії, Словенії, Фінляндії, Хорватії, Швеції та ін.

Зокрема, ч. 2 ст. 84 Конституції Греції закріплюється, що Парламент може своїм рішенням позбавити Уряд або будь-кого з його членів довіри. Пропозиція щодо вотуму недовіри не може вноситися раніше ніж шість місяців після того, як подібна пропозиція була відхилена Парламентом [6].

Згідно з ч. 1, 2 ст. 113 Конституції Республіки Хорватія за пропозицією не менш як однієї п'ятої депутатів Палати представників Хорватського Сабору може бути поставлено питання про довіру голові Уряду, окремому члену Уряду або Уряду в цілому. Якщо висловлено недовіру окремому члену Уряду, голова Уряду може замість нього запропонувати іншого кандидата Палаті представників з пропозицією про висловлення довіри чи подати у відставку [7].

Відповідно до ст. 65 Конституції Латвійської Республіки для виконання повноважень Президенту міністрів і міністрам необхідна довіра Сейму і за свою діяльність вони відповідальні перед Сеймом. Якщо Сейм виражає недовіру Президенту міністрів, то у відставку йде весь кабінет. Якщо недовіру виражено окремому міністру, останній подає у відставку, а на його посаду Президент міністрів має запросити іншу особу [8].

В Польщі Сейм може висловити недовіру міністру. Пропозиція щодо висловлення недовіри може бути внесена не менше ніж 69 депутатами. Пропозицію про прийняття постанови може бути поставлено на голосування не раніше ніж через 7 днів після її внесення. Президент Республіки відкликає міністра, якому Сейм висловив недовіру більшістю голосів повноважного числа депутатів (ст. 159 Конституції Польської Республіки) [9].

В деяких зарубіжних державах винесення вотуму (резольюції) недовіри окремому члену уряду є наслідком застосування такої форми парламентського контролю, як інтерпеляція. Зокрема, в Словенії група чисельністю не менше десяти депутатів може виступити в Державному зборі з інтерпеляцією з приводу діяльності уряду або окремого міністра. Якщо після обговорення інтерпеляції більшість депутатів висловить недовіру уряду або окремому міністру, Державні збори зміщує уряд або міністра (ст. 118 Конституції Словенії) [10].

Згідно з параграфом 43 Конституції Фінляндії, група депутатів чисельністю не менше двадцяти осіб може внести в Парламент інтерпеляцію, адресовану або Державній Раді, або міністру з питань, що віднесені до їх відання. Відповідь на інтерпеляцію має бути подана на пленарному засіданні Парламенту протягом п'ятнадцяти днів з дня повідомлення про інтерпеляцію. По закінченню обговорення інтерпеляції проводиться голосування про довіру Державній Раді або міністру, якщо під час обговорення було висунуто пропозицію про висловлення недовіри Державній Раді або міністру [11].

Хоча індивідуальний вотум (резольюція) недовіри є менш поширеною формою парламентської відповідальності уряду ніж колективний, достатньо велика кількість держав запровадила в своїй конституційно-правовій практиці цей інститут поряд із колективним вотумом недовіри. Цей факт можна обґрунтувати наступними обставинами. По-перше, за умови застосування індивідуального вотуму недовіри у відставку йде лише той міністр, який втратив довіру, тоді як весь інший персональний склад уряду продовжує функціонувати і необхідності формування нового складу вищого органу виконавчої влади не виникає. По-друге, одним з наслідків відставки всього складу уряду є можлива урядова криза, у разі відставки одного міністра такої кризи не виникає.

Іншою формою індивідуальної парламентської відповідальності є імпічмент члена уряду (міністра). Існують різноманітні точки зору щодо визначення поняття цього конституційно-правового інституту. Але найчастіше під імпічментом розуміють процедуру притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними певних злочинів [12, с. 17]; або спеціальну процедуру обвинувачення за рішенням парламенту вищих посадових осіб держави (президентів, міністрів) у випадку порушення ними законів даної країни [13, с. 47]; чи особливий порядок притягнення до

відповідальності посадових осіб у державі та судового розгляду їх справ зі звинувачення в порушенні конституції та скоєнні інших злочинів [4].

Парламентський порядок притягнення членів уряду до відповідальності шляхом процедури імпічменту передбачений конституціями багатьох зарубіжних держав (зокрема, Австрії, Бельгії, Великобританії, Данії, Іспанії, Польщі, Румунії, Словенії, Фінляндії, Франції та ін.). Якщо вотум (резолуція) недовіри як форма парламентської відповідальності уряду застосовується в парламентських та змішаних республіках, парламентських монархіях, відправити у відставку міністра шляхом процедури імпічменту можливо й в президентських республіках (США). Також, на відміну від вотуму (резолуції) недовіри який має політичний характер, не передбачає конкретних підстав застосування і полягає в оцінці парламентарями діяльності члену уряду, імпічмент міністра має юридичну природу та застосовується у разі, якщо він під час виконання своїх повноважень порушує конституцію, закони держави, вчиняє злочин тощо.

Підстави застосування процедури імпічменту щодо члену уряду можуть мати різноманітний характер. В деяких державах це вчинення певного злочину, окремої категорії злочинів або будь-якого злочину (Іспанія, Чехія, Угорщина, Фінляндія). Наприклад, в Іспанії члени уряду можуть бути притягнені до відповідальності за державну зраду або за вчинення будь-якого злочину проти безпеки держави.

В інших – підставами застосування процедури імпічменту може бути не тільки злочин, але й порушення конституції, інших законів, недостойна поведінка тощо (Греція, Мальта, Польща, Словенія, Франція). Так, згідно зі ст. 68-1 Конституції Франції члени Уряду несуть відповідальність за діяння, вчинені ними при здійсненні повноважень, які кваліфікуються на момент вчинення як злочини або проступки [14, с. 44]. Відповідно до ч. 1 ст. 156 Конституції Польщі члени Ради Міністрів несуть відповідальність перед Державним Трибуналом за порушення Конституції або законів, а також за злочини, вчинені у зв'язку з займаною посадою [9]. В Словенії підставою для процедури імпічменту є порушення міністром про здійсненні свої функцій Конституції або законів (ст. 119 Конституції Словенії) [10]. В США такою підставою є державна зрада, хабарництво або інші тяжкі злочини і правопорушення (розділ 4 ст. 2 Конституції США).

Нарешті, в тих державах, які є парламентськими монархіями, підставою застосування імпічменту є контрасигнація відповідним міністром акту монарха (Данія, Бельгія, Великобританія). Так, згідно зі ст. 106 Конституції Бельгії будь-який акт Короля не може мати сили, якщо він не контрасигнований міністром, який тим самим несе за нього відповідальність [15]. Відповідно до ст. 42 Конституції Королівства Нідерландів уряд складається з Короля і міністрів. Міністри, а не Король, несуть відповідальність за діяльність уряду [16]. В статті 64 Конституції Іспанії зазначається: «Рішення Короля скріплюються підписом голови Уряду і, за необхідності, відповідних міністрів...За рішення Короля відповідальні особи, що скріпили їх своїм підписом» [17].

Процедура імпічменту зазвичай має досить складний характер і на відміну від вотуму (резолуції) недовіри, в її реалізації беруть участь не тільки парламент, але й інші державні органи: органи судової влади, органи конституційної юрисдикції, спеціально створені для здійснення цієї процедури органи тощо.

В деяких державах процес притягнення члена уряду до парламентської відповідальності у формі імпічменту та прийняття остаточного рішення здійснюється парламентом (США, Фінляндія). Зокрема, в Фінляндії рішення про притягнення до відповідальності члена Державної Ради приймає Парламент, заслухавши думку Конституційної комісії щодо невідповідності закону дій члена Державної Ради. До прийняття рішення Парламент пропонує члену Державної Ради дати свої пояснення. При розгляді даної справи комісія повинна бути в повному складі (ч. 2 параграфу 114 Конституції Фінляндії) [11].

В інших – парламент (палата парламенту) виступає суб'єктом звинувачення, а остаточне рішення приймається спеціальним органом, створення якого передбачається конституцією (Франція, Польща). Так, згідно зі ст.ст. 68-1, 68-2 Конституції Франції члени Уряду підсудні Суду Республіки. Суд Республіки складається з п'ятнадцяти суддів: дванадцять членів Парламенту, яких обирають з власного складу нарівно Національні збори і Сенат після кожного повного або часткового оновлення відповідної палати, і трьох суддів Касаційного суду, один з яких головує в Суді Республіки [14].

Є держави, в яких остаточне рішення щодо усунення члена уряду з посади приймається органом конституційної юрисдикції (Словенія, Туреччина) або судовою владою (Іспанія, Румунія). Зокрема, згідно зі ст. 119 Конституції Словенії Державні збори можуть порушити в Конституційному суді провадження у зв'язку з порушенням Головою уряду або міністрами при здійсненні ними своїх функцій Конституції або законів. Конституційний суд приймає справу до розгляду в порядку, передбаченому статтею 109 Конституції [10].

В Іспанії голова та інші члени Уряду підлягають кримінальній відповідальності перед Кримінальною Палатою Верховного Суду. Звинувачення в зраді або в будь-якому злочині проти безпеки Держави під час здійснення членами Уряду своїх повноважень може бути пред'явлено лише з ініціативи однієї чверті

частини членів Конгресу і за згодою абсолютної більшості голосів його членів (ст. 102 Конституції Іспанії) [17].

Практика притягнення окремих членів уряду до конституційно-правової відповідальності у формі вотуму (резолуції) недовіри або імпичменту свідчить, що ці форми індивідуальної парламентської відповідальності застосовуються досить рідко. Наприклад, в Естонії з 2005 року було розглянуто п'ять офіційних пропозицій щодо вотуму недовіри членам уряду. Однак був винесений лише один з них у 2005 році щодо міністра юстиції К. Вахера. В Польщі з ініційованих 31 індивідуальних вотумів недовіри, 21 не був розглянутий, а 10 не були підтримані депутатами. У Швеції ця форма парламентської відповідальності була застосована у 1985 році щодо міністра закордонних справ Л. Будстрема. Прикладом застосування імпичменту щодо членів уряду можна навести намагання усунення з посади в порядку вищезазначеної процедури військового міністра США Вільяма В. Белкнапа у 1976 році (добровільно склав з себе повноваження) або прем'єр-міністра Таїланду Їнглак Чинават у 2013 році (в парламенті не вдалося набрати достатньої кількості голосів).

Слід зазначити, що в практиці зарубіжних держав досить часто мають місце ситуації, коли ініційовані вотум (резолуція) недовіри або імпичмент щодо члена уряду врешті решт не підтримується самими парламентарями або намагання застосування вищезазначених форм парламентського контролю призводить до того, що він сам подає у відставку ще до прийняття рішення з цього питання.

Щодо України, слід зазначити, що Основний Закон нашої держави не передбачає можливості застосування вищезазначених форм парламентської відповідальності щодо окремого члена уряду. Однак, згідно з п. 12 ст. 85 Конституції України Верховна Рада України має право приймати рішення щодо відставки членів Кабінету Міністрів України [1]. Також це право закріплено в п. 4 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», згідно з яким член Кабінету Міністрів України може бути звільнений з посади Верховною Радою України за власною ініціативою [18]. Таке звільнення за своєю суттю є індивідуальною резолюцією (вотумом) недовіри. Тому вважаємо, що така форма парламентської відповідальності міністра, як вотум (резолуція) недовіри, потребує закріплення на конституційному рівні.

Вважаємо, що пропозиція щодо висловлення резолюції недовіри члену Кабінету Міністрів України може бути внесена не менш як однією третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, а міністру оборони та міністру закордонних справ також Президентом України та прийнята більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Дослідивши досвід зарубіжних держав щодо застосування конституційно-правового інституту парламентської відповідальності члена уряду (міністра), можна зробити висновок, що найбільш поширеними його формами є вотум (резолуція) недовіри та імпичмент. Парламентська відповідальність міністра у формі вотуму (резолуції) недовіри має політичний характер та полягає в оцінці депутатами його діяльності, імпичмент має юридичну природу та застосовується у разі вчиненого членом уряду правопорушення.

Щодо застосування форм парламентської відповідальності члена уряду в Україні, вважаємо, що інститут вотуму (резолуції) недовіри члену Кабінету Міністрів України має бути закріплений на конституційному рівні, як і інститут вотуму (резолуції) недовіри Кабінету Міністрів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28 червня 1996 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр> (дата звернення : 14.06.2019).
2. Маклаков В.В. Конституционное право зарубежных стран. Общая часть. М. : Волтерс Клувер, 2006. 896 с.
3. Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід. К. : КМ Академія, 2002. 253 с.
4. Сорока С. Парламентська відповідальність уряду як форма взаємодії гілок влади. URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_02\(9\)/11ssvvgv.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_02(9)/11ssvvgv.pdf) (дата звернення : 14.06.2019).
5. Лихачов Н.С. Парламентські процедури у сфері формування і діяльності уряду в Україні та державах-членах Європейського Союзу : дис. канд. юрид. наук. К., Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2018. 215 с.
6. Конституція Греції : від 11 червня 1975 р. URL : <http://worldconstitutions.ru/?p=153&page=2> (дата звернення : 15.06.2019).
7. Конституція Республіки Хорватія : від 22 грудня 1990 р. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=107> (дата звернення : 15.06.2019).
8. Конституція Латвійської Республіки : від 02 листопада 2010 р. URL : <https://www.cvk.lv/pub/public/29171.html> (дата звернення : 15.06.2019).
9. Конституція Польської Республіки : від 2 квітня 1997 р. URL : <http://blog.vladey.com.ua/konstituciya-polsko%D1%97-respubliki-ukra%D1%97nskoju-movoyu> (дата звернення : 15.06.2019).
10. Конституція Республіки Словенія від 23.12.1991 р. URL : <http://worldconstitutions.ru/?p=109> (дата звернення : 15.06.2019).
11. Конституція Фінляндії : від 11 червня 1999 р. URL : <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731.pdf> (дата звернення : 15.06.2019).

12. Наливайко Л.Р., Пізню І.В. Процедура імпичменту: проблемні питання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 17–21.
13. Шевчук А.З. Підстави імпичменту: конституційно-правові норми та практика їх реалізації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Вип. 618. С. 47–51.
14. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К. : Москаленко О.М., 2018. 56 с.
15. Конституція Бельгії : від 17.02.1994 р. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=157> (дата звернення : 15.06.2019).
16. Конституція Королівства Нідерландів : від 17 лютого 1983 р. URL : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/nethrld/holand-r.htm (дата звернення : 15.06.2019).
17. Конституція Іспанії від 07.12.1978. URL : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Spain&language=r> (дата звернення : 16.06.2019).
18. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/794-18> (дата звернення: 07.04.2019).

REFERENCES

1. Конституція України : від 28 червня 1996 р. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-vr> (дата звернення : 14.06.2019).
2. Maklakov V.V. *Konstitucionnoe pravo zarubezhnyh stran. Obshhaja chast'*. М. : Volters Kluver, 2006. 896 s.
3. Pavlenko R.M. *Parlaments'ka vidpovidal'nist' urjadu: svitovij ta ukraïns'kij dosvid*. К. : КМ Академія, 2002. 253 s.
4. Soroka S. *Parlaments'ka vidpovidal'nist' urjadu jak forma vzaemodii gilok vladi*. URL : [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_02\(9\)/11ssvvgv.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2011/2011_02(9)/11ssvvgv.pdf) (дата звернення : 14.06.2019).
5. Lihachov N.S. *Parlaments'ki proceduri u sferi formuvannja i dijal'nosti urjadu v Ukraïni ta derzhavah-chlenah Evropejs'kogo Sojuzu : dis. kand. jurid. nauk. K., Kiïv. nac. un-t im. Tarasa Shevchenka*. 2018. 215 s.
6. Конституція Греції : від 11 червня 1975 р. URL : <http://worldconstitutions.ru/?p=153&page=2> (дата звернення : 15.06.2019).
7. Конституція Республіки Хорватія : від 22 грудня 1990 р. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=107> (дата звернення : 15.06.2019).
8. Конституція Латвії Республіки : від 02 листопада 2010 р. URL : <https://www.cvk.lv/pub/public/29171.html> (дата звернення : 15.06.2019).
9. Конституція Польської Республіки : від 2 квітня 1997 р. URL : <http://blog.vladey.com.ua/konstituciya-polsko%D1%97-respubliki-ukra%D1%97-nskoju-movoyu> (дата звернення : 15.06.2019).
10. Конституція Республіки Словенія від 23.12.1991 р. URL : <http://worldconstitutions.ru/?p=109> (дата звернення : 15.06.2019).
11. Конституція Фінляндії : від 11 червня 1999 р. URL : <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/ru19990731.pdf> (дата звернення : 15.06.2019).
12. Наливайко Л.Р., Пізню І.В. Процедура імпичменту: проблемні питання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 17–21.
13. Шевчук А.З. Підстави імпичменту: конституційно-правові норми та практика їх реалізації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Вип. 618. С. 47–51.
14. Конституція Французької Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К. : Москаленко О.М., 2018. 56 с.
15. Конституція Бельгії : від 17.02.1994 р. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=157> (дата звернення : 15.06.2019).
16. Конституція Королівства Нідерландів : від 17 лютого 1983 р. URL : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/nethrld/holand-r.htm (дата звернення : 15.06.2019).
17. Конституція Іспанії від 07.12.1978. URL : <http://www.uznal.org/constitution.php?text=Spain&language=r> (дата звернення : 16.06.2019).
18. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/794-18> (дата звернення: 07.04.2019).

УДК 342.72

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-07

СЕКТОРАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАЙВЕСІ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

Серьогін В. О.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету

Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: v.a.seryogin@karazin.ua

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

АНОТАЦІЯ: рівень наукового осмислення досвіду США щодо законодавчого захисту інформаційного прайвесі не відповідає сучасним технологічним, соціально-економічним та політико-правовим викликам, що виникли перед Україною. У статті надано комплексну характеристику чинного законодавства США щодо захисту інформаційного прайвесі у приватному секторі, виокремлено сутнісні риси, які відрізняють підходи американського законодавця в даній сфері від інших, передусім європейських, а також визначено перспективи розвитку американського законодавства з урахуванням новітніх загроз для недоторканності приватного життя, що виникають в умовах бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

Відзначено, що американська система захисту інформаційного прайвесі переважно використовує так званий секторальний, або галузевий, підхід. Сутність цього підходу полягає в тому, що захист інформаційного прайвесі здійснюється тільки в рамках конкретного аспекту (контексту) збору або використання інформації і спрямований на заздалегідь певні сектори (галузі) суспільного життя або конкретні групи людей. Відповідно, федеральні закони класифіковані на кілька груп: 1) ті, що захищають прайвесі в сфері фінансів; 2) і, що захищають прайвесі в сфері освіти; 4) і, що захищають прайвесі в сфері охорони здоров'я; 5) ті, що захищають прайвесі дітей; 6) ті, що захищають прайвесі споживачів.

Стверджується, що федеральний секторальний підхід в США має адаптивний характер: Конгрес втручався, щоб регулювати інформаційне прайвесі, коли виникала нова проблема, і в основному це були нові технологічні розробки. Іншими словами, коли нова технологія загрожувала інформаційному прайвесі або, можливо, зростала з неприпустимою швидкістю, Конгрес надавав захист через призму певного сектора або категорії осіб, які найбільше постраждали від цієї нової технології. Досвід США дозволяє чітко розуміти, що захист інформаційного прайвесі і того, що слід вважати чутливим, може швидко змінюватися через зміну в способах збору, обробки та зберігання даних різними суб'єктами.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: права людини, право на недоторканність приватного життя, прайвесі, інформаційне прайвесі, законодавство США.

СЕКТОРАЛЬНАЯ ЗАЩИТА ИНФОРМАЦИОННОГО ПРАЙВЕСИ В США

Серегин В. А.,

доктор юридических наук, профессор,
профессор кафедры конституционного
и муниципального права
юридического факультета

Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: v.a.seryogin@karazin.ua

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

АННОТАЦИЯ: уровень научного осмысления опыта США по законодательной защите информационного прайвеси не соответствует современным технологическим, социально-экономическим и политико-правовым вызовам, возникшим перед Украиной. В статье дана комплексная характеристика действующего законодательства США по защите информационного прайвеси в частном секторе, выделены существенные черты, отличающие подходы американского законодателя в данной сфере от других, прежде всего европейских, а также определены перспективы развития американского законодательства с учетом новейших угроз для неприкосновенности частной жизни, возникающих в условиях бурного развития информационно-коммуникационных технологий.

Отмечено, что американская система защиты информационного прайвеси преимущественно использует так называемый секторальный, либо отраслевой, подход. Сущность этого подхода заключается в том, что защита информационного прайвеси осуществляется только в рамках конкретного аспекта (контекста) сбора или использования информации и направлена на заранее определенные сектора (отрасли) общественной жизни или

конкретные группы людей. Соответственно, федеральные законы классифицированы на несколько групп: 1) защищающие прайвеси в сфере финансов; 2) защищающие прайвеси в сфере образования; 4) защищающие прайвеси в сфере здравоохранения; 5) защищающие прайвеси детей; 6) защищающие прайвеси потребителей.

Утверждается, что федеральный секторальный подход в США имеет адаптивный характер: Конгресс вмешивался, чтобы регулировать информационное прайвеси, когда возникала новая проблема, и в основном это были новые технологические разработки. Другими словами, когда новая технология угрожала информационному прайвеси или, возможно, росла с недопустимой скоростью, Конгресс предоставлял защиту через призму определенного сектора или категории лиц, наиболее пострадавших от этой новой технологии. Опыт США позволяет четко понимать, что защита информационного прайвеси и того, что следует считать чувствительным, может быстро меняться из-за изменения в способах сбора, обработки и хранения данных различными субъектами.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: права человека, право на неприкосновенность частной жизни, прайвеси, информационное прайвеси, законодательство США.

SECTORAL PROTECTION OF INFORMATION PRIVACY IN THE USA

Seryogin Vitalii,

Professor of Department of Constitutional
and Municipal Law Doctor of Science (Law),
Full Professor,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: v.a.seryogin@karazin.ua,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1973-9310>

ANNOTATION: the level of scientific understanding of the US experience in the legal protection of information privacy does not correspond to modern technological, socio-economic, and political and legal challenges that have arisen before Ukraine. The article provides a comprehensive description of the current US legislation on the protection of information privacy in the private sector, highlights the essential features that distinguish the approaches of the American legislator in this field from others, primarily European ones, and also identify prospects for the development of American legislation, taking into account the latest threats to privacy, arising in the conditions of rapid development of information and communication technologies.

The American system of information privacy protection primarily uses the so-called sectoral approach. The essence of this approach is that the protection of information privacy is carried out only within a specific aspect (context) of collecting or using information and is aimed at pre-defined sectors of public life or specific groups of people. Accordingly, federal laws are classified into several groups: 1) protecting privacy in the field of finance; 2) protecting privacy in the field of education; 4) protecting privacy in health care; 5) protecting children privacy; 6) protecting consumer privacy.

The federal sectoral approach in the United States is adaptive in nature: Congress intervened to regulate information privacy when new problems arose, and it was mainly new technological developments. In other words, when a new technology threatened the information privacy or perhaps grew at an unacceptable rate, Congress provided protection through the lens of a certain sector or category of people most affected by this new technology. The US experience makes it possible to clearly understand that the protection of information privacy and what should be considered sensitive can change rapidly due to changes in the way data is collected, processed and stored by various actors.

KEY WORDS: human rights, the right to privacy, privacy, information privacy, US law.

Постановка проблеми. Як відомо, США є «батьківщиною» прайвеси як у доктринальному, так і в політико-правовому плані. Протягом усього ХХ століття ця країна слугувала прикладом юридичного (передусім судового) захисту прайвеси в умовах ліберально-демократичного режиму і сьогодні залишається в авангарді захисту названого права від новітніх загроз, спричинених науково-технічним прогресом. То ж для України, котра перебуває тільки на початку тривалого шляху розбудови ефективного механізму захисту прав людини, досвід США, попри всі відмінності національних правових систем, є вельми повчальним і корисним. Втім рівень наукового осмислення цього досвіду не відповідає сучасним технологічним, соціально-економічним і політико-правовим викликам, що постали перед Україною.

Стан дослідження. Проблеми юридичного забезпечення права на недоторканність приватного життя вже були предметом наукових досліджень окремих вітчизняних авторів, зокрема Л.В. Ємчук [1], І.В. Михайленко [2], В.С. Сивухіна [3], однак питання забезпечення інформаційного прайвеси в США висвітлювалися в них лише побіжно й уривчасто. Окремі аспекти цієї проблеми були висвітлені й нами, зокрема в межах загальної характеристики конституційно-правового забезпечення прайвеси в США [4, с. 236-247], історії становлення концепції прайвеси в американській правовій теорії та практиці [5] та захисту медичного прайвеси [6]. Однак досі бракує наукових праць, котрі б комплексно висвітлювали сучасну нормативно-правову основу захисту прайвеси в США, передусім щодо інформаційного аспекту цього права.

З урахуванням вищевикладеного, **метою** цієї статті є надання комплексної характеристики чинного законодавства США щодо захисту інформаційного прайвеси у приватному секторі, виокремлення тих сутнісних рис, які відрізняють підходи американського законодавця в даній сфері від інших, передусім

європейських, а також визначення перспектив розвитку американського законодавства з урахуванням новітніх загроз для недоторканності приватного життя, що виникають в умовах бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Досягнення поставленої мети забезпечується використанням історико-правового, порівняльно-правового та формально-юридичного методів дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи висвітлення теми, варто відзначити, що в минулому Конгрес США доволі чуйно реагував на технологічні винаходи й діджиталізацію (поширення цифрових технологій на дедалі ширші сфери суспільного життя), котрі потенційно загрожували прайвесі. Так, починаючи з 1970-х років Конгрес відреагував на загрози недоторканності приватного життя, розробивши цілу серію федеральних законів, які оберігають прайвесі у тих секторах та аспектах, в яких персональні дані можуть мати більш чутливий характер, а тому потребують кращого захисту. Ці федеральні закони можуть бути класифіковані на декілька груп: 1) ті, що захищають прайвесі у сфері фінансів; 2) ті, що захищають прайвесі у сфері освіти; 4) ті, що захищають прайвесі у сфері охорони здоров'я; 5) ті, що захищають прайвесі дітей; 6) ті, що захищають прайвесі споживачів [7].

У підсумку американська система захисту інформаційного прайвесі здебільшого використовує так званий секторальний, або галузевий, підхід (англ. – sectoral approach). При цьому традиційне для американської правової літератури розуміння інформаційного прайвесі зводиться до захисту права особи здійснювати контроль за своїми персональними даними [8, с. 878-889; 9, с. 1202-1205; 10], хоча таке ототожнення є не зовсім коректним з теоретичної точки зору. На відміну від універсального підходу до захисту прайвесі, прийнятого в багатьох державах світу і наддержавних утвореннях, таких як Європейський Союз, секторальний підхід зазвичай передбачає захист інформаційного прайвесі тільки в межах конкретного аспекту (контексту) збирання чи використання інформації та спрямовується на заздалегідь визначені сектори (галузі) суспільного життя чи конкретні групи.

Водночас варто відзначити, що американська система захисту прайвесі не є повністю секторальною. Право на недоторканність приватного життя було розтлумачене Верховним Судом США як таке, що є «включеним» до Білля про права, особливо до Першої, Третьої, Четвертої та П'ятої поправок [10]. Крім того, окремі штати іноді захищають прайвесі в своїх конституціях чи просто приймають спеціальне законодавство про прайвесі. Наприклад, прайвесі може бути захищене конкретними законами про прайвесі, законами про необхідність сповіщення щодо порушень даних або законами про цивільні правопорушення [11, с. 145-156]. Як на рівні штатів, так і на федеральному рівні прайвесі також певною мірою захищене через визначення порядку використання відповідних засобів і каналів зв'язку, незалежно від потенційної чутливості (вразливості) даних. Система захисту інформаційного прайвесі може включати в себе, зокрема, встановлення правових меж для прослуховування телефонних розмов, порядку доступу до електронних повідомлень, що зберігаються, отримання даних з рукописних джерел тощо. До цієї системи також входить регулювання тих випадків, коли приватним суб'єктам доручається брати участь у проведенні урядових розслідувань чи сприяти їм. Наприклад, Закон про банківську таємницю 1970 року [12] зобов'язує банки та інші фінансові установи консолідувати фінансові дані та звіти, аби допомагати правоохоронним органам у проведенні фінансових розслідувань, а Закон про комунікаційну допомогу в правоохоронній діяльності 1994 року [13] вимагає від провайдерів телекомунікаційних мереж сприяти перехопленню компетентними органами окремих повідомлень та стеженню за спілкуванням абонентів за певних обставин.

В інших випадках недоторканність приватного життя забезпечується через поняття «захист громадськості від втручання уряду» в аспекті того, які саме дані має право збирати держава або як державні органи повинні обробляти отримані дані. Наприклад, Закон про зовнішню розвідку (FISA) 1978 року [14] вносить питання щодо збирання інформації в процесі розвідувальної діяльності, Закон про захист прайвесі 1980 року [15] встановлює обмеження для уряду щодо незаконного пошуку і вилучення продукції друкованих та інших засобів масової інформації, Закон про захист електронних комунікацій (ЕСРА) 1986 року [16] регулює відносини щодо зберігання електронної інформації та електронного спостереження. Однак Закон PATRIOT 2001 р. [17] шляхом внесення змін до таких актів, як ЕСРА і FISA, послабив обмеження щодо збору даних правоохоронними органами за умов боротьби з тероризмом. У результаті, як зазначають американські дослідники К. Бамбергер і Д. Малліган, навіть за наявності нормативного забезпечення, прайвесі «на папері» може суттєво відрізнятись від прайвесі «в реальному житті» [18, с. 260].

Хоча всі вищезазначені форми захисту прайвесі й важливі, однак вони не включені до загальної оцінки захисту прайвесі, викладеної в цій статті. Конституційний захист виключений нами через те, що він не стосується практики приватного сектора [9, с. 879]. Натомість захист права на недоторканність приватного життя на рівні штатів виключений з нашого поля зору, оскільки він є непослідовним і застосовується по-різному залежно від того органу, котрий визначає правову політику штату. Нарешті, збір і зберігання даних в публічних цілях – на відміну від збору і зберігання даних приватними особами – суттєво відрізняється від обробки даних у приватному секторі, а відтак є темою окремого дослідження. Іншими словами, у цій статті основна увага приділяється секторальному захисту прайвесі, тобто

федеральному захисту недоторканності приватного життя, що застосовується в приватному секторі.

Аби краще зрозуміти секторальне прайвесеі, ми повинні спочатку розглянути його, розкласти на частини та проаналізувати кожну з них. Таким чином, ми зосереджуємо увагу на секторальному прайвесеі в рамках федеральних законів, які стосуються приватних осіб і поділяються на п'ять категорій: фінансове прайвесеі, прайвесеі у сфері освіти, прайвесеі у сфері охорони здоров'я, дитяче прайвесеі та прайвесеі споживачів.

Перша категорія – це фінансове прайвесеі, коли фінансова інформація піддається за певних обставин федеральному захисту.

Передусім слід відзначити, що з точки зору ліберально-демократичного підходу, що панує в США, фінансовий стан особи, у тому числі розмір її доходів і видатків, кредитна історія тощо, є невід'ємною складовою її приватного життя, а відтак підлягає втаємниченню і захисту від сторонніх очей, є вільним від правового регулювання. Однак у другій половині XX століття ситуація суттєво змінилася: стало зрозуміло, що для забезпечення фінансового прайвесеі без державного регулювання вже не обійтися.

Першим федеральним законом, який врегулював приватне використання й поширення інформації, став Закон про чесну кредитну звітність (FCRA) 1970 року [19]. За загальним правилом, FCRA регулює порядок використання кредитних звітів. Він визначає порядок збору, ведення і поширення «звітів споживачів» і вимагає, щоб агентства зі звітності споживачів дотримувались певних процедур для забезпечення «максимально можливої акуратності». Це положення було законодавчо закріплене з міркувань забезпечення інформаційного прайвесеі в аспекті видалення, вторинного використання і розкриття даних, зібраних кредитними бюро. По суті, FCRA покладає на агентства обов'язки щодо інформування споживачів і надає приватним особам певні права щодо контролю над особистими фінансовими записами, котрі зберігаються компаніями, що надають кредитні звіти, наприклад, право запитувати копію свого кредитного звіту.

Слід зауважити, що до FCRA було внесено чимало поправок. Зокрема, Закон про чесні й точні кредитні операції (FACTA) 2003 року, прийнятий з метою попередження крадіжок персональних даних і підвищення точності кредитних рейтингів, вимагає від агентств кредитної звітності надавати споживачам щорічний кредитний звіт [20].

Фінансові дані були додатково внормовані в 1978 році з прийняттям Закону про право на фінансове прайвесеі (RFPA) [21]. RFPA встановлює обмеження на розкриття фінансових документів фінансовими установами органам державної влади без судового ордеру чи повістки. За несанкціоноване розкриття даних, що становлять фінансове прайвесеі споживача, фінансова установа чи будь-який інший державний орган, який отримав фінансові звіти внаслідок порушення закону, підлягає цивільно-правовій відповідальності.

Крім того, до нормативно-правової основи фінансового прайвесеі у США можна також включити Закон про модернізацію фінансових послуг 1999 року, також відомий як Закон Грем-Ліч-Блайлі (GLBA) [22]. Хоча GLBA не завжди має пряме відношення до фінансових даних, він, як правило, регулює обробку персональної інформації фінансовими установами, зокрема їх діяльність щодо збору, використання і розкриття фінансової інформації, котра дозволяє ідентифікувати особу. За деякими винятками, GLBA зобов'язує установи, котрі надають фінансові послуги, захищати дані про своїх клієнтів, повідомляти споживачів і запитувати їх попередню згоду на передачу таких даних третім особам, а також розкривати свої методи забезпечення прайвесеі.

Друга категорія – це прайвесеі у сфері освіти, що забезпечує додатковий правовий захист персональних даних студентів. Ключовим джерелом права у даній сфері є Закон про сімейні освітні права та прайвесеі (FERPA) 1974 року [23]. FERPA захищає конфіденційність освітніх записів, регулюючи доступ до навчальних реєстрів, персональних даних студентів, а також іншої інформації, що зберігається в навчальних закладах, зокрема такої, як медичні записи, психологічні оцінки та додаткова інформація, безпосередньо пов'язана зі студентом. За деякими винятками, студент або його чи її батьки повинні надати згоду, перш ніж навчальний заклад зможе передати особисту інформацію третім особам. FERPA також надає батькам і студентам право на доступ до своїх файлів, аби вони мали змогу оскаржувати неправдиву чи шкідливу інформацію, що міститься в них.

Примітним є те, що сфера прайвесеі в освіті на федеральному рівні досить обмежена. FERPA застосовується тільки до тих навчальних закладів та установ, які отримують федеральні бюджетні кошти від Міністерства освіти США. Незважаючи на обмежену сферу застосування, така форма законодавчого регулювання має досить чітке обґрунтування. FERPA прагне захистити конфіденційність певних записів, накопичених у навчальному закладі, котрі можуть вважатися частиною інформаційного прайвесеі студентів. Це пов'язано з тим, що навчальні заклади в процесі виконання своїх функцій збирають інформацію про своїх студентів, яка може бути дуже чутливою.

Третя категорія – це прайвесеі у сфері охорони здоров'я, де медична інформація заслуговує більш суворого захисту даних. Вперше на федеральному рівні визнання важливості даних про стан здоров'я було включено до Закону про свободу інформації (FOIA) 1966 року [24]. Цей закон виключає публічний

доступ до урядових записів для «кадрових и медичних карт і подібних файлів, розкриття яких являтиме собою явно необґрунтоване втручання в особисте прайвесі» та «записів чи інформації, що зібрані для правоохоронних цілей... котрі за розумним очікуванням являтимуть собою необґрунтоване втручання в особисте прайвесі».

Усвідомлюючи необхідність оцифрування медичної інформації та забезпечення акуратності при її передачі, Конгрес розвинув ідеї FOIA в нових законодавчих актах. Так, Закон про мобільність і підзвітність медичного страхування (HIPAA) 1996 року [25] регулює конфіденційність медичних записів, уповноважуючи Міністерство охорони здоров'я та соціальних служб (HHS) оприлюднити правила про те, як штати повинні захищати конфіденційність певної медичної інформації. На виконання цих вимог у 2003 році HHS прийняло Правила HIPAA щодо прайвесі [26] – стандарти конфіденційності ідентифікуючої особу медичної інформації, які набули чинності в квітні 2005 року. Ці стандарти стосуються використання і розкриття інформації про стан здоров'я фізичних осіб (так званої «захищеної інформації про здоров'я») усіма організаціями, що підпадають під дію HIPAA (так звані «суб'єктами, охоплені страхуванням») і вимагають від них виконання певних заходів щодо забезпечення конфіденційності та безпеки, а також інформування пацієнтів в разі, коли конфіденційність і безпека їхніх персональних даних перебувають під загрозою.

Законодавство про прайвесі у сфері охорони здоров'я було суттєво оновлено в 2008 році: мається на увазі Закон про недопущення дискримінації в галузі генетичної інформації (GINA) [27]. GINA регулює використання інформації щодо генетичної схильності до хвороб у межах групових планів охорони здоров'я та страхування здоров'я при прийнятті рішень про покриття чи встановлення страхових внесків. Він також обмежує використання генетичної інформації роботодавцями при прийнятті кадрових рішень щодо їхніх працівників.

Стосовно медичного страхування, частина I Закону GINA:

- 1) забороняє дискримінацію в плані страхових виплат чи внесків при груповому страхуванні на основі генетичної інформації;
- 2) забороняє використання генетичної інформації в якості підстави при визначенні права на участь у програмі медичного страхування чи при встановленні страхових виплат на ринках індивідуального і додаткового до програми Medicare (Medigap) страхування;
- 3) обмежує можливості організацій, котрі видають групові плани медичного страхування і страхові поліси, а також емітентів полісів Medigap, щодо збору генетичної інформації та в праві просити/вимагати від фізичних осіб проходження генетичного тестування.

Натомість частина II Закону GINA забороняє використання генетичної інформації в контексті трудових відносин і зайнятості, обмежує право роботодавців та інших осіб, які підпадають під дію цього закону, запитувати, вимагати чи набувати генетичну інформацію, і жорстко обмежує можливість розкриття цими особами генетичної інформації.

У зв'язку з необхідністю поліпшення правозастовчої практики та розширення прав пацієнтів, у тому числі щодо генетичного прайвесі, HIPAA був додатково переглянутий у 2009 році згідно із Законом про інформаційні технології у сфері охорони здоров'я для економічного та клінічного здоров'я (HITECH) [28]. Цей Закон розширив повноваження HHS, охопивши своїм регулюванням «ділових партнерів» та всі інші установи та організації, котрі отримують інформацію від організацій, на яких поширюються вимоги HIPAA. Він також додав положення про сповіщення пацієнта про порушення безпеки його медичних даних і значно збільшив штрафи за порушення HIPAA. Остаточну редакцію Правил HIPAA (так звані Правила омнібуса) було видано у 2013 році [29].

Тож на сьогодні Правила HIPAA застосовуються до даних про здоров'я, якими володіють будь-які охоплені страхуванням суб'єкти та/або їхні ділові партнери. При цьому під даними про здоров'я розуміється будь-яка інформація, включаючи генетичну інформацію, як усна, так і зафіксована в будь-якій формі та на носіїв будь-якого виду, яка:

- 1) створена чи отримана постачальником медичних послуг або медичного страхування, органом охорони здоров'я, роботодавцем, страхувальником життя, інститутом чи університетом або посередником при наданні медичних послуг;
- 2) стосується минулого, теперішнього чи майбутнього фізичного чи психічного здоров'я або стану фізичної особи; надання медичної допомоги фізичній особі; або минулих, поточних або майбутніх платежів за надання медичної допомоги фізичній особі [30].

Загалом правила HIPAA поділяються на Правила щодо прайвесі (Privacy Rule) та Правила щодо безпеки (Security Rule).

Правила HIPAA щодо прайвесі вимагають більш жорсткого захисту та позитивної згоди пацієнтів на певні види використання фінансових та медичних даних, наприклад, у маркетингу. Ці Правила стосуються виключно захищеної медичної інформації (англ. – protected health information або PHI), яка включає в себе будь-яку «індивідуально ідентифіковану інформацію про здоров'я», включаючи демографічні дані та інформацію, що стосується пацієнта, його медичного минулого та догляду, який він

отримує. Це вимагає, зокрема, анонімізації даних про стан здоров'я шляхом видалення різноманітних типів ідентифікаторів.

Натомість Правила щодо безпеки встановлюють стандарти для захисту РНІ в електронній формі, яку організація, чії послуги покриваються страховкою, створює, отримує, підтримує чи передає. Згідно з HIPAA організації, на які поширюється дія страховки, зобов'язані: призначити співробітника з питань прайвесі; розробити й запровадити політики конфіденційності; забезпечити доступ і використання тільки мінімально необхідної РНІ; забезпечити, щоб розкриття РНІ пацієнтів відбувалося тільки за їхньої згоди (за деякими винятками); надати пацієнтам набір прав і гарантій безпеки щодо їхньої РНІ.

Четверта категорія – це прайвесі дітей. Конгрес визнав важливість захисту недоторканності приватного життя дітей в Інтернеті, прийнявши відповідний закон у 1998 році [31]. Варто відзначити, що Конгрес також прагнув врегулювати вплив на дітей з боку невідповідних матеріалів у Всесвітній Мережі шляхом ухвалення Закону про захист дітей в Інтернеті (Child Online Protection Act, COPA), але в кінцевому рахунку він не витримав обговорення, оскільки на думку багатьох конгресменів, накладав «неприпустимий тягар» на свободу висловлювань.

COPPA регулює використання персональних даних дітей в Інтернеті. Водночас цей закон доповнюється Правилами, виданими Федеральною торговельною комісією, і відомими як Правила COPPA [32]. Обидві форми регулювання застосовуються до постачальників онлайн-послуг (OSP), які орієнтовані на дітей віком до тринадцяти років або свідомо збирають у них персональні дані. Названі документи призначалися для заборони нечесних або обманних дій, спрямованих на отримання персональних даних від дітей і про дітей в Інтернеті, і Федеральна торговельна комісія забезпечує їх дотримання.

Нарешті, *п'ята категорія* – це прайвесі споживачів, адже в деяких випадках дані про споживача можуть сприйматись як високочутливі, відтак їм потрібен більш надійний захист. Одним із прикладів такого роду є захист персональних даних абонентів кабельного зв'язку за Законом про політику в галузі кабельного зв'язку 1984 року (ССРА) [33]. Цей Закон вимагає від кабельних компаній зберігати конфіденційність інформації про кабельних абонентів і вимагає від кабельних операторів інформувати своїх абонентів про збір і використання ідентифікуючої особи інформації, що має збиратися компанією, та про способи розкриття зазначеної інформації. Закон також встановлює конкретні цілі, заради яких оператор кабельного телебачення може розкривати чи використовувати персональні дані.

Іншим прикладом є Закон про захист приватності відео (VPPA) [34]. Ймовірно, VPPA було прийнято у відповідь на випадок з кандидатом на пост судді Верховного суду США Р. Борка, після того як журналісти спробували отримати список історії прокату відеокасет кандидата. VPPA регулює використання інформації про відеопрокат і, як правило, забороняє «постачальникам відеопослуг» розкривати особисту інформацію про своїх клієнтів третій стороні стосовно оренди чи продажу відеоматеріалів. По суті, це обмежує розкриття деякими організаціями форм перегляду відео. Однак у 2013 році до VPPA були внесені поправки у світлі нових послуг оренди відеоматеріалів, таких як Netflix, і в кінцевому рахунку його захист прайвесі був знижений.

Висновки.

Загалом, секторальний (галузевий) підхід до захисту прайвесі прагне захистити персональні дані в деяких контекстах. Аби зрозуміти, як технологічні інновації можуть поставити під сумнів ефективність такого підходу, його необхідно розбити на частини. Тільки на основі такого розподілу можна краще зрозуміти основні цінності та інтереси, які Конгрес прагнув захистити в рамках секторального підходу до забезпечення інформаційного прайвесі, та їхню актуальність для нових потенційних проблем.

У той час, як чутливість інформації, як правило, важко визначити, увага академічної спільноти сфокусована здебільшого на чотирьох факторах: ймовірність шкоди; можливість шкоди; наявність довірливих відносин; чи відображає ризик побоювання більшості [35, с. 1136]. По суті, обґрунтування законодавчого регулювання тих чи інших питань щодо захисту інформаційного прайвесі за допомогою «секторальних» законів свідчить про те, що Конгрес намагався визначити, які саме дані можуть стати чутливими у певних сферах чи в конкретному контексті; і, можливо, чи зростає ризик шкоди для прайвесі через певний контекст. Як було продемонстровано вище, Конгрес у цілому захищав інформаційне прайвесі за п'ятьма основними категоріями: фінансове прайвесі, прайвесі у сфері освіти, прайвесі у сфері охорони здоров'я, прайвесі дітей та прайвесі споживачів. Ці категорії потенційно представляють певний контекст. Наприклад, персональні дані дітей захищені в режимі онлайн, оскільки вони вважаються категорією осіб, які мають право на особливий догляд і допомогу, а Інтернет створює для них нові ризики. Так само фінансові транзакції, записи про освіту, дані про стан здоров'я та деякі типи даних про споживачів вважаються чутливими для забезпечення захисту, коли ймовірність збереження даних приватними суб'єктами вважається високою через контекст їх збору.

Можна з упевненістю припустити, що Конгрес ніколи прямо не заявляв, що інші типи інформаційного прайвесі не будуть захищені в майбутньому або що немає сенсу захищати ці види інформації поза їх сферою дії, як визначено законодавчими органами. Фактично, однак, існуюча правова

база є досить обмеженою за обсягом. Наприклад, фінансове прайвесе захищається тільки на федеральному рівні, коли відповідна інформація збирається заздалегідь визначеними приватними організаціями – всіма, хто певною мірою пов'язаний з фінансовою сферою. Прайвесе у сфері охорони здоров'я захищене в контексті чутливості інформації, наприклад, медичних реєстрів, і психологічної оцінки, які зазвичай збираються захищеними установами – тому це стосується тільки їх. Прайвесе у сфері освіти захищається аналогічним чином, тобто тільки у сфері з високою вірогідністю отримання чутливих даних. Дані про дітей можуть стати чутливими через практику збору даних на веб-сайтах, але це все ще може бути застосовано тільки в Інтернеті – і також обмежене за обсягом. Нарешті, прайвесе споживачів вважається чутливою інформацією тільки у певному контексті в деяких сферах, наприклад, в реєстрах абонентів кабельного телебачення та реєстрах прокату і продажу відеоматеріалів, але не в інших випадках.

Звісно, чутливі дані, які Конгрес прагнув захистити в цілому, можуть збиратися в різних сферах і в інших контекстах, виключених з існуючої нормативно-правової бази. Відповідні дані були захищені тільки в межах певного контексту, котрий суб'єкти формування державної політики щодо інформаційного прайвесе даних прагнули захистити найбільше. По суті, можна стверджувати, що федеральний секторальний підхід у США має адаптивний характер: Конгрес втручався, аби регулювати інформаційне прайвесе, коли виникала нова проблем, і в основному це були нові технологічні розробки. Іншими словами, коли нова технологія загрожувала інформаційному прайвесе або, можливо, зростала з неприпустимим швидкістю, Конгрес надавав захист через призму певного сектора чи категорії осіб, які найбільше постраждали від цієї нової технології. Він визначав контекст, у якому приватне життя людей піддавалося найбільшому ризику, і безпосередньо регулював відповідні сектори.

Звісно, було б помилковим припускати, що захищена інформація стала чутливою тільки в цих секторах або що потенційна шкода для суб'єктів даних була ймовірною тільки в цих контекстах. Просто ризик у відповідних секторах і контекстах сприймався вище, ніж раніше. Ось чому чутливість даних у зв'язку з новими технологічними розробками має постійно залишатися на порядку денному політиків, у тому числі й вітчизняних. Досвід США дає змогу чітко розуміти, що захист інформаційного прайвесе й того, що слід вважати чутливим, може швидко змінюватися через зміни у способах збору, обробки і зберігання даних різноманітними суб'єктами. Іншими словами, треба знаходити правильний спосіб забезпечити баланс між корисністю певних даних про особу та інформаційним прайвесе суб'єктів цих даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ємчук Л.В. Конституційно-правове регулювання особистого та сімейного життя людини і громадянина: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2015. 18 с.
2. Михайленко І.В. Право людини на недоторканність приватного життя: поняття, аспекти, механізм реалізації: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2014. 20 с.
3. Сивухін В. С. Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2007. 239 с.
4. Сьрьогін В.О. Право на недоторканність приватного життя (прайвесе) у конституційно-правовій теорії та практики: монографія. Харків: ФІНН, 2010. 608 с.
5. Сьрьогін В. О. Прайвесе як право «бути залишеним у спокої». *Право і безпека*. 2010. № 3 (35). С. 6-9.
6. Сьрьогін В. О. Медичне прайвесе: досвід США. *Від громадянського суспільства – до правової держави: тези III Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 24 квітня 2008 р.). Харків: Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2008. С. 207-209.
7. Feldman D., Haber E. Measuring and protecting privacy in the always-on era. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3404086.
8. Kang J. Information privacy in cyberspace transactions. *Stanford Law Review*. 1998. Vol. 50. P. 1193-1294.
9. Reidenberg J. R. Privacy wrongs in search of remedies. *Hastings Law Journal*. 2003. Vol. 54. P. 877-898.
10. Solove D. J. A brief history of information privacy law. Proskauer on privacy. PLI, 2016; GWU Law School Public Law Research Paper No. 215. URL: <https://ssrn.com/abstract=914271>.
11. Solove D. J., Schwartz P.M. Privacy law fundamentals. 4th edition. Portsmouth, NH: International Association of Privacy Professionals (IAPP), 2017. 318 p.
12. Bank Secrecy Act of 1970, Pub. L. No. 91-508, 84 Stat. 1114 (1970).
13. Communications Assistance for Law Enforcement Act of 1994 (CALEA), Pub. L. No. 103-414, 108 Stat. 4279 (1994) (
14. Foreign Intelligence Surveillance Act (FISA) of 1978, Pub. L. No. 95-511, 92 Stat. 1783 (1978).
15. Privacy Protection Act of 1980, Pub. L. No. 96-440, 94 Stat. 1879 (codified at 42 U.S.C. § 2000aa (2012)).
16. Electronic Communications Privacy Act (ECPA) of 1986, Pub. L. No. 99-508, 100 Stat. 1848 (1986) (codified as amended at 18 U.S.C. §§ 2510–2522 (2012)).
17. Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism (USA PATRIOT Act) Act of 2001, Pub. L. No. 107-56, 115 Stat. 272 (2001) (codified as amended in scattered sections of U.S.C. (2012)).
18. Bamberger K. A., Mulligan D. K. Privacy on the Books and on the Ground. *Stanford Law Review*. Vol. 63. 2011.

P. 247-315.

19. Fair Credit Reporting Act (FCRA), 15 U.S.C. § 1681.
20. Fair and Accurate Credit Transaction Act of 2003, Pub. L. No. 108-159, 117 Stat. 1952 (2003).
21. Right to Financial Privacy Act (RFPA), 12 U.S.C. §§ 3401–22.
22. The Financial Services Modernization Act (Gramm-Leach-Bliley) Act, Pub. L. No. 106-102, 113 Stat. 1338 (1999) (codified as amended in scattered sections of 12 & 15 U.S.C.).
23. Family Educational Rights and Privacy Act of 1974, Pub. L. No. 93-380, 88 Stat. 57 (1974) (codified as amended at 20 U.S.C. § 1232g et seq. (2012)); 34 C.F.R. § 99 (2018).
24. Freedom of Information Act of 1966, Pub. L. No. 90-23, 81 Stat. 54 (1966); 5 U.S.C. § 552 (2012).
25. Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA) of 1996, 29 U.S.C. § 1181.
26. HIPAA Privacy Rule, 45 C.F.R. (2018).
27. Genetic Information Nondiscrimination Act (GINA) of 2008, Pub. L. No. 110-233, Stat. 881 (2008).
28. Health Information Technology for Economic and Clinical Health Act (HITECH) of 2009, Pub. L. No. 111-5, 123 Stat. 226 (2009) (codified as amended in scattered sections of 42 U.S.C.)
29. Modifications to the HIPAA Privacy, Security, Enforcement, and Breach-Notification Rules under the Health Information Technology for Economic and Clinical Health Act and the Genetic Information Nondiscrimination Act; Other Modifications to the HIPAA Rules, 78 Fed. Reg. 5566, 5566 (Jan. 25, 2013).
30. Храмовская М. США: Изменения в правилах HIPAA защиты медицинских персональных данных и генетическая информация. URL: <http://rusrim.blogspot.com/2013/02/hipaa.html>.
31. Children's Online Privacy Protection Act (COPPA) of 1998, Pub. L. No. 105-277, Stat. 2681-736 (1998).
32. Children's Online Privacy Protection Rule, 64 Fed. Reg. 59,888 (Nov. 3, 1999) (codified at 16 C.F.R. § 312 (2018)).
33. Cable Communications Policy Act of 1984, Pub. L. No. 98-549, 98 Stat. 2779 (1984) (codified at 47 U.S.C. § 551 (2012)).
34. Video Privacy Protection Act Amendments Act of 2012, Pub. L. No. 112-258, 126 Stat. 2414 (2012) (codified at 18 U.S.C. §§ 2710–2711 (2012)).
35. Ohm P. Sensitive Information. *Southern California Law Review*. 2015. Vol. 88. P. 1125-1196.

REFERENCES

1. Emchuk L.V. Konstitucijno-pravove reguljuvannja osobistogo ta simejnogo zhittja ljudini i gromadjanina: avtoref. dis.... kand.. jurid. nauk: 12.00.02. Uzhgorod, 2015. 18 s.
2. Mihajlenko I.V. Pravo ljudini na nedotorkannist' privatnogo zhittja: ponjattja, aspekti, mehanizm realizacii: Avtoref. dis.... kand.. jurid. nauk: 12.00.01. Harkiv, 2014. 20 s.
3. Sivuhin V. S. Konstitucijne pravo ljudini i gromadjanina na nevtruchannja v ih osobiste i simejne zhittja ta jogo zabezpechennja organami vnutrishnih sprav Ukraini: dis... kand. jurid. nauk: 12.00.02. Kiiv, 2007. 239 s.
4. Ser'ogin V.O. Pravo na nedotorkannist' privatnogo zhittja (prajvesi) u konstitucijno-pravovij teorij ta praktiki: monografija. Harkiv: FINN, 2010. 608 s.
5. Ser'ogin V. O. Prajvesi jak pravo «buti zalishenim u spokoij». Pravo i bezpeka. 2010. № 3 (35). S. 6-9.
6. Ser'ogin V. O. Medichne prajvesi: dosvid SSHa. Vid gromadjans'kogo suspil'stva – do pravovoi derzhavi: tezi III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Harkiv, 24 kvitnja 2008 r.). Harkiv: Harkiv. nac. un-t im. V.N. Karazina, 2008.
7. S. 207-209.
8. Feldman D., Haber E. Measuring and protecting privacy in the always-on era. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3404086.
9. Kang J. Information privacy in cyberspace transactions. *Stanford Law Review*. 1998. Vol. 50. P. 1193-1294.
10. Reidenberg J. R. Privacy wrongs in search of remedies. *Hastings Law Journal*. 2003. Vol. 54. P. 877-898.
11. Solove D. J. A brief history of information privacy law. *Proskauer on privacy*. PLI, 2016; GWU Law School Public Law Research Paper No. 215. URL: <https://ssrn.com/abstract=914271>.
12. Solove D. J., Schwartz P.M. *Privacy law fundamentals*. 4th edition. Portsmouth, NH: International Association of Privacy Professionals (IAPP), 2017. 318 p.
13. Bank Secrecy Act of 1970, Pub. L. No. 91-508, 84 Stat. 1114 (1970).
14. Communications Assistance for Law Enforcement Act of 1994 (CALEA), Pub. L. No. 103-414, 108 Stat. 4279 (1994) (Foreign Intelligence Surveillance Act (FISA) of 1978, Pub. L. No. 95-511, 92 Stat. 1783 (1978).
15. Privacy Protection Act of 1980, Pub. L. No. 96-440, 94 Stat. 1879 (codified at 42 U.S.C. § 2000aa (2012)).
16. Electronic Communications Privacy Act (ECPA) of 1986, Pub. L. No. 99-508, 100 Stat. 1848 (1986) (codified as amended at 18 U.S.C. §§ 2510–2522 (2012)).
17. Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism (USA PATRIOT Act) Act of 2001, Pub. L. No. 107-56, 115 Stat. 272 (2001) (codified as amended in scattered sections of U.S.C. (2012)).
18. Bamberger K. A., Mulligan D. K. Privacy on the Books and on the Ground. *Stanford Law Review*. Vol. 63. 2011. P. 247-315.
19. Fair Credit Reporting Act (FCRA), 15 U.S.C. § 1681.
20. Fair and Accurate Credit Transaction Act of 2003, Pub. L. No. 108-159, 117 Stat. 1952 (2003).
21. Right to Financial Privacy Act (RFPA), 12 U.S.C. §§ 3401–22.
22. The Financial Services Modernization Act (Gramm-Leach-Bliley) Act, Pub. L. No. 106-102, 113 Stat. 1338 (1999) (codified as amended in scattered sections of 12 & 15 U.S.C.).
23. Family Educational Rights and Privacy Act of 1974, Pub. L. No. 93-380, 88 Stat. 57 (1974) (codified as amended at 20 U.S.C. § 1232g et seq. (2012)); 34 C.F.R. § 99 (2018).

24. Freedom of Information Act of 1966, Pub. L. No. 90-23, 81 Stat. 54 (1966); 5 U.S.C. § 552 (2012).
25. Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA) of 1996, 29 U.S.C. § 1181.
26. HIPAA Privacy Rule, 45 C.F.R. (2018).
27. Genetic Information Nondiscrimination Act (GINA) of 2008, Pub. L. No. 110-233, Stat. 881 (2008).
28. Health Information Technology for Economic and Clinical Health Act (HITECH) of 2009, Pub. L. No. 111-5, 123 Stat. 226 (2009) (codified as amended in scattered sections of 42 U.S.C.)
29. Modifications to the HIPAA Privacy, Security, Enforcement, and Breach-Notification Rules under the Health Information Technology for Economic and Clinical Health Act and the Genetic Information Nondiscrimination Act; Other Modifications to the HIPAA Rules, 78 Fed. Reg. 5566, 5566 (Jan. 25, 2013).
30. Hramcovskaja M. SShA: Izmenenija v pravilah HIPAA zashhity medicinskih personal'nyh dannyh i geneticheskaja informacija. URL: <http://rusrim.blogspot.com/2013/02/hipaa.html>.
31. Children's Online Privacy Protection Act (COPPA) of 1998, Pub. L. No. 105-277, Stat. 2681-736 (1998).
32. Children's Online Privacy Protection Rule, 64 Fed. Reg. 59,888 (Nov. 3, 1999) (codified at 16 C.F.R. § 312 (2018)).
33. Cable Communications Policy Act of 1984, Pub. L. No. 98-549, 98 Stat. 2779 (1984) (codified at 47 U.S.C. § 551 (2012)).
34. Video Privacy Protection Act Amendments Act of 2012, Pub. L. No. 112-258, 126 Stat. 2414 (2012) (codified at 18 U.S.C. §§ 2710–2711 (2012)).
35. Ohm P. Sensitive Information. *Southern California Law Review*. 2015. Vol. 88. P. 1125-1196.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО;
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCE LAW; INFORMATION LAW

УДК 349

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-08

**ЖИТЛОВА СУБСИДІЯ ЯК БЕЗПОВОРОТНА АДРЕСНА
ДЕРЖАВНА СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА ГРОМАДЯНАМ**

Божко Д. В.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: d.bozhko25345@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2244-1515>

АНОТАЦІЯ: актуальність даної тематики не викликає сумнівів та обумовлена тим, що на сьогодні вона зазнає суттєвих змін. Саме надання житлової субсидії сьогодні має нову форму. В статті визначається, що собою являє такий вид соціальної допомоги, як державна допомога на оплату житлово-комунальних послуг, розкривається та обґрунтовується сама процедура отримання громадянами такого виду державної соціальної допомоги, що надається з боку держави, яка піклується про нужденних громадян та членів їх сімей.

У статті 46 Конституції України зазначено право особи на соціальний захист за рахунок бюджетних коштів. Та відповідно до Закону України «Про житлово-комунальні послуги», який було прийнято ще в 2017 році Верховною Радою України зазначається, що пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг з 01 січня 2019 року виплачується споживачу у грошовій формі та у порядку визначеному Кабінетом Міністрів України.

Суттєвим в даному випадку є те, щоб така допомога на оплату житлово-комунальних послуг мала цільове використання та була спрямована саме на оплату таких послуг. В статті проаналізовано Постанову Кабінету Міністрів України № 1176 в якій ми можемо бачити механізм цільового використання бюджетних коштів, які передбачаються державою для надання субсидій населенню. Тому є справедливим рішення, що в випадку якщо родина сумлінно віднеслась до використання житлових комунікацій та заощадила енергоресурси, воду, теплові енергії, газу, за результатами опалюваного сезону вона може використати на свій розсуд та на власні потреби залишок коштів які залишились у наслідок економного використання та заощадження житлової субсидії, який є на її рахунку. Така форма заощаджень є цікавою в першу чергу для самої родини, чим має стимулювати окремого індивіда, який має право на отримання такої субсидії, до розумного, раціонального використання житлових комунікацій що надаються державою.

З 2019 року запроваджено надання субсидій населенню на оплату житлово-комунальних послуг у грошовій формі у 2 моделях монетизації, які діють одночасно:

1) перерахування коштів на центральному рівні на банківський рахунок в Ощадбанку зі спеціальним режимом використання з подальшим їх спрямуванням на оплату житлово-комунальних послуг;

2) надання житлових субсидій готівкою безпосередньо одержувачу.

Розкрито розуміння поняття монетизації. Монетизація являє собою процес переходу від перерахування субсидій у безготівковому вигляді на рахунки надавачів житлово-комунальних послуг до надання субсидій громадянам у грошовій формі. Метою такої монетизації є створення прозорого механізму надання житлових субсидій і стимулювати громадян до ощадливого, розумного споживання.

Сьогодні запроваджується дві моделі монетизації: безготівкова грошова форма і готівкова форма.

За отриманням будь-якої інформації, що пов'язана з призначенням житлової субсидії, одержувачі такої субсидії повинні звертатися до органів соціального захисту населення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: житлова субсидія, соціальне забезпечення, субсидія, соціальна допомога, житлово-комунальні послуги, монетизація.

ЖИЛИЩНАЯ СУБСИДИЯ КАК БЕЗВОЗВРАТНАЯ АДРЕСНАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ПОМОЩЬ ГРАЖДАНАМ

Божко Д. В.,

кандидат юридических наук,
старший преподаватель кафедры
государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: d.bozhko25345@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2244-1515>

АННОТАЦИЯ: актуальность данной тематики не вызывает сомнений и обусловлена тем, что сегодня она претерпевает существенные изменения. Именно предоставления жилищной субсидии сегодня имеет новую форму. В статье определяется, что собой представляет такой вид социальной помощи, как государственная помощь на оплату жилищно-коммунальных услуг, раскрывается и обосновывается сама процедура получения гражданами такого вида государственной социальной помощи, предоставляемой со стороны государства, которое заботится о нуждающихся гражданах и членах их семей.

В статье 46 Конституции Украины указано право человека на социальную защиту за счет бюджетных средств. И в соответствии с Законом Украины «О жилищно-коммунальных услугах», который был принят еще в 2017 году Верховной Радой Украины, отмечается, что льготы и субсидии на оплату жилищно-коммунальных услуг с 1 января 2019 выплачиваются потребителю в денежной форме и в порядке, который определяет Кабинет Министров Украины.

Существенным в данном случае является то, чтобы такая помощь на оплату жилищно-коммунальных услуг должна быть направлена на целевое использование, а именно на оплату таких услуг. В статье проанализировано Постановление Кабинета Министров Украины № 1176, в которой мы можем видеть механизм целевого использования бюджетных средств, предусмотренных государством для предоставления субсидий населению. Поэтому справедливо, что в случае если семья добросовестно отнеслась к использованию жилых коммуникаций и сэкономила энергоресурсы, воду, тепловые энергии, газа, по результатам отопительного сезона она может использовать по своему усмотрению и на собственные нужды остаток средств, оставшихся в результате экономного использования и сбережения жилищной субсидии, который есть на ее счету.

Такая форма сбережений интересна в первую очередь для самой семьи, чем должно стимулировать отдельного индивида, который имеет право на получение такой субсидии.

С 2019 года введена данная субсидий населению на оплату жилищно-коммунальных услуг в денежной форме в 2 моделях монетизации, которые действуют одновременно:

- 1) перечисление средств на центральном уровне на банковский счет в Сбербанке со специальным режимом использования с последующим их направлением на оплату жилищно-коммунальных услуг;
- 2) предоставление жилищных субсидий наличными непосредственно получателю.

В статье раскрыто понимание понятия монетизации. Монетизация представляет собой процесс перехода от перечисления субсидий в безналичном виде на счета поставщиков жилищно-коммунальных услуг до предоставления субсидий гражданам в денежной форме. Целью такой монетизации является создание прозрачного механизма предоставления жилищных субсидий, и стимулирование граждан к экономному и разумному потреблению.

Определено, что сегодня вводится две модели монетизации: безналичная денежная форма и наличная форма.

За получением любой информации, связанной с назначением жилищной субсидии, получатели субсидии, должны обращаться в органы социальной защиты населения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: жилищная субсидия, социальное обеспечение, субсидия, социальная помощь, жилищно-коммунальные услуги, монетизация.

HOUSING SUBSIDY AS IRREVERSIBLE TARGETED STATE SOCIAL ASSISTANCE TO CITIZENS

Bozhko Daria,

Senior Lecturer of the State-legal disciplines
Department of the Faculty of Law, Candidate of Legal Sciences
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: d.bozhko25345@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2244-1515>

ANNOTATION: the urgency of this topic is unmistakable and due to the fact that it is undergoing significant changes to date. Namely, the provision of a housing subsidy today has a new form. The article determines what kind of social assistance it offers, such as state aid for the payment of housing and communal services, discloses and justifies the procedure for receiving citizens of this type of state social assistance provided by the state, which cares for the needy citizens and their family members.

Article 46 of the Constitution of Ukraine specifies the right of a person to social protection at the expense of budgetary funds. In accordance with the Law of Ukraine «On Housing and Communal Services», adopted in 2017 by the Verkhovna Rada of Ukraine, it noted that the benefits and subsidies for the payment of housing and communal services from January 1, 2019 are paid to the consumer in cash and in the manner determined by the Cabinet of Ministers of Ukraine.

The important issue, in this case, is that such assistance for the payment of housing and communal services should have targeted use and was directed specifically to pay for such services. The article analyzes the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1176 in which we can see the mechanism of the targeted use of budgetary funds provided by the state to provide subsidies to the population.

Therefore, a fair decision is that if the family has conscientiously referred to the use of residential communications and saved energy resources, water, heat energy, gas, by the results of the heating season, it can use at its own discretion and for its own purposes the balance of funds remaining as a result of economical use and savings of housing the subsidy that is on her account. Such a form of savings is interesting primarily for the family itself, which should stimulate an individual, who has a right to receive such a subsidy, reasonable and rational use of residential communications provided by the state.

From 2019, subsidies were provided to citizens for the payment of housing and communal services in cash in two models of monetization, which operate simultaneously:

- 1) transfer of funds at the central level to a bank account in state bank «Oschadbank» with a special regime of use, followed by their referral for payment of housing and communal services;
- 2) the provision of housing subsidies in cash directly to the recipient.

It reveals an understanding of monetization the concept. Monetization is a process of transition from the transfer of subsidies in the cashless form to the accounts of providers of housing and communal services to the provision of subsidies to citizens in cash. The purpose of such monetization is to create a transparent mechanism for providing housing subsidies and to encourage citizens to make economical, reasonable consumption.

It is determined that today two models of monetization are introduced: cashless money form and cash form.

Upon receipt of any information related to the appointment of a housing subsidy, the recipients of the subsidy should apply to the social protection bodies of citizens.

KEY WORDS: housing subsidy, social security, subsidy, social assistance, housing, and communal services, monetization.

Статтею 46 головного закону нашої держави визначене право особи на соціальний захист за рахунок бюджетних коштів. Право громадян на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [1]. Саме цей вид соціального забезпечення отримав назву «державна соціальна допомога».

Суб'єктами соціальної допомоги є тільки нужденні громадяни та членів їх сімей, підставою для надання такої допомоги є стан бідності (нужденності), тобто рівень доходу такий, який не досягає прожиткового мінімуму та визначено законом.

В Україні створено систему соціальної допомоги, однією із складових якої є і житлова субсидія для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг.

Допомогами зі соціального забезпечення називаються всі, крім пенсій, державні виплати із відповідних фондів, що надаються громадянам у випадках передбачених законом. Державна соціальна допомога надається за рахунок коштів Державного бюджету.

Хотілося б зупинитися на такому виді соціальної допомоги, як житлова субсидія. Вона є державною допомогою громадянам на оплату житлово-комунальних послуг, на сьогодні зазнала великих змін і потребує глибокого аналізу та роз'яснення в її отриманні.

Система субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг була створена в Україні у 1995 році постановою Кабінету Міністрів України від 04.02.1995 року № 89 «Про надання населенню субсидій

для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг», якою було започатковано надання безготівкових житлових субсидій.

Порядок надання житлових субсидій, умови їх призначення встановлює Положення про порядок призначення житлових субсидій, яке затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1995 року № 848, із змінами та доповненнями.

Житлова субсидія є безповоротною адресною державною соціальною допомогою громадянам – мешканцям домогосподарств, що проживають в житлових приміщеннях (будинках) і не можуть самотужки сплачувати за житлово-комунальні послуги, оплачувати витрати на управління багатоквартирним будинком [2, п. 1].

Право на отримання житлової субсидії мають громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, що проживають у житлових приміщеннях (будинках) [2, п. 2].

Враховуючи заявочний характер усієї системи соціального захисту нашої держави, розглянемо яким чином можливо отримати таку субсидію, та що для цього потрібно мати і знати. Для отримання житлової субсидії необхідно заповнити Заяву та Декларацію про доходи та:

- самостійно подати до місцевих управлінь праці та соціальної політики, або
- самостійно подати до сільських і селищних рад, або;
- надіслати рекомендованим листом до органів соціального захисту населення за місцем проживання, або;
- відправити за допомогою мережі Інтернет (заповнити заяву та декларацію на сайті subsidi.mlsp.gov.ua) [3].

Надаватися житлові субсидії громадянам можуть у вигляді:

*щомісячної житлової субсидії на оплату внесків за встановлення, обслуговування та заміну вузлів комерційного обліку, за абонентське обслуговування для споживачів комунальних послуг, що надаються у багатоквартирних будинках за індивідуальними договорами, а також житлово-комунальних послуг, а саме:

- житлової послуги - послуги з управління багатоквартирним будинком;
- комунальних послуг - послуг з постачання та розподілу природного газу, постачання та розподілу електричної енергії, постачання теплової енергії, постачання гарячої води, централізованого водопостачання, централізованого водовідведення, поводження з побутовими відходами;

*щомісячної житлової субсидії на оплату внесків за встановлення, обслуговування та заміну вузлів комерційного обліку, за абонентське обслуговування для споживачів комунальних послуг, що надаються у багатоквартирних будинках за індивідуальними договорами, а також витрат на управління багатоквартирним будинком, в якому створено об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, житлово-будівельний (житловий) кооператив, а саме:

- витрат на утримання спільного майна багатоквартирного будинку, зокрема прибирання внутрішньобудинкових приміщень та прибудинкової території, виконання санітарно-технічних робіт; обслуговування внутрішньобудинкових систем (крім обслуговування внутрішньобудинкових систем, що використовуються для надання відповідної комунальної послуги у разі укладення індивідуальних договорів про надання такої послуги, відповідно до яких обслуговування таких систем здійснюється виконавцем), утримання ліфтів;

- витрат на оплату комунальних послуг стосовно спільного майна багатоквартирного будинку;
- поточний ремонт спільного майна багатоквартирного будинку;
- щомісячної житлової субсидії на оплату витрат на комунальні послуги у будинку, в якому створено об'єднання.

Для сімей, які використовують для опалення тверде паливо, а для приготування їжі скраплений газ, передбачено надання субсидії для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива один раз на рік. [4].

Отже, відносини які виникають у процесі надання, споживання житлово-комунальних послуг регулюються Законом України «Про житлово комунальні послуги», на сьогодні ним регулюються відносини, що виникають у процесі надання споживачам послуг з постачання теплової енергії, управління багатоквартирним будинком, постачання гарячої води, централізованого водовідведення та поводження з побутовими відходами, централізованого водопостачання, та відносини, що виникають у процесі надання послуг з постачання та розподілу електричної енергії, природного газу споживачам у садових, дачних, житлових, садибних будинках .

І починаючи з 2019 року відповідно до вимог Закону система надання субсидій вийшла на новий етап реформування в частині забезпечення надання житлових субсидій, як частки вартості житлово-комунальних послуг, у тому числі їх виплати у грошовій формі.

З 2019 року Урядом запроваджено надання субсидій населенню на оплату житлово-комунальних послуг у грошовій формі у **2 моделях монетизації**, які діють одночасно:

1) перерахування коштів на центральному рівні на банківський рахунок в Ощадбанку зі спеціальним режимом використання з подальшим їх спрямуванням на оплату житлово-комунальних послуг;

2) надання житлових субсидій готівкою безпосередньо одержувачу.

Монетизація являє собою процес переходу від перерахування субсидій у безготівковому вигляді на рахунки надавачів житлово-комунальних послуг до надання субсидій громадянам у грошовій формі.

Головною метою монетизації є створення прозорого механізму надання житлових субсидій і стимулювати громадян до ощадливого споживання.

Залишки невикористаної субсидії, які утворюються за рахунок економного споживання води, теплової енергії, газу і електроенергії, одержувачі субсидії зможуть використати на власні потреби.

На сьогодні в державі запроваджується дві моделі монетизації: безготівкова грошова форма і готівкова форма.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 року № 1176 субсидії у безготівковій грошовій формі надаються громадянам, які звернулися за призначенням субсидії після 1 січня 2019 року і яким вона призначена не раніше як з січня 2019 року.

Така форма надання субсидій передбачає розрахунки за призначеними субсидіями через Ощадбанк і виплату залишку невикористаної субсидії готівкою через Ощадбанк за результатами опалювального сезону.

Постановою Кабінету Міністрів України від 06.02.2019 № 62 впроваджується готівкова форма надання субсидій для громадян, які звернулися за призначенням житлової субсидії до 31 грудня 2018 року, а також тим, що звернулися після 1 січня 2019 р., але житлова субсидія їм призначена з 2018 року. Кошти субсидії, починаючи з житлової субсидії за лютий 2019 року, виплачуються безпосередньо громадянам, і ті самостійно сплачують за використані житлово-комунальні послуги [5].

На сьогодні в Україні здійснена реалізація паралельно двох моделей монетизації, і за результатами аналізу їх ефективності прийматиметься рішення щодо подальших дій.

Безготівкова грошова форма на сьогодні запроваджується для громадян, які звернулись після 1 січня 2019 року за призначенням житлової субсидії.

Безготівкова грошова форма запроваджується також для громадян, які звертаються за призначенням субсидії на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива та на оплату житлово-комунальних послуг. При цьому механізм виплати субсидії на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива залишається незмінним.

Для реалізації свого права громадяни мають надати органам соціального захисту населення за місцем проживання Заяву про призначення та надання житлової субсидії у грошовій формі через АТ «Ощадбанк» і Декларацію про доходи і витрати осіб, які звернулися за призначенням житлової субсидії. У Заяві обов'язково повинно зазначитися номер мобільного телефону одержувача субсидії. Відповідно до норм постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 року № 1176 «Деякі питання надання житлових субсидій населенню у грошовій формі», без зазначення у Заяві номеру мобільного телефону орган соціального захисту населення не матиме права призначати житлову субсидію громадянам. Ця умова є суттєвою саме для позитивної, швидкої роботи органу соціального захисту населення [6].

Заява у новій редакції затверджена Наказом Мінсоцполітики від 2 травня 2018 року № 604 (у редакції наказу від 8 січня 2019 року № 11), Декларація – Наказом Мінсоцполітики від 2 травня 2018 року № 604 (у редакції наказу від 21 листопада 2018 року № 1740), і розміщені на офіційному веб-сайті Мінсоцполітики у Розділі «Житлові Субсидії - Які документи подаються».

Перехід до надання субсидій у грошовій формі став можливим завдяки проведеним Мінсоцполітики у 2018 році системним заходам, що мали на меті підвищити адресність надання соціальної допомоги і забезпечити контроль за розподілом коштів платників податків.

3 травня минулого року було змінено критерії, що визначають право на надання житлових субсидій з метою підвищення їх ефективності. А також – посилено контроль над розподілом коштів державної допомоги. Водночас на місцях працювали комісії з питань призначення житлових субсидій, які розглядали індивідуальні випадки щодо отримувачів, які не підпадали під визначені критерії, але потребували підтримки від держави. Соціальні інспектори проводили обстеження матеріально-побутових умов, досліджували обставини що склалася у конкретних домогосподарствах, на підставі чого комісії приймали рішення щодо призначення допомоги. Достатньо велика кількість домогосподарств отримує субсидію внаслідок прийняття саме таких індивідуальних рішень.

З початку поточного року Урядом ухвалено зміни до нормативних актів, що надали право посадовим особам об'єднаних територіальних громад проводити обстеження матеріально-побутових умов претендентів на отримання житлових субсидій та інших видів соціальної допомоги. Це дасть змогу надавати субсидії ще більш адресно і не обминути тих, хто передусім потребує підтримки від держави.

Надання субсидії у грошовій формі передбачає від громадян відповідальності, оскільки громадяни, які отримали на руки кошти, але вчасно не сплатили за житлово-комунальні послуги, ризикують залишитися без субсидії, доки не сплатять борг. Якщо отримувач має заборгованість понад один місяць на суму від 340 грн. (20 неоподаткованих мінімумів доходів громадян), субсидія на наступний період не призначається до вирішення питання з цим боргом. Після того як громадянин погасить заборгованість або укладе договір щодо її реструктуризації, субсидія буде перепризначено. При цьому той, хто припускався прострочення оплати, маючи на руках кошти, отримані у рамках монетизації субсидії, буде надалі одержувати цей вид допомоги вже у безготівковій формі.

Монетизація субсидій передбачає перехід від розрахунків бюджету з підприємствами-надавачами житлово-комунальних послуг до виділення коштів для сплати цих послуг напряму отримувачам. Це покликано підвищити ефективність житлових субсидій і забезпечити прозорий механізм їх надання. А також – стимулювати громадян до економного споживання. Адже відтепер отримувачі, що сплатили рахунки, самостійно розпоряджаються заощадженими коштами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.

2. Про призначення житлової субсидії: Положення, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 1995 р. № 848 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України (від 27 квітня 2018 р. № 329)).
3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: subsidiï.mlsp.gov.ua
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kharkivoda.gov.ua/oblasna-derzhavna-administratsiya/struktura-administratsiyi/strukturni-pidrozdili/139/3013/98171>
5. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2019 року № 62.
6. Деякі питання надання житлових субсидій населенню у грошовій формі: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 року № 1176.

REFERENCES

1. Konstitucija-Ukraïni-vid-28.06.1996-r.-№254k/96-VR.-Vidomosti-Verhovnoi-Radi-Ukraïni.-1996.-№30.-St.-141.
2. Pro-priznachennja-zhitlovoi-subsidii:-Polozhennja,-zatverdzhene-postanovoju-Kabinetu-Ministriv-Ukraïni-vid-21-zhovtnja-1995-r.-№-848-(v-redakcii-postanovi-Kabinetu-Ministriv-Ukraïni-(vid-27-kvitnja-2018-r.-№-329)).
3. [Elektronnij-resurs].---Rezhim-dostupu:-subsidiï.mlsp.gov.ua
4. [Elektronnij-resurs].---Rezhim-dostupu:-<https://kharkivoda.gov.ua/oblasna-derzhavna-administratsiya/struktura-administratsiyi/strukturni-pidrozdili/139/3013/98171>
5. Pro-vnesennja-zmin-do-dejakih-postanov-Kabinetu-Ministriv-Ukraïni:-Postanova-Kabinetu-Ministriv-Ukraïni-vid-6-ljutogo-2019-roku-№-62.-
6. Dejaki-pitannja-nadannja-zhitlovih-subsidij-naseleonnju-u-groshovij-formi:-Postanova-Kabinetu-Ministriv-Ukraïni-vid-27.12.2018-roku-№-1176.

УДК 342.9

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-09

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ

Хабарова Т. В.,

кандидат юридичних наук, викладач кафедри
державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail : t.khabarova27@gmail.com
orcid : <https://orcid.org/0000-0001-8830-4508>

АНОТАЦІЯ: всі без виключення країни світу занепокоєні існуванням та поширенням такого деструктивного явища як корупція, яка шкодить діяльності органів публічної влади, гальмує розвиток економіки та деформує свідомість суспільства. У зв'язку з чим, кожна з країн запроваджує власну антикорупційну програму, стратегію або веде відповідну політику.

В даній статті заходи запобігання корупції, що застосовуються окремими зарубіжними країнами, розглядаються безпосередньо з метою з'ясування можливості запозичення такого досвіду для України. В статті проаналізовано антикорупційну діяльність трьох країн – Фінляндії, Данії та Швеції. Такий вибір обумовлений низьким рівнем корупції в запропонованих країнах.

Відзначимо, що проаналізувавши досвід Фінляндії, Данії та Швеції ми дійшли висновку, що заходи запобігання корупції, що реалізуються в досліджуваних країнах, в своїй більшості, співпадають з антикорупційними заходами, що застосовуються в Україні. До таких заходів, зокрема, належать : прийняття антикорупційного законодавства, ратифікація міжнародних договорів, запровадження громадського контролю, встановлення більш жорстких заходів відповідальності за вчинення корупційних діянь, тощо. Проте, в досліджених країнах є певна особливість, яка зумовлює зниження рівня корупції – це відкритість діяльності суб'єктів владних повноважень, морально-психологічне несприйняття корупції громадянами, посилення прозорості та сприяння залученню населення до реалізації антикорупційних заходів, тобто застосовуються ряд етичних (для службовців) й моральних (для всього суспільства) засад, які не дозволяють громадянам вчиняти корупційні діяння. З цього також можна зробити висновок, що однією з пріоритетних засад, яка може впливати на зниження рівня корупції є морально-етичне виховання громадян, до чого власне має прагнути Україна.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: корупція, запобігання корупції, антикорупційні заходи, зарубіжний досвід, заходи запобігання корупції, антикорупційна діяльність, антикорупційна стратегія.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ КОРРУПЦИИ

Хабарова Т. В.,

кандидат юридических наук, преподаватель
кафедры государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail : t.khabarova27@gmail.com
orcid : <https://orcid.org/0000-0001-8830-4508>

АННОТАЦИЯ: все без исключения страны мира обеспокоены существованием и распространением такого деструктивного явления как коррупция, которая вредит деятельности органов публичной власти, тормозит развитие экономики и деформирует сознание общества. В связи с чем, каждая из стран вводит собственную антикоррупционную программу, стратегию или ведет соответствующую политику.

В данной статье меры предупреждения коррупции, применяемые отдельными зарубежными странами, рассматриваются непосредственно с целью выяснения возможности заимствования такого опыта для Украины. В статье проанализирована антикоррупционная деятельность трех стран – Финляндии, Дании и Швеции. Такой выбор обусловлен низким уровнем коррупции в предложенных странах.

Отметим, что проанализировав опыт Финляндии, Дании и Швеции мы пришли к выводу, что меры предупреждения коррупции, реализуемые в исследуемых странах, в своём большинстве, совпадают с антикоррупционными мерами, которые применяются в Украине. К таким мерам, в частности, относятся: принятие антикоррупционного законодательства, ратификация международных договоров, введение общественного контроля, установление более жестких мер ответственности за совершение коррупционных деяний и тому подобное. Однако, в исследованных странах есть определенная особенность, которая приводит к снижению уровня коррупции – это открытость деятельности субъектов властных полномочий, морально-психологическое неприятие коррупции гражданами, усиление прозрачности и содействие вовлечению населения к реализации антикоррупционных мер, то

есть применяются ряд этических (для служащих) и моральных (для всего общества) основ, которые не позволяют гражданам совершать коррупционные деяния. Из этого также можно сделать вывод, что одной из приоритетных основ, которая может влиять на снижение уровня коррупции является морально-этическое воспитание граждан, к чему собственно должна стремиться Украина.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: коррупция, предотвращения коррупции, антикоррупционные меры, зарубежный опыт, меры предупреждения коррупции, антикоррупционная деятельность, антикоррупционная стратегия.

FOREIGN EXPERIENCE OF PREVENTION CORRUPTION

Khabarova Tetyana,

candidate of laws, lecturer of the department
of State Legal disciplines
of Law faculty
of V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: t.khabarova27@gmail.com
orcid : <https://orcid.org/0000-0001-8830-4508>

ANNOTATION: all countries of the world, without any exception, are concerned about the existence and the proliferation of such a destructive phenomenon as corruption, which harms the activities of public authorities, weighed down the economy and distorts society's consciousness. In this context, each country introduces its own anti-corruption program, strategy or conducts appropriate policies.

In this article, the corruption prevention measures applied by individual foreign countries are considered directly in order to ascertain the possibility of borrowing such experience for Ukraine. The article analyzes the anti-corruption activities of three countries - Finland, Denmark and Sweden. This choice is due to the low level of corruption in the proposed countries.

Analyzed the experience of Finland, Denmark and Sweden, we made conclusion that the measures of prevention of corruption implemented in the studied countries, in the majority, coincide with the anti-corruption's measures in Ukraine. Such measures include, inter alia, the adoption of anti-corruption legislation, the ratification of international treaties, the introduction of public control, the establishment of stricter penalties for the commission of corrupt acts, etc. However, in the studied countries there is a certain feature that decrease the level of corruption – this is the openness of the activities of authority, moral and psychological citizens' denial of corruption, increased transparency and facilitating the involvement of population to the implementation of anti-corruption measures, namely using a number of ethical (for employees) and moral (for the whole of society) principles that stop citizens to commit corruption's acts. It could also be concluded one of the priority basic can influence the reduction of corruption is citizens' moral and ethical education which Ukraine should strive for.

KEY WORDS: corruption, prevention of corruption, anti-corruption measures, foreign experience, measures to prevent corruption, anti-corruption activities, anti-corruption strategy.

Проблема існування та поширення корупції притаманна будь-якій державі. Віками людство прагнути подолати корупцію набувало як позитивного, так і негативного досвіду боротьби з цією соціальною аномалією. Кожна країна намагаючись запровадити свою ефективну систему заходів, які б знизили до мінімуму негативні наслідки корупції, сформувала власний унікальний та нетиповий досвід запобігання корупції.

Тож, зважаючи на всеохоплюючий характер корупції, вона існує фактично в кожній сфері в кожній країні, проте є країни, яким вдається успішно запобігати вчиненню корупційних діянь їх громадянами, а є країни, в яких рівень корупції залишається надмірно високим. У зв'язку з чим, вважаємо за доцільне розглянути досвід антикорупційної діяльності країн, які за показниками рейтингу сприйняття корупції посідають найвищі позиції. Пропонуємо розглянути досвід країн, які протягом достатньо тривалого часу займають місця в п'ятірці рейтингу сприйняття корупції Transparency International, зокрема й у 2018 році – це Данія, Фінляндія та Швеція [5].

Зазначимо, що обрані країни дуже часто наводяться у якості прикладу або орієнтиру, до якого більшості країн варто прагнути. Цими країнами сформовані певні власні особливості організації антикорупційної діяльності, проте звичайно ж є й спільні для всіх характеристики, зокрема такі як: рішучість у проведенні дійсно активної антикорупційної діяльності; залучення до провадження антикорупційних заходів громадськості, а також моральне заперечення вчинення корупційних діянь [13, с. 43].

Тож, розглянемо досвід здійснення антикорупційної діяльності кожної із зазначених вище країн.

Фінляндія. Фінляндія посіла третє місце у рейтингу сприйняття корупції Transparency International у 2018 році. Доречно зауважити, що згідно із статистичними даними поліції та судів у Фінляндії корупція також майже відсутня. Корупційні правопорушення, що вчиняються публічними службовцями в судах розглядаються досить рідко. Такий стан корупції у країні також підтверджується вибірковими даними International Crime Victim Survey. Крім того, за результатами опитування фінських респондентів, кількість випадків вимагання державними і муніципальними службовцями хабарів, протягом поточного року також фактично дорівнює нулю [9, с. 268].

В Фінляндії немає спеціалізованих антикорупційних законів. Основні нормативні положення, пов'язані з корупцією, містяться в Кримінальному кодексі – це норми про хабарництво в публічному та приватному секторах Фінляндії [9, с. 269]. Антикорупційна політика Фінляндії засновується на твердженні, про те, що корупція не є ізольованим феноменом, тому в процесі протидії корупції не виникає особливої потреби прийняття спеціальних законів, формування спеціалізованих антикорупційних органів, прийняття окремої стратегії або вироблення плану дій. Навпаки, антикорупційна політика інтегрована в загальну політику країни, адже корупцію розглядають і як частину злочинного світу, і як частину неналежного управління [21, с. 134-135].

Говорячи про нормативне урегулювання питання протидії корупції у Фінляндії відзначимо, що остання як член Європейського Союзу є учасником усіх основних правових документів Європейського Союзу з питань боротьби з організованою злочинністю й корупцією. Важливо відзначити, що імплементація міжнародних норм в національну правову систему Фінляндії відбувається поступово. Пріоритетним принципом цього процесу є органічне поєднання національного законодавства Фінляндії із загальноєвропейським із мінімально можливими змінами першого. Так, зокрема, Фінляндією ратифіковано Конвенцію Європейського Союзу з питань корупції, Спільні дії Європейського Союзу по боротьбі з корупцією в приватному секторі, Конвенцію Ради Європи про кримінальну відповідальність щодо корупції, Конвенцію про цивільну відповідальність щодо корупції і Конвенцію Організації економічного співробітництва та розвитку про боротьбу з підкупом іноземних державних посадових осіб в міжнародних ділових операціях, тощо [12]. Також відзначимо, що для правової системи Фінляндії не характерне застосування у законодавстві категорії «боротьба», фінськими законодавцями закладено принципи попередження вчинення протиправних діянь у кожному правовому акті, що визначають конкретну сферу діяльності, а не вид правопорушення [14, с. 72].

Окрім належного законодавства, низький рівень корупції у Фінляндії також зумовлений головним важелем – чесною владою, яка спрямовує свою діяльність на взаємодію з громадянським суспільством, а також традиціями і цінностями нації. Чесна влада не залежить від персоналій, це закладено в культурі та менталітеті народу. Кожен службовець, який займає посаду в органі державної влади зобов'язаний служити їй.

Досить часто основним чинником, що обумовлює виникнення корупції в країні називають недостатній рівень заробітної плати публічних службовців. Заробітна плата фінських службовців не найвища серед країн ЄС, вони менші, ніж у приватному секторі. Тому високий рівень заробітної плати посадових осіб не являється вирішальним антикорупційним чинником. Вирішальне значення у Фінляндії мають етика, повага до власної роботи та неповага до зловживань, та нечесності. Фіни вважають, ганебним отримання хабарів. Взяти хабар – значить бути залежним від особи, яка його дала [9, с. 269]. Така самоповага, на нашу думку, являється тим ідеалом, до якого мають прагнути не лише посадовці, а й усі громадяни.

Важливу роль у запобіганні корупції також відіграє рівень освіти нації. Адже, освіченими людьми набагато важче маніпулювати – вони знають свої права, розуміють, яким чином функціонують органи публічного адміністрування та у який спосіб мають враховуватися і забезпечуватися потреби та інтереси населення.

Не менш важливим заходом протидії корупції у Фінляндії вважається і «соціальний контроль». Фіни – невелика нація, тому досить важко приховати, наприклад, нечесні доходи від сусідів. На цих же традиціях побудована і політична структура всього суспільства. Влада у Фінляндії – максимально наближена до народу. У Фінляндії є муніципалітети, населення яких становить близько 200 осіб, але вони мають самоврядування. Така система є запорукою легітимності влади. Тому фіни не бояться її представників, як наприклад, поліцейських. Люди не бояться політиків, і політики не бояться народу – вони всі відчувають себе членами одного громадянського суспільства [16, с. 282].

Досить важливими чинниками, які обумовлюють низький рівень корупції у Фінляндії також слід назвати:

- політична, фінансова та кадрова незалежність системи правосуддя;
- незалежні засоби масової інформації;
- відкритість процесу прийняття рішень посадовими особами;
- мінімізація втручання держави в приватний сектор;
- ефективна система внутрішнього і зовнішнього контролю за діями посадових осіб;
- гідний рівень заробітної плати державних службовців, наявність «соціального пакету» (пенсійне забезпечення, вихідна допомога), розмір якого встановлюється за вислугою років;
- морально-психологічне несприйняття суспільством та посадовими особами корупції [15].

Швеція. Запозичення досвіду Швеції може бути корисним для удосконалення антикорупційної діяльності в Україні. Шведська антикорупційна стратегія характеризується своєю суворістю та послідовністю. Парламентом та урядом Швеції запроваджено високі етичні стандарти для чиновників та професійну відповідальність, побудовано незалежну й ефективну систему правосуддя, запроваджено

вільний доступ до державних документів.

Швеція має добре розроблену систему законодавства для боротьби з корупцією. Кримінальне законодавство охоплює всі форми корупційних правопорушень, що містяться в Кримінальній конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією та Додатковому протоколі. Більш загальні правила та принципи поведінки, включаючи положення щодо конфлікту інтересів, викладені в ряді законодавчих документів, таких як Конституція, Закон про адміністративну процедуру (1986: 223) та Закон про державну службу (1994: 260) [7].

У Швеції, як і у більшості Скандинавських країн немає спеціалізованих антикорупційних органів, які контролюють виконання антикорупційного законодавства, а основним нормативно-правовим актом, який передбачає покарання за неправомірне отримання винагороди службовими особами являється Кримінальний кодекс Швеції [9, с. 269]. Стосовно відсутності спеціальних антикорупційних органів зазначимо, що хоч Швеція не має антикорупційного агентства, вона має ряд органів, які можуть спільно розглядатися як такі, що виконують еквівалентну функцію. Це, перш за все, Національний антикорупційний підрозділ прокуратури (National Anti-Corruption Unit), нещодавно створена Національна антикорупційна група поліції (National Corruption Group) та давній Шведський антикорупційний інститут (Institutet Mot Mutor). Іншими суб'єктами, діяльність яких спрямована на протидію корупції являються Шведська асоціація органів місцевої влади та регіонів (SKL) та Transparency International Швеція (TIS) [6].

Шведська модель боротьби з корупцією характеризується широким громадським впливом на високопосадовців, які вчиняють корупційні діяння, держава забезпечує максимальну можливість свободи слова та прозорості у публічних справах [17, с. 36]. Так, наприклад у Швеції особливо активну участь у протидії та запобіганні корупції здійснюють громадські організації. Зокрема, незалежний моніторинг за рівнем поширення корупції у тих або інших сферах суспільства реалізує шведська громадська організація, яка має назву «Інститут проти хабарів», заснована у 1923 році. Отримуючи фінансову підтримку від бізнес-організацій й Стокгольмської торгової палати, Інститут зосередив свою діяльність на більш детальному з'ясуванні тонкощів антикорупційного законодавства та антикорупційної діяльності [11, с. 27]. Зазначений інститут працює у площині суспільної моралі, прагнучи допомогти громадянам зрозуміти межу між діянням, що визнається хабаром і тим діянням, що є правомірним. При цьому, увага Інституту більшою мірою зосереджена на бізнес-співтоваристві. Зауважимо, що у своїй діяльності організації керуються «Положенням про подарунки, нагороди та винагороди» (Code of gifts, Rewards and other benefits in business), в основу якого покладено норми шведського законодавства. Положення, не має юридичної сили, проте є інструментом саморегулювання. Окрім зазначеного Інституту в Швеції також створена і функціонує громадська організація «Демократичний аудит», яка поєднала провідних шведських політологів, економістів, а також вчених інших з галузей. На рівні з моніторингом стану розвитку демократичних свобод в шведському суспільстві зазначена організація досліджує специфічні питання, у тому числі, пов'язані з протидією корупції [19].

Низький рівень сприйняття корупції у Швеції пов'язаний з давньою традицією відкритості та прозорості шведського суспільства та державних інституцій, а також суворою повагою до верховенства права. Зокрема, прозорість та відкритість уряду вважаються важливими механізмами уникнення зловживання владою та поширення корупції, особливо у поєднанні з посиленням зовнішнім контролем зі сторони громадськості та засобів масової інформації. Принцип доступу до офіційних документів забезпечує можливість громадськості та журналістам бути поінформованими про діяльність органів влади та допомагає виявити невідповідності у їх роботі [1]. Основними законами, що визначають та гарантують право на доступ до офіційних документів, є Акт про свободу преси та Акт про свободу вираження поглядів [3]. Одним з основних принципів державної служби Швеції являється принцип об'єктивності, що в цілому суперечить корупційній поведінці. Цей принцип встановлює, що кожен рівний перед законом і що державні службовці зобов'язані дотримуватися об'єктивності та неупередженості. Посадові особи ніколи не повинні діяти таким чином, щоб послабити довіру до проведеної діяльності [1].

Данія. За даними антикорупційних досліджень, Данія є однією з найменш корумпованих країн у світі. Тим не менш, у порівнянні з більшістю інших країн в Данії увага особливо не зосереджена на формальному регулюванні поведінки державних службовців й детальні кодекси поведінки практично відсутні. Це може здатися парадоксом, але пояснення полягає в традиції та культурі державної служби в Данії [8].

Після прийняття Конституції у 1849 році зусилля були спрямовані на досягнення балансу між лояльністю і цілісністю державної служби. У 1851 році був прийнятий перший закон про пенсії, який забезпечив державним службовцям значний захист від короля та уряду шляхом встановлення їм щедрої пенсії. Цей закон слугував захистом цілісності державної служби. Закон про заробітну плату від 1860 року, яким встановлювалась щомісячна заробітна плата, залежно від стажу та звання, ще більше посилив позицію державних службовців. Це також сприяло підвищенню їх лояльності, зробивши менш

привабливим мати додаткову роботу за межами державної служби, оскільки доходи від такої діяльності були враховані з місячної заробітної плати [8].

На сьогодні, Данія має добре розвинену систему законодавства, правоохоронних та судових органів для боротьби з корупцією, хоча національної антикорупційної стратегії немає.

У протидії корупції основним нормативно-правовим актом являється Кримінальний кодекс Данії. Незважаючи на те, що у документі не міститься визначення поняття «корупція», ним передбачається кримінальна відповідальність за такі протиправні діяння як хабарництво, розкрадання, шахрайство, зловживання владою, службовий підлог.

Данське кримінальне законодавство охоплює всі форми корупційних правопорушень, що містяться в Кримінальній конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією та Додатковому протоколі до неї. У 2013 році парламент прийняв зміни до законодавства, спрямовані на посилення попередження, розслідування та судового переслідування справ про економічні злочини. Що стосується хабарництва, максимальний розмір покарання за активний хабар у державному секторі збільшився з трьох років до шести років. За хабарництво в приватному секторі та хабарництво арбітрів максимальне покарання збільшилося з одного року і шести місяців до чотирьох років.

Важливу роль у запобіганні проявам корупції відіграють громадські та приватні антикорупційні ініціативи. Так, наприклад, Агентство міжнародного розвитку Данії (Danida) прийняло так звану політику нульової толерантності, відповідно до якої антикорупційні положення включаються до всіх урядових угод про надання Данією допомоги з розвитку, контрактів з компаніями, що залучаються до цієї діяльності [12], тобто компанії мають підписувати декларацію стосовно заборони хабарництва як прояву корупції, у зв'язку з чим, порушення відповідного положення зумовлює розірвання контракту та відмову від подальшого партнерства [2]. Запроваджено порядок повідомлення про корупцію та проведено тренінги з питань виявлення корупційних ризиків.

Данська державна служба характеризується високим ступенем чесності. Через традицію Данії щодо високих етичних стандартів та прозорості публічних процедур у державному управлінні існує лише декілька формальних правил, що визначають питання боротьби з корупцією.

Данія має Кодекс поведінки для державних службовців з 2007 року. Цей Кодекс стосується практичних аспектів, що описують ситуації, які можуть виникнути у державній адміністрації, включаючи «основні цінності та принципи», «свободу слова», «обов'язок конфіденційності», «неупередженість» та «прийняття подарунків». У 2007 році Міністерство юстиції випустило брошуру «Як уникнути корупції». У брошурі наводилися приклади та інтерпретації данського антикорупційного законодавства [4].

Крім того, наприклад, стосовно членів парламенту Данії варто зазначити, що вони не мають юридичного обов'язку розкривати свої активи та не підлягають жодній іншій формі правил для контролю конфлікту інтересів. Однак окремі політичні партії вимагають, щоб їх депутати розкривали свої активи без будь-яких офіційних обов'язків. Контроль здійснюється Президією Парламенту. Президія також розглядає випадки конфлікту інтересів, що стосуються міністрів або депутатів.

Більш того, парламент Данії встановив позитивний приклад у підвищенні прозорості витрат міністрів через «схему відкритості» - угоди між політичними партіями, на основі якої міністри мають заявляти про свої щомісячні витрати, проїзні витрати, отримані подарунки та іншу відповідну інформацію. На добровільній основі міністри також розкривають свої особисті та фінансові інтереси на веб-сайті Прем'єр-міністра.

Разом з тим, експерти з питань запобігання корупції Ради Європи (Group of States Against Corruption, GRECO) розкритикували Данію за недостатні заходи запобігання корупції щодо членів парламенту і судової влади. GRECO робить висновок, що Данія задовільно виконала лише одну з шести рекомендацій, наданих більше чотирьох років тому [20].

Ще однією особливістю антикорупційної політики Данії є її міжнародна співпраця у сприянні подоланню корупції іншими країнами.

Так, наприклад за участю Данського агентства з міжнародного розвитку (Danida) в Україні реалізована антикорупційна ініціатива ЄС щодо створення спеціалізованих антикорупційного суду.

Співставляючи антикорупційну діяльність Данії, Фінляндії, Швеції в сфері протидії корупції з діяльністю України, можемо віднайти багато спільних заходів, проте, чомусь результати їх реалізації зовсім різні. Так, наприклад, вибір Україною курсу на євроінтеграцію, прагнення до міжнародного співробітництва. Зазначимо, що у сфері запобігання і протидії корупції Україною у 2006 році було ратифіковано Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією; Конвенцію Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію, яка набрала чинності у 2010 році; Цивільну конвенцію про боротьбу з корупцією, яку було ратифіковано у 1995 році та яка набрала чинності у 2006 році; 18 жовтня 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції» тощо [10, с. 107-108].

Також зауважимо, що досвід зарубіжних країн в сфері запобігання та протидії корупції у своїй більшості схожий між собою. Це, в цілому пояснюється існуванням процесів інтеграції законодавства, активною міжнародною координацією заходів запобігання та протидії корупції, а також обміном досвіду в сфері реалізації антикорупційних заходів [18, с. 75-76]. Значною мірою це стосується країн-учасниць Європейського Союзу, хоча кожна країна все ж таки має власні специфічні характеристики, пов'язані з історією, особливостями розвитку, традиціями нації, менталітетом та ступенем свідомості громадян.

Підводячи підсумок зазначимо, що антикорупційний досвід запропонованих країн дійсно виглядає певним орієнтиром до якого має прагнути кожна країна, у тому числі, й Україна. Основна їх перевага – це належне урядування, адже органи публічного адміністрування здійснюючи свої повноваження усвідомлюють важливість своїх дій для добробуту суспільства, оцінюють діяльність в сфері управління як престижну та цінують свою репутацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. A culture that counteracts corruption // URL : <http://www.government.se/contentassets/b32568dc6d5c4d17abfab8c9cb8d2e84/a-culture-that-counteracts-corruption.pdf> (дата звернення 15.06.2019).
2. Business-Anti-Corruption // URL : <http://www.business-anti-corruption.ru/> (дата звернення 15.06.2019).
3. Corruption in Sweden Exploring Danger Zones and Change. Staffan Andersson, Department of Political Science, Umeå University, SE-901 87 Umeå, Sweden. 277 с.
4. Denmark to the EU Anti-Corruption Report 03 February 2014. The Report is available from // URL : https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/anti-corruption-report/docs/2014_acr_denmark_chapter_en.pdf (дата звернення 10.06.2019).
5. New Zealand Public Sector Ranked Number One as the Least Corrupt on the Planet. The Report is available from // URL : <http://www.transparency.org.nz/docs/2017/Corruption-Perceptions-Index-2016-TINZ-Media-Release.pdf> (дата звернення 10.06.2019).
6. Reported Corruption in Sweden Structure, risk factors and countermeasures. 2013 // URL : https://www.bra.se/download/18.12caa4f91440b31239f1fed/1395400931424/2013_22_Reported_Corruption_in_Sweden.pdf (дата звернення 03.06.2019).
7. SWEDEN to the EU Anti-Corruption Report // URL : https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/anti-corruption-report/docs/2014_acr_sweden_chapter_en.pdf (дата звернення 07.06.2019).
8. Trust in Government Ethics Measures in OECD Countries, 2000 The Book is available from // URL : <https://www.oecd.org/gov/ethics/48994450.pdf> (дата звернення 03.06.2019).
9. Боднарчук О. Скандинавський досвід у сфері боротьби з корупцією наприкладі Швеції, Фінляндії // Юридичний вісник. 2014. № 2. С. 279-284.
10. Бусол О.Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії : Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 479 с.
11. Дейнека В. Ф., Кармаліта М. В., Розум О. М., Шавло І. А., Шкуренко Н.Г. Теоретико-правові засади протидії корупції : науково-аналітична доповідь. Ірпінь, НДІ фінансового права, 2014. 39 с.
12. Досвід взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, протидії корупції, забезпечення електронного урядування. // URL : http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf (дата звернення 03.06.2019).
13. Ільєнок Т. В. Зарубіжний досвід адміністративно-правової протидії корупції // Юридична наука. 2012. № 12. С. 42-51.
14. Лошицький М.В., Дрозд О.Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як перспектива боротьби з адміністративними корупційними правопорушеннями. Рішення Європейського суду з прав людини. Наукові праці НУ ОЮА. 2014. С. 71-77.
15. Моисеев В. Европейский опыт борьбы с коррупцией. 5 Марта 2014 // URL : <http://www.kaktam.info/2014/03/05/> (дата звернення 07.06.2019).
16. Невмержицький, Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. Київ : КНТ, 2008. 368 с.
17. Онищук О.О. Концептуальні засади запобігання та протидії корупції в Україні // Адвокат. 2010. № 9. С. 35-37.
18. Решетников Ф. М. Ответственность за должностные преступления в зарубежных странах. Москва, Юрид. лит., 1994. 128 с.
19. Супрун Т.М. Зарубіжний досвід запобігання та протидії корупції // Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2017. Вип. 2–3 (6-7). С. 199-204.
20. У Раді Європи розкритикували Данію за недостатні зусилля із запобігання корупції // URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/09/12/7086841/>.
21. Харичева М.С. Контроль коррупции в Финляндии // Особенности теории и практики нормативно-правового регулирования общественных отношений и правоприменения различных правовых семьях мира в призме использования их рационального опыта в правовой системе России, в том числе в системе МВД России : матер. междунар. науч.-практ. конф., 13 мая 2011 г. Калининград : Изд-во КЮИ МВД России, 2011. С. 131–140.

REFERENCES

1. A-culture-that-counteracts-corruption-//URL-:-
<http://www.government.se/contentassets/b32568dc6d5c4d17abfab8c9cb8d2e84/a-culture-that-counteracts-corruption.pdf>-(data-zvernennja-15.06.2019).
2. Business-Anti-Corruption-//URL-:-<http://www.business-anti-corruption.ru/>-(data-zvernennja-15.06.2019).
3. Corruption-in-Sweden-Exploring-Danger-Zones-and-Change.-Staffan-Andersson,-Department-of-Political-Science,-Umeå-University,-SE-901-87-Umeå,-Sweden.-277-s.
4. Denmark-to-the-EU-Anti-Corruption-Report-03-February-2014.-The-Report-is-available-from-//URL-:-
https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/anti-corruption-report/docs/2014_acr_denmark_chapter_en.pdf-(data-zvernennja-10.06.2019).
5. New-Zealand-Public-Sector-Ranked-Number-One-as-the-Least-Corrupt-on-the-Planet.-The-Report-is-available-from-//URL-:-<http://www.transparency.org.nz/docs/2017/Corruption-Perceptions-Index-2016-TINZ-Media-Release.pdf>-(data-zvernennja-10.06.2019).
6. Reported-Corruption-in-Sweden-Structure,-risk-factors-and-countermeasures.-2013-//URL-:-
https://www.bra.se/download/18.12caa4f91440b31239f1fed/1395400931424/2013_22_Reported_Corruption_in_Sweden.pdf-(data-zvernennja-03.06.2019).
7. SWEDEN-to-the-EU-Anti-Corruption-Report-//URL-:-https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/anti-corruption-report/docs/2014_acr_sweden_chapter_en.pdf(data-zvernennja-07.06.2019).
8. Trust-in-Government-Ethics-Measures-in-OECD-Countries,-2000-The-Book-is-available-from-//URL-:-
<https://www.oecd.org/gov/ethics/48994450.pdf>-(data-zvernennja-03.06.2019).
9. Bodnarchuk-O.-Skandinavskij-dosvid-u-sferi-borotbi-z-korupciju-naprklady-Shvecii,-Finlandii-//Juridichnij-visnik.-2014.-№2.-S.-279-284.
10. Busol-O.Ju.-Protidija-korupcijnij-zlochinnosti-v-Ukraïni-u-konteksti-suchasnoï-antikorupcijnoï-strategii-Dis.-...-d-rajurid.-nauk.-12.00.08.-Kiïv,-2015.-479-s.-
11. Dejneka-V.-F.,-Karmalita-M.-V.,-Rozum-O.-M.,-Shavlo-I.-A.,-Shkurenko-N.G.-Teoretiko-pravovi-zasadi-protidii-korupcii-:-naukovo-analitchna-dopovid.-Irpın,-NDI-finansovogo-prava,-2014.-39-s.
12. Dosvid-vzaemodii-derzhavnih-organiv-krain-svitu-z-institutami-gromadskogo-suspilstva,-zaluchennja-gromadskosti-do-formuvannja-ta-realizacii-derzhavnoi-politiki,-protidii-korupcii,-zabezpechennja-elektronogo-urjaduvannja.-//URL-:-http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf-(data-zvernennja-03.06.2019).
13. Ilenok-T.-V.-Zarubizhnij-dosvid-administrativno-pravovoï-protidii-korupcii-//Juridichna-nauka.-2012.-№12.-S.-42-51.
14. Loshickij-M.V.,-Drozd-O.Ju.-Rishennja-Evropejskogo-sudu-z-prav-ljudini-jak-perspektiva-borotbi-z-administrativnimi-korupcijnimi-pravoporushennjami.-Rishennja-Evropejskogo-sudu-z-prav-ljudini.-Naukovi-praci-NU-OJuA.-2014.-S.-71-77.--
15. Moiseev-V.-Evropejskij-opyt-borby-s-korupciej.-5-Marta-2014-//URL-:-<http://www.kaktam.info/2014/03/05/>-(data-zvernennja-07.06.2019).
16. Nevmerzickij,-C.-V.-Korupcija-v-Ukraïni:-prichini,-naslidki,-mehanizmi-protidii.-Kiïv:-KNT,-2008.-368-s.
17. Onishhuk-O.O.-Konceptualni-zasadi-zapobigannja-ta-protidii-korupcii-v-Ukraïni-//Advokat.-2010.-№9.-S.-35-37.
18. Reshetnikov-F.-M.-Otvstvennost-za-dolzhnostnye-prestuplenija-v-zarubezhnyh-stranah.-Moskva,-Jurid.-lit.,-1994.-128-s.
19. Suprun-T.M.-Zarubizhnij-dosvid-zapobigannja-ta-protidii-korupcii-//Mizhnarodnij-juridichnij-visnik:-aktualni-problemi-suchasnosti-(teorija-ta-praktika).-2017.-Vip.-2-3-(6-7).-S.-199-204.-
20. U-Radi-Evropi-rozkritikuvali-Daniju-za-nedostatni-zusillja-iz-zapobigannja-korupcii-//URL-:-
<https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/09/12/7086841/>-.
21. Haricheva-M.S.-Kontrol-korupcii-v-Finlandii-//Osobnosti-teorii-i-praktiki-normativno-pravovogo-regulirovanija-obshhestvennyh-otnoshenij-i-pravoprimenenija-razlichnyh-pravovyh-semjah-mira-v-prizme-ispolzovanija-ih-racionalnogo-opyta-v-pravovoj-sisteme-Rossii,-v-tom-chisle-v-sisteme-MVD-Rossii-:-mater.-mezhdunar.-nauch.-prakt.-konf.,-13-maja-2011-g.-Kaliningrad-:-Izd-vo-KJuI-MVD-Rossii,-2011.-S.-131-140.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

УДК 343.846

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-10

**МІРА ПОКАРАННЯ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ Й ВСТАНОВЛЕННЯ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Житний О. О.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-
правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Гусаров С. М.,

доктор юридичних наук, професор
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України,
м. Харків, 61080, пр. Льва Ландау, 27,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>

АНОТАЦІЯ: роботу присвячено вивченню такої категорії сучасного кримінального права, як «міра покарання», яка показує тривалість та кількість обмежень прав та свобод засудженого, властиві кожному конкретному виду покарання взагалі й індивідуально визначеному покаранню (встановленому у обвинувальному вирокі суду) зокрема. Висловлене припущення, що впровадження категорії міри покарання зумовлене необхідністю додержання в кримінальному праві держави основних і загальноновизнаних в міжнародному праві принципів поведіння із особами, які притягуються до відповідальності.

Виявлено підходи до теоретичної інтерпретації міри покарання. Показано її співвідношення із принципами кримінального права. Констатується, що категорія «міра покарання» недостатньо досліджена в науці кримінального права.

Виявлено переваги і недоліки використання категорії «міра покарання» в судовій практиці. Доведено що її використання сприяє визначеності, конкретності, передбачуваності судового рішення. Водночас, міра покарання не є тотожною категорії «покарання», оскільки вона призначена для відображення кількості та якості обмежень прав і свобод засудженої судом особи. Встановлено, що визначена судом міра покарання не є незмінною. Вона може коригуватися під час виконання й відбування покарання (наприклад, шляхом умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким тощо).

Вказане місце категорії «міра покарання» в чинному кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України. Показане співвідношення категорії «міра покарання» та поняття «строк або розмір покарання». Доведено, що вона охоплює не лише строк та розмір покарань, але і їхній вид та кількість, визначену судом.

Приділено увагу встановленню відповідності між передбаченими в законодавстві України мірами покарань та можливостями досягнення цілей покарання під час його виконання, обмеженого цими розмірами. Аналізується проблема встановлення строків кримінальних покарань в законодавстві України (позбавлення волі, обмеження волі, арешту тощо). Вказується на проблеми визнання відбутим покаранням періодів часу, коли особа фактично його не зазнавала. Підкреслено зв'язок ефективності процесу виправлення особи під час виконання кримінального покарання із дотриманням принципу визначеності покарання.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: покарання, міра покарання, виконання покарання, досягнення цілей покарання, процес виправлення, позбавлення волі, обмеження волі, арешт.

МЕРА НАКАЗАНИЯ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И УСТАНОВЛЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ

Житный А. А.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой уголовно-
правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Гусаров С. Н.,

доктор юридических наук, профессор,
Харьковского национального университета
внутренних дел,
член-корреспондент Национальной академии
правовых наук Украины,
г. Харьков, 61080, пр-т Льва Ландау, 27,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>

АННОТАЦИЯ: работа посвящена изучению такой категории современного уголовного права, как «мера наказания», которая показывает продолжительность и количество ограничений прав и свобод осужденного, присущие каждому конкретному виду наказания вообще и индивидуально определенному наказанию (установленному в приговоре суда) в частности. Высказано предположение, что использование категории меры наказания обусловлено необходимостью соблюдения в уголовном праве государства основных и общепризнанных в международном праве принципов обращения с лицами, привлекаются к ответственности.

Выявлены подходы к теоретической интерпретации меры наказания. Показано ее соотношение с принципами уголовного права. Констатируется, что категория «мера наказания» недостаточно исследована в науке уголовного права.

Выявлены преимущества и недостатки использования категории «мера наказания» в судебной практике. Доказано, что ее использование способствует определенности, конкретности, предсказуемости судебного решения. В то же время, мера наказания не является тождественной категории «наказание», поскольку она предназначена для отображения количества и качества ограничений прав и свобод осужденного судом лица. Установлено, что определенная судом мера наказания не является неизменной. Она может корректироваться во время исполнения и отбывания наказания (например, путем условно-досрочного освобождения от отбывания наказания, замены неотбытой части наказания более мягким и т.д.).

Указано место категории «мера наказания» в действующем уголовном и уголовном процессуальном законодательстве Украины. Показано соотношение категории «мера наказания» и понятие «срок или размер наказания». Доказано, что она охватывает не только срок и размер наказания, но и их вид и количество, определенное судом.

Уделено внимание установлению соответствия между предусмотренными в законодательстве Украины мерами наказаний и возможностями достижения целей наказания при его исполнении, ограниченного этими размерами. Анализируется проблема установления сроков уголовных наказаний в законодательстве Украины (лишения свободы, ограничения свободы, ареста и т.п.). Указывается на проблемы признания отбытым наказанием периодов времени, когда лицо фактически его не претерпевало. Подчеркнута связь эффективности процесса исправления лица при исполнении уголовного наказания с соблюдением принципа определенности наказания.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: наказание, мера наказания, исполнение наказания, достижение целей наказания, процесс исправления, лишение свободы, ограничение свободы, арест.

MEASURE OF PUNISHMENT: SOME PROBLEMS OF THE DEFINITION AND ESTABLISHMENT IN CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Zhytnyi Oleksandr,

Doctor in Law, Professor,
head of Criminal and Legal Disciplines Department
of the Law Faculty
of V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 6, Svobody square,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Gusarov Serhii,

Doctor in Law, Professor,
Associate Member of the National Law Academy of Ukraine
Kharkiv, 61080, L. Landau avenue, 27,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>

ANNOTATION: the paper is focused on studying such a category of modern criminal law as the «measure of punishment», which demonstrates the duration and number of restrictions on the rights and freedoms of the convicted, inherent in each specific type of punishment in general and individually determined punishment (established in the conviction of the court) in particular. Expressed supposition that the introduction of the category of the measure of punishment is due to the necessity of observing the basic and universally recognized in international law principles of treatment of persons within the criminal law of the state, who are prosecuted.

Approaches to theoretical interpretation of the measure of punishment have been revealed. Its correlation with the principles of criminal law has been demonstrated. It has been stated that the category of the «measure of punishment» is not sufficiently studied in the science of criminal law.

The advantages and disadvantages of using the category of the «measure of punishment» within judicial practice have been revealed. It has been proved that its use contributes to the certainty, specificity, predictability of the court decision. At the same time, the measure of punishment is not the same category of «punishment», since it is intended to reflect the quantity and quality of restrictions on the rights and freedoms of a person convicted by the court. It has been established that the measure of punishment determined by the court is not unchanged. It can be adjusted while executing and serving a sentence (for example, by conditional early release from punishment, replacing the unserved portion of the sentence with a milder one, etc.).

The authors have specified the place of the category of the «measure of punishment» in the current criminal and criminal procedural legislation of Ukraine. The correlation between the category of the «measure of punishment» and the term «length of punishment or amount of penalty» has been demonstrated. It has been proved that it covers not only the length of time and the amount of penalty, but also the type and amount determined by the court.

Special attention has been paid to establishing the correspondence between the measure of punishment envisaged in the Ukrainian legislation and the possibilities of attaining the objectives of punishment during its execution, limited by these amounts. The problem of establishing the terms of criminal penalties in the legislation of Ukraine (imprisonment, restriction of freedom, arrest, etc.) has been analyzed. The authors have specified the problems of recognizing the periods of time as completed sentence, when a person has not actually experienced it. The authors have emphasized the connection of the effectiveness of the process of a person's correction during the execution of a criminal punishment with the observance of the principle of certainty of punishment.

KEY WORDS: Punishment, terms of criminal sanctions, execution of the punishment, the purposes of punishment, process of correction person, imprisonment, restriction of freedom, arrest.

Давнім й добре апробованим засобом формального контролю за злочинністю є офіційне оголошення загрози кримінальним покаранням за суспільно небезпечні діяння та її реалізація щодо правопорушників. Таким чином держава намагається забезпечити захист найбільш важливих публічних й особистих благ (життя й здоров'я, політичних, соціальних й інших прав людини, національної безпеки, власності, довкілля, міжнародного правопорядку тощо) від умисних або необережних суспільно небезпечних посягань на них з боку окремих осіб.

Сучасна законодавча парадигма покарання презентує його як захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу (далі – КК) України) [1]. Покарання притаманне будь-якому організованому людському суспільству. Не існує жодної держави, влада якої відмовилася б карати злочинців [2, с. 11]. При цьому зміст покарань, які створювались і створюються у ході практики здійснення кримінально-правової охорони, залежить від конкретних суспільно-історичних умов (політичного устрою, стану економіки держави, ідеології й моралі членів суспільства та ін.). Зі змінами цих умов покарання еволюціонує. Наприклад, якщо в період становлення державності у слов'янських народів переважали майнові покарання, то згодом (у час пізнього феодалізму) характерними рисами покарання стали жорстокість, невідповідність між злочином і покаранням, невизначеність у законі [3, с. 60].

У результаті розвитку вчень про особу і її поведінку, доктрин соціології, психології й педагогіки, фахівці збагатилися знаннями про засоби впливу на поведінку людини і переконалися, що ескалація жорстокості (суворості) покарань не надає потрібних державі й суспільству результатів. Крім того, створені в ХХ ст. міжнародні стандарти прав людини значно обмежили межі карального впливу держави. Так, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. наголошується, зокрема, на таких принципах, які безпосередньо впливають на діяльність держави в сфері встановлення й визначення покарання та його міри: 1) ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю; 2) нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом; 3) нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом [4]. Керівні ідеї, якими держава має слідувати при встановленні кримінальних покарань, містить низка приписів Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, який проголошує, що: 1) нікого не може бути піддано жорсткому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню (ст. 7); 2) всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі (ч. 1 ст. 10); пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання (ч. 3 ст. 10) [5]. Як бачимо, світова демократична спільнота вважає, що діяльність держави щодо застосування кримінального покарання до власних громадян (та й будь-яких інших осіб, на яких поширюється дія національного кримінального законодавства, і які можуть бути засуджені за вчинення кримінального правопорушення національним судом) ґрунтувалась на законності, гуманізмі, визнанні законних інтересів особи, яка зазнає публічної кари.

Ці, а також деякі інші обставини зумовили модернізацію пенологічної політики, сприяли розвитку тенденцій до гуманізації й раціоналізації покарань, визначили прагнення моделювати такі їхні види, які були б позбавлені заподіяння фізичних страждань, приниження людської гідності й остаточної втрати людиною її природних прав. Сьогодні кримінальні покарання спрямовуються перш за все на одержання покаранням стійких навичок самокерованої правослухняної поведінки. Їх пріоритетним об'єктом стала особистість засудженого, а позитивні зміни в ній розглядаються як ідеальний результат (бажана мета) застосування цього заходу.

Для забезпечення досягнення цілей покарання в національних кримінально-правових системах розроблено різні його види, в яких комбінуються допустимі, на думку держави, обмеження особистих, майнових, соціальних та деяких інших прав і свобод особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення (засудженого). Наразі КК України містить 12 видів покарання. Їх загальну систему представлено в ст. 50, а спеціальну (призначену для засуджених неповнолітніх й осіб, які вчинили злочин у неповнолітньому віці) – у ст. 98 цього закону [1]. Кожен з видів покарання має свій зміст, притаманну лише йому суму (систему) правообмежень, що характеризує його внутрішнє наповнення, визначає його суворість, інтенсивність впливу на поведінку самого засудженого та на правосвідомість інших членів суспільства. Власне, саме у цьому контексті зі змістом покарання, встановленого законом і призначеного судом, тісно пов'язана категорія «міра покарання», про яку йдеться в цій публікації.

Категорія «міра покарання», незважаючи на її очевидну важливість, в теорії кримінального права досліджена недостатньо. На думку деяких авторів, вона показує тривалість та (або) кількість обмежень прав та свобод засудженого, властиві виду покарання взагалі й індивідуально визначеному покаранню зокрема [6, с. 40]. У цілому таке визначення може бути підтримане, хоч воно й не виключає можливості внесення до нього певних уточнень.

Слід вказати, що у фаховому термінологічному полі розглядувана в цій публікації категорія іноді зустрічається в значенні синоніма покаранню як такому. Так, в абз. 2 п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» вказується: *міра покарання* (тут і далі курсив наш – О.Ж., С.Г.), як основна, так і додаткова, має призначатись за кожною статтею (пунктом, частиною) кримінального закону [7, с. 377]. Сьогодні суди також використовують цю категорію для позначення остаточного покарання чи якоїсь його частини. Наприклад, у Постанові Верховного Суду в справі № 418/689/16-к зазначається, зокрема, про безпідставність «застосування у даному випадку додаткової *міри покарання* за ч. 2 ст. 305 КК у виді конфіскації майна» [8].

Як уявляється, категорії «покарання» та «міра покарання» співвідносяться між собою не як тотожні, а як якісний і кількісний виміри легалізованого примусу – встановленого законом, забезпеченого державою і визначеного судом обмеження прав і свобод особи за вчинене нею кримінальне правопорушення. Втім, можна погодитись із тим, що міра покарання охоплює собою як основні покарання, так і додаткові (згідно з їхньою класифікацією, встановленою в ст. 52 КК України).

Слід помітити, що в тексті чинного кримінального закону поняття «міра покарання» використовується лише кілька разів: у ч. 3 ст. 74 КК України («призначена засудженому міра покарання, що перевищує санкцію нового закону, знижується до максимальної межі покарання, встановленої санкцією нового закону»), у п. 5 («знизити відповідно до частини третьої статті 74 цього Кодексу міри покарання, призначені за Кримінальним кодексом України 1960 року, якщо вони перевищують санкції відповідних статей цього Кодексу до максимальних меж покарання, встановлених цим Кодексом») й у п. 10 («міри покарання особам, які засуджені за розкрадання у великих чи особливо великих розмірах за статтями 81, 82, 83, 84, 86, 86-1 Кримінального кодексу України 1960 року і не відбули покарання, привести у відповідність із покараннями, встановленими санкціями статей 185, 186, 187, 190, 191 цього Кодексу у разі, якщо призначене судом покарання за відповідний злочин є більш суворим, ніж передбачене цим Кодексом») Розділу II Прикінцевих і перехідних положень до цього закону. Як бачимо, розглядувана категорія в КК України значного поширення не набула. Доцільно звернути увагу крім того, що при позначенні обсягів та меж обмежень прав і свобод засудженого кримінальним законом використовує словосполучення «строк або розмір покарання». Наприклад, у ч. 2 ст. 68 КК України наголошується, що «за вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу» [1]. На нашу думку, міра покарання охоплює собою строк (розмір) покарання, але ними не вичерпується. Досліджувана категорія позначає також і види обмежень прав та свобод особи, притаманні тому чи іншому покаранню. Лише в сукупності змісту цих обмежень та їхніх обсягів створюється остаточне уявлення про міру покарання.

Міру покарання згадує ще один законодавчий акт, який регламентує кримінально-правові відносини, у тому числі й в тій їх частині, що стосується застосування покарання – Кримінальному процесуальному кодексу України (далі – КПК України). У процесуальному законі зазначена категорія використовується навіть частіше, аніж в законі матеріальному. Наприклад, в ч. 1 ст. 314-1 КПК України вказується: «з метою забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого, а також прийняття судового рішення про міру покарання представник уповноваженого органу з питань пробації складає досудову доповідь за ухвалою суду» [9]. Найбільше ж уваги привертають норми п. 6 ч. 1 ст. 368, а також ч. 4 ст. 374 КПК України, які вимагають від суду в числі питань, що вирішуються ним при ухваленні вироку, визначати, «яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати», а також вказувати в резолютивній частині обвинувального вироку «покарання, призначене по кожному з обвинувачень, що визнані судом доведеними, та остаточна міра покарання, обрана судом» [9].

Як видно з викладеного вище, категорія «міра покарання» в процесуальному законі використовується як одна з ключових в частині забезпечення визначеності остаточного покарання, призначеного судом від імені держави. Наведені вище положення КПК України безпосередньо кореспондують одній з ознак кримінального покарання – воно застосовується за обвинувальним вироком суду [10, с. 134]. Водночас, нагадаємо, що використана в цьому разі законодавцем категорія в законі матеріальному названа лише побіжно, і належної уваги їй він в КК України не приділив, а кримінально-правова-наука її поки що не дослідила.

Як результат пошуку фахівцями раціональних, ефективних і гуманних моделей кримінально-правового впливу було сформульовано певні вимоги, яким кримінальні покарання мають відповідати при встановленні їх у законі, при призначенні їх судами конкретним засудженим й при виконанні вироків. До їх числа належить, зокрема, принцип визначеності кримінального покарання у законі, в обвинувальному вироку та в ході його виконання. Цей принцип є похідним від ідеї законності в сфері протидії злочинності, яка передбачає, серед іншого, забезпечення визначеності й зрозумілості відповідних правових норм (матеріальних і процесуальних) та рішень про їх застосування. Як уявляється, уявлення про міру покарання в кримінальному праві мають забезпечувати вказані принципи.

Визначеність кримінального покарання, публічне оголошення його змісту й міри є важливою гарантією легітимності цього інституту в цілому, узгодження його як заходу легального примусу з ідеєю пріоритету прав і свобод людини в діяльності держави. Парадоксом покарання є синтез його соціально позитивних цілей з негативним змістом. Як загроза і як реально здійснюваний захід воно підпорядковується сформульованим державою і схвалюваним суспільством цілям (якими, згідно з ч. 1 ст. 50 КК України, є кара, виправлення засудженого, запобігання новим злочинам засудженим й іншими членами суспільства) [1]. Водночас, покарання завжди є суттєвими обмеженнями прав і свобод особи, або, як пише норвезький криминолог Нільс Крісті, «заподіянням болю» [11, с. 19]. Звичайно, таку оцінку покарання не слід сприймати буквально. Сучасна пенологічна парадигма виключає заподіяння засудженому фізичних страждань. Однак, фактичний і правовий статус особи під час відбування покарання в більшості випадків супроводжується досить відчутними для неї втратами, покладенням додаткових обов'язків і встановленням багатьох заборон, що зазвичай викликає в покараного і його близьких негативні емоційні реакції. Тому визначеність кримінальних покарань важлива для окреслення

меж, в яких держава вправі «завдавати болю» людині, підтримуючи таким чином в активному стані її негативний правовий статус засудженого. Без такої якості, як міра, покарання втрачає визначеність і легітимність, перетворюючись у рафіновану репресію.

На нашу думку, принцип визначеності покарання в кримінальному праві реалізується щонайменше в тому, що: 1) для кожного виду покарання у ст.ст. 52–64 КК України встановлено (за деякими винятками, про які буде сказано нижче) мінімально й максимально допустимі строки (або розміри), відхилення від яких неприпустиме ані з боку законодавця, ані з боку суду; 2) за наявності спеціальних обставин суд призначає покарання в межах, передбачених законом (наприклад, згідно з ч. 2 ст. 70 КК України остаточне покарання за сукупністю злочинів при складанні покарань визначається в межах, встановлених санкцією статті Особливої частини, яка передбачає більш суворе покарання); 3) нижню й верхню межю мають всі без винятку санкції статей Особливої частини КК України (навіть якщо законодавець «приховує» першу в тексті санкції); 4) у резолютивній частині обвинувального вироку судом обов'язково має бути зазначене призначене покарання, його остаточна міра, початок строку відбування покарання (ч. 4 ст. 374 КПК України)[9]; 5) відбуття строку покарання, призначеного вироком суду, є обов'язковою й безумовною підставою звільнення від відбування покарання (ст. 152 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України) [12].

Визначеність міри покарання має кілька винятків.

По-перше, правообмеження, які утворюють каральний зміст деяких покарань, хоч і тривають в часі, але визначених строків (а, отже, і меж) в законі не отримали. Такі властивості невизначеності у довічного позбавлення волі (ст. 64 КК України) й у позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК України). Якщо безстроковий характер першого з них як найсуворішого виду покарання цілком зрозумілий, то безстроковість (по суті – відсутність міри) другого не може бути підтримана. Захід примусу, який фактично не має міри (зокрема, розміру, строку, межі), не повинен входити до системи покарань. Позбавлення злочинця звань, рангів, чинів, класів тощо достатньо передбачити у регулятивному (трудовому, військовому тощо) законодавстві.

По-друге, штраф – це наразі єдиний вид покарання, щодо якого закон дозволив судам не обмежене заздалегідь перевищення вказаного в законі його граничного розміру [13, с. 12–13]. Так, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією за вчинене діяння, його розмір за злочин середньої тяжкості, тяжкий чи особливо тяжкий не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, або отриманого внаслідок його вчинення доходу (ч. 2 ст. 53 КК України). Таке рішення законодавця не може не бути підставою для критики з огляду на вимоги визначеності закону. Водночас, слід визнати, що наведений спосіб визначення розміру покарання у виді штрафу – чи не єдиний приклад цілком зрозумілої для суспільства залежності між небезпечністю злочину і покаранням, яке за нього має бути призначене. Можливо, його можна поширити й на визначення розміру інших покарань, в яких міститься елемент обмеження майнових прав засудженого (наприклад, на визначення відрахувань із суми заробітку засудженого до виправних робіт).

По-третє, міра (перш за все строк) призначеного судом покарання може зазнавати коректив в процесі його відбування. Такі її зміни можливі шляхом застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК України), заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України), амністії, помилування. Отже, міра покарання не є раз і назавжди визначеною і закон дозволяє змінювати її, що відповідає принципам диференціації й індивідуалізації відповідальності в кримінальному праві.

Міра покарання має превентивний і виправний аспекти. На прикладі строкових покарань (позбавлення волі, обмеження волі, арешту тощо) це виглядає наступним чином. Встановлення законодавцем певних строків покарання розраховане на суб'єктивне відчуття кожною людиною перебігу часу власного життя. Потенційний правопорушник має усвідомити, що в разі вчинення ним злочину й засудження за нього до покарання певний період цього часу спливатиме таким чином, що він особисто буде позбавлений можливості контролю за ним (адже, будучи направленим до установи виконання покарань, або ж відбуваючи покарання, не пов'язане з позбавленням волі, особа змушена слідувати вимогам щодо його виконання й відбування, виконувати покладені на неї у зв'язку із засудженням обов'язки). Так, наприклад, покарання у шість років позбавлення волі охоплює значну частину (до 10%) життя громадянина сучасної України (середньостатистичний вік якого коливається в межах 60–70 років). На думку законодавця, розуміння цієї обставини може відвернути від намірів вчиняти злочини тих осіб, які здатні співвідносити інформацію про наявні в кримінальному праві держави строки й розміри покарань та власні відчуття щодо цінності й тривалості власного життя, особистої волі, можливості вільно реалізовувати права й свободи людини і громадянина. Таким чином реалізується превентивний ефект міри покарання, встановленої санкціями статей Особливої частини.

Виправний аспект міри покарання полягає в тому, що для строкових видів покарань їх тривалість відображає уявлення законодавця та суду про період, впродовж якого щодо конкретного правопорушника може бути досягнутий той позитивний результат, який іменується метою покарання.

Вважається, що розподілений в часі вплив на особу має «розворушити» її правосвідомість, привчити її до необхідних соціальних норм, подавити негативні звички й навички. Таке «тренування» у законослухняній поведінці має бути тим більш тривалим, наскільки міцно правопорушник звик до кримінальних стандартів поведінки, наскільки великі прагнення він виявив у їх реалізації [6, с. 266–267]. Отже, в ідеалі розміри покарання мають дозволяти застосовувати засоби виправлення й ресоціалізації засуджених (згідно із ч. 3 ст. 6 КВК України ними є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив) [12]. Водночас, слід визнати, що визначаючи строки й розміри покарань, парламент держави та її суди навряд чи зважають на забезпечення такої можливості. Тому освітньо-педагогічні, психологічні, соціальні й інші коригувальні заходи, які організуються й виконуються щодо засуджених з метою досягнення їх виправлення та ресоціалізації, мають бути орієнтовані на ті об'єктивно існуючі міри (строки) покарань, які визначає законодавець і призначають суди конкретним засудженим. Фахівцям, які розробляють відповідні заходи, доцільно включати в свої розрахунки фактор часу їх реалізації – більш або менш тривалого.

Основним показником міри покарання є його строки, оскільки більшість (дев'ять із дванадцяти, тобто 75%) покарань за КК України є строковими. Вони встановлюються, вимірюються й обчислюються у певних календарних й астрономічних одиницях. Так, позбавлення волі встановлюється законом на строк від одного до п'ятнадцяти років, арешт – від одного до шести місяців, громадські роботи – від шістдесяти до двохсот сорока годин. З основних покарань лише міра штрафу виражається розміром (кількістю умовних розрахункових одиниць – неоподатковуваних мінімумів доходів громадян). Як відомо, він залишається незмінним вже багато років (17 гривень), що вже давно призвело до «знецінення» (інфляції) цього покарання. Часто штраф не відчувається засудженим як реальна кара за вчинений злочин, і міра покарання, закладена в законі, не може забезпечувати виконання функцій і досягнення цілей цього заходу. Слід зазначити, що встановлені у ст. 73 КК України засади обчислення строків покарання є неповними. Так, строки покарання, згідно із вказівкою законодавця, обчислюються «в роках, місяцях та годинах», а при заміні або складанні покарань, а також у разі зарахування попереднього ув'язнення – й у днях [1]. Втім, на нашу думку, термін «день» в цьому випадку не є вдалим. По-перше, згідно зі словником він може тлумачитись, зокрема, лише як частина доби [14, с. 284], по-друге – в цьому ж законі деякі покарання (зокрема, передбачений ст. 101 КК України арешт, який застосовується до неповнолітніх) вимірюються такою одиницею, як доба. Тому в цьому випадку більш точно вказувати саме на добу як одиницю визначення міри покарання.

Аналіз законодавства свідчить, що при використанні основних покарань український законодавець надає перевагу саме їх строковим видам. Так, більшість санкцій статей Особливої частини КК України містять строкове покарання у виді позбавлення волі. Станом на травень 2019 року воно вказане у близько 50% наявних в зазначеному кодексі санкцій. При цьому 206 санкцій передбачають позбавлення волі з максимальною межею у 10 і більше років: до 15-ти років включно – 54 санкції, до 14-ти років – 2 санкції, до 13-ти років – 1 санкція, до 12-ти років – 53 санкції, до 10-ти років – 96 санкцій. Строкове покарання у виді обмеження волі містять 316 санкцій, у 121 санкції передбачено арешт. Виправні роботи передбачено в 117-ти санкціях, громадські роботи – у 39-ти, штраф (як основне або як додаткове покарання) – у 291 санкції. Оскільки ж обмеження волі та арешт фахівці визнають різними видами позбавлення особистої волі людини, слід визнати, що за частотою його використання в українському кримінальному законі цей захід в кілька разів випереджає всі інші основні покарання, тобто на рівні санкцій КК України «покарання» – це перш за все строкові його види.

Схильність до широкого застосування саме строкових покарань стабільно демонструє сучасна судова практика. Так, в 2014 році судами в Україні позбавлення волі на певний строк призначалось до реального відбування 20,43 % усім засудженим в цей період (20872 особам). У 2015-му році позбавлення волі на певний строк було призначене 21% засуджених (19765 особам) [15-16]. У 2016-му році до цього покарання було засуджено 16140 осіб, що становило 21,2% від загальної кількості засуджених, у 2017-му – 16143 особи (21%) [17, с. 66]. Зважаючи на це, точність встановлення строків покарань у кримінальному законі (взагалі й у конкретних санкціях), їх обґрунтоване визначення у вироках судів й правильне обчислення під час виконання набувають особливої важливості. Водночас, ці питання є проблемними. Так, міра покарання (строк чи розмір), яка визначається судами у обвинувальних вироках нерідко стає предметом правових суперечок, переглядається й змінюється вищими судовими інстанціями. На рівні законодавства правила обчислення строків покарань чітко й вичерпно не регламентовані. Більше того, вітчизняний закон допускає утворення юридичних фікцій, коли у строк відбування покарання зараховується час, в який особа фактично покарання не зазнає. Так, у строк відбування покарання у виді позбавлення волі зараховується перебування засудженого в лікувальній установі (ст. 540 КПК України); час, протягом якого до особи застосовувалися примусові заходи медичного характеру, зараховується в строк покарання (ч. 4 ст. 80 КК України); згідно із ч. 4 ст. 83 КК України суд може повністю або частково зарахувати у строк відбування покарання час, протягом якого

засуджена жінка була звільнена від відбування покарання у зв'язку із вагітністю або народженням дітей (тобто не відбувала покарання) [1; 9]. Найбільшу незгоду у фахівців й у суспільства викликало положення ч. 5 ст. 72 КК України, яке передбачало зарахування судом як покарання строку попереднього ув'язнення з розрахунку один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі (так званий «Закон Савченко»). При цьому в строк попереднього ув'язнення включався строк затримання особи (без ухвали слідчого судді, суду чи на її підставі), тримання особи під вартою як запобіжний захід, перебування обвинуваченого у стаціонарному медичному закладі при проведенні судово-медичної або судово-психіатричної експертизи, перебування особи, яка відбуває покарання, в установах попереднього ув'язнення для проведення слідчих дій або участі у судовому розгляді кримінального провадження. Зважаючи на існування таких приписів, нерідкими в Україні стали випадки, коли особа, яка формально вважається такою, що відбула покарання, фактично майже не відчула на собі дії жодних засобів виправлення й ресоціалізації. Покарання, розміри якого обчислені подібним чином, своєї мети не досягало. Слід сказати, що законодавець, взявши до уваги обґрунтовану критику фахівців, в 2017 р. усунув цей недолік із законодавства.

Підводячи підсумки слід підкреслити, що проблема кримінального покарання обґрунтовано визнається однією з найскладніших в теоретичних і прикладних галузях знань про злочинність та протидію їй. Водночас, воно було й залишається правовим засобом регулювання поведінки людини. Тому оптимальні моделі кримінального покарання вимагають, серед іншого, належної нормативної регламентації визначення й обчислення його строків і розмірів на нормативному й прикладному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 29.05.2019).
2. Уголовное наказание/под ред. Ю. С. Шемшученко и др.; Ин-т государства и права НАН Украины; Донецкий ин-т внутренних дел. Киев, Донецк, 1997. 311 с.
3. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навчальний посібник. Київ: АртЕк, 1997. 208 с.
4. Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р. // Збірка договорів Ради Європи. Київ: Парламентське видавництво, 2000. С. 27–45.
5. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. (дата звернення: 29.05.2019).
6. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2005. 329 с.
7. Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку: постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29.06.90 р. (зі змінами)// Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах кримінальної юрисдикції / упоряд. Н. О. Гуторова, О. О. Житний. Х.: Одиссей. 2012. С. 371–379.
8. Постанова Верховного Суду від 07 листопада 2018 р. Справа № 418/689/16-к (провадження № 51-6610км18). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77720745> (дата звернення: 29.05.2019).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 29.05.2019).
10. Житний О. О. Кримінальне право України: Частина Загальна (у схемах та таблицях): навчальний посібник. Х.: Одиссей. 2008. 200 с.
11. Кристи Н. Пределы наказания/пер. с англ. Москва: Прогресс, 1985. 176 с.
12. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 29.05.2019).
13. Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.). Харків: Право, 2012. 80 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь; Перун. 2005. 1728 с.
15. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2014 році. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/ghjghjfgghjfgghj/ (дата звернення: 29.05.2019).
16. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2015 році. URL: http://court.gov.ua/userfiles/ogliad_2015.pdf (дата звернення: 29.05.2019).
17. Україна у цифрах у 2017 році: статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 240 с.

REFERENCES

1. Kriminalnij-kodeks-Ukraini-vid-05.04.2001-r.-URL:-<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>-(data-zvernennja:-29.05.2019).
2. Ugolovnoe-nakazanie/pod-red.-Ju.-S.-Shemshuchenko-i-dr.-;In-t-gosudarstva-i-prava-NAN-Ukrainy;-Doneckij-int-vnutrennih-del.-Kiev,-Doneck,-1997.-311-s.

3. Frolova-O.-G.-Zlochinnist-i-sistema-kriminalnih-pokaran-(socialni,-pravovi-ta-kriminologichni-problemi-j-shljahih-virishennja-za-dopomogoj-logiko-matematichnih-metodiv):-navchalnij-posibnik.-Kiiv:-ArtEk,-1997.-208-s.
4. Konvencija-pro-zahist-prav-i-osnovnih-svobod-ljudini-1950-r.-//Zbirka-dogovoriv-Radi-Evropi.-Kiiv:-Parlamentske-vidavnistvo,-2000.-S.-27-45.
5. Mizhnarodnij-pakt-pro-gromadjanski-j-politichni-prava-1966-r.-URL:-http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.- (data-zvernennja:-29.05.2019).
6. Mickevich-A.-F.-Ugolovnoe-nakazanie:-ponjatje,-celi-i-mehanizmy-dejstvija.-Sankt-Peterburg:-Juridicheskij-centr-Press,-2005.-329-s.
7. Pro-vikonannja-sudami-Ukraïni-zakonodavstva-i-postanov-Plenumu-Verhovnogo-Sudu-Ukraïni-z-pitan-sudovogo-rozgljadu-kriminalnih-sprav-i-postanovlennja-viroku:-postanova-Plenumu-Verhovnogo-Sudu-Ukraïni-№-5-vid-29.06.90-r.- (zi-zminami)//-Zbirnik-postanov-Plenumu-Verhovnogo-Sudu-Ukraïni-ta-postanov-Verhovnogo-Sudu-Ukraïni-u-spravah-kriminalnoi-jurisdikcii-/uporjad.-N.-O.-Gutorova,-O.-O.-Zhitnij.-H.-:Odissej.-2012.-S.-371-379.
8. Postanova-Verhovnogo-Sudu-vid-07-listopada-2018-r.-Sprava-№-418/689/16-k-(provadzhenija-№-51-6610km18).-URL:-<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77720745>-(data-zvernennja:-29.05.2019).
9. Kriminalnij-procesualnij-kodeks-Ukraïni-vid-13.04.2012-r.-URL:-<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>-(data-zvernennja:-29.05.2019).
10. Zhitnij-O.-O.-Kriminalne-pravo-Ukraïni:-Chastina-Zagalna-(u-shemah-ta-tablicjah):-navchalnij-posibnik.-H.-:Odissej.-2008.-200-s.
11. Kristi-N.-Predely-nakazanja/per.-s-angl.-Moskva:-Progress,-1985.-176-s.
12. Kriminalno-vikonavchij-kodeks-Ukraïni-vid-11.07.2003-r.-№-1129-IV.-URL:-<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>-(data-zvernennja:-29.05.2019).
13. Ponomarenko-Ju.-A.-Shtraf-jak-vid-pokarannja-u-kriminalnomu-pravi-Ukraïni-(za-rezultatami-reformi-2011-r).-Harkiv:-Pravo,-2012.-80-s.
14. Velikij-tlumachnij-slovník-suchasnoi-ukraïnskoï-movi-(z-dod.-i-dopov.)-/ukl.-i-golov.-red.-V.-T.-Busel.-K.-:Irpin;-Perun.-2005.-1728-s.
15. Ogljad-danih-pro-stan-zdijsnennja-pravosuddja-u-2014-roci.-URL:-http://court.gov.ua/sudova_statystyka/ghjghjfgghjfgghjfgghj/-(data-zvernennja:-29.05.2019).
16. Ogljad-danih-pro-stan-zdijsnennja-pravosuddja-u-2015-roci.-URL:-http://court.gov.ua/userfiles/ogliad_2015.pdf-(data-zvernennja:-29.05.2019).
17. Ukraïna-u-cifrah-u-2017-roci:-statistichnij-zbirnik.-Kiiv:-Derzhavna-sluzhba-statistiki-Ukraïni,-2018.-240-s.-

УДК 343.9

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-11

НАСИЛЬСТВО ЯК КАТЕГОРІЯ ЗАГАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ВЧЕННЯ ПРО ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Храмцов О. М.,

професор кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: Khramtsovaalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

АНОТАЦІЯ: у статті дається авторське визначення поняття кримінального насильства та аналізуються основні його види: фізичне та психічне. Розглядаються проблеми кримінально-правової оцінки насильства як ознаки окремих обставин, що виключають злочинність діяння. Наголошується на тому, що насильство є важливою категорією вчення про обставини, що виключають злочинність діяння. Робиться акцент на тому, що: насильство виступає в якості правової підстави існування таких обставин; його існування дає право на «безмежну» оборону; воно виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які перевищили межі спричинення необхідної і достатньої шкоди. Автором наголошується на важливості кримінально-правової оцінки суб'єктивних ознак насильства. Зазначається, що ними виступають: умисел, мета та мотивація (мотиви) вчинення дій. Єдиною метою таких дій повинна виступати мета припинення протиправних дій або усунення небезпеки. В статті мотивація розглядається як сукупність східних за природою та змістом мотивів вчинення дій. Вона може бути ворожою, інструментальною, негативистською та змішаною. Встановлення виду мотивації істотно впливає на кваліфікацію дій і відповідальність винних осіб. Наголошується на тому, що злочини, які вчиняються при перевищенні меж, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння відносяться до так званих «імпульсивних» злочинів, які часто вчиняються в стані душевного хвилювання (афекту). Це істотно впливає на кваліфікацію дій винних осіб, а в окремих випадках призводить до звільнення останніх від кримінальної відповідальності.

Методи. При написанні статті використовувалися діалектичний метод, метод логічного та історичного аналізу. Вони дозволили проаналізувати діюче кримінальне законодавство та його історичний розвиток у відповідній сфері. Такий соціологічний метод, як вивчення документів дозволив підкріпити висновки результатами вивчення матеріалів судової практики з досліджуваної проблематики.

Результати та висновки. Кримінальне насильство у Загальній частині вчення про обставини, що виключають злочинність діяння має наступне значення: є важливою категорією не тільки Особливої, а і Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність; є категорією вчення про обставини, що виключають злочинність діяння; істотно впливає на кваліфікацію дій винних осіб у випадках, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння; при аналізі видів насильства важливе значення мають як об'єктивні, так і його суб'єктивні ознаки; разом з умисністю насильницьких дій мають значення мета та мотивація (мотиви) таких дій; мотивація насильницьких дій може бути ворожою, інструментальною, негативистською та змішаною; воно характеризує правову підставу окремих обставин, що виключають злочинність діяння; його застосування є підставою для суб'єкта «безмежно» використовувати силу для захисту; воно виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у разі перевищення меж в окремих обставинах, що виключають злочинність діяння.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне насильство; обставини, що виключають злочинність діяння; мета злочину; мотивація злочину; перевищення меж нанесення шкоди; душевне хвилювання; кримінальна відповідальність; звільнення від кримінальної відповідальності.

НАСИЛИЕ КАК КАТЕГОРИЯ ОБЩЕЙ ЧАСТИ УЧЕНИЯ ОБ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ, ИСКЛЮЧАЮЩИХ ПРЕСТУПНОСТЬ ДЕЯНИЯ

Храмцов А. Н.,

професор кафедри уголовно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: Khramtsovaalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

АННОТАЦИЯ: в статье дается авторское определение понятия криминального насилия и анализируются основные его виды: физическое и психическое. Рассматриваются проблемы уголовно-правовой оценки насилия как признака отдельных обстоятельств, исключающих преступность деяния. Акцентируется внимание на том, что насилие есть важной категорией учения об обстоятельствах, исключающих преступность деяния. Указывается на то,

что: насилие выступает в качестве правового основания существования таких обстоятельств; его существование даёт право на «безграничную» оборону; она выступает основанием для привлечения к уголовной ответственности лиц, которые превысили пределы нанесения необходимого и достаточного вреда. Автором обращается внимание на важность уголовно-правовой оценки субъективных признаков насилия. Указывается, что ими выступают: умысел, цель и мотивация (мотивы) совершения действий. Единственной целью таких действий должна выступать цель прекращения противоправных действий и устранение опасности. В статье мотивация рассматривается как совокупность схожих по природе и содержанию мотивов совершения действий. Она может быть враждебной, инструментальной, негативистской и смешанной. Установление вида мотивации существенно влияет на квалификацию действий и ответственность виновных лиц. Указывается на то, что преступления, которые совершаются при превышении пределов, которые определяются нормами об обстоятельствах, исключающих преступность деяния относятся до так называемых «импульсивных» преступлений, которые совершаются часто в состоянии душевного волнения (аффекта). Это существенно влияет на квалификацию действий виновных лиц, а в отдельных случаях приводит к освобождению последних от уголовной ответственности.

Методы. При написании статьи использовались диалектический метод, метод логического и исторического анализа. Они позволили проанализировать действующее уголовное законодательство и его историческое развитие в соответствующей сфере. Такой социологический метод, как изучение документов позволив подкрепить выводы результатами изучения материалов судебной практики по исследуемой проблематике.

Результаты и выводы. Криминальное насилие в Общей части учения об обстоятельствах, исключающих преступность деяния имеет следующее значение: является важной категорией не только Особенной, но и Общей части законодательства об уголовной ответственности; является категорией учения обстоятельствах, исключающих преступность деяния; существенно влияет на квалификацию действий виновных лиц в случаях, которые определяются нормами об обстоятельствах, исключающих преступность деяния; при анализе видов насилия важное значение имеют как объективные, так и его субъективные признаки; вместе с умышленностью насильственных действий имеют значение цель и мотивация (мотивы) таких действий; мотивация насильственных действий может быть враждебная, инструментальная, негативистская и смешанная; оно характеризует правовое основание отдельных обстоятельств, исключающих преступность деяния; его применение выступает основанием для субъекта «безгранично» использовать силу для защиты; оно выступает основанием для привлечения к уголовной ответственности в случае превышения пределов в отдельных обстоятельствах, исключающих преступность деяния.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: криминальное насилие; обстоятельства, исключающие преступность деяния; цель преступления; мотивация преступления; превышения пределов нанесения вреда; душевное волнение; уголовная ответственность; освобождение от уголовной ответственности.

VIOLENCE AS A GENERAL CATEGORY OF PART OF TEACHING ABOUT CIRCUMSTANCES EXCLUDING THE CRIME ACTS

Khramtsov Oleksandr,

V.N. Karazin Kharkiv National University
Professor of the Department of Criminal Law,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: Khramtsovalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

ANNOTATION: the article gives the author's definition of the concept of criminal violence and analyses its main types: physical and mental. The problems of the criminal law assessment of violence are considered as a sign of certain circumstances precluding the criminality of the act. The attention is focused on the fact that violence is an important category of teaching about the circumstances precluding the criminality of an act. It emphasizes that: violence acts as a legal basis for the existence of such circumstances; its existence gives the right to "unlimited" defence; it serves as the basis for bringing to criminal responsibility persons who have exceeded the limits of causing necessary and sufficient harm. The author draws attention to the importance of the criminal law assessment of subjective signs of violence. It is indicated that they are: the intent, purpose and motivation (motives) of committing actions. The sole purpose of such actions should be the goal of stopping unlawful acts and eliminating the danger. In the article, motivation is considered as a set of motives of actions similar in nature and content. It can be hostile, instrumental, negativistic and mixed. Establishing the type of motivation significantly affects the qualification of actions and the responsibility of the perpetrators. It is pointed out that crimes that are committed when the limits are exceeded, which are determined by the rules on circumstances precluding criminality, are related to the so-called "impulsive" crimes that are often committed in a state of emotional agitation (affect). This significantly affects the qualification of actions of the perpetrators, and in some cases leads to the release of the latter from criminal responsibility.

Methods. When writing the article, the dialectical method, the methods of logical and historical analysis were used. They allowed analysing the existing criminal legislation and its historical development in the relevant field. Such a sociological method, such as the study of documents, makes it possible to back up the findings with the results of a study of judicial practice materials on the subject matter under investigation.

Results and conclusions. Criminal violence in the General part of the doctrine of circumstances precluding the criminality of an act has the following meaning: it is an important category not only of the Special, but also of the General part of the legislation on criminal liability; is a category of teaching circumstances that exclude the criminality of the act; significantly affects the qualification of actions of the perpetrators in cases that are determined by the rules on the circumstances precluding the criminality of the act; in analysing the types of violence, both objective and subjective signs are important; together with the wilfulness of violent actions, the purpose and motivation (motives) of such actions matter; motivation of

violent actions can be hostile, instrumental, negativistic and mixed; it characterizes the legal basis of certain circumstances precluding the criminality of the act; its use is the basis for the subject to "unlimitedly" use force for protection; it serves as the basis for bringing to criminal responsibility in case of exceeding the limits in certain circumstances, precluding the criminality of the act.

KEY WORDS: criminal violence; circumstances precluding the crime of the act; the purpose of the crime; crime motivation; exceeding the limits of harm; emotion; criminal liability; exemption from criminal liability.

Насильство притаманне будь-якому суспільству, хоча його форми, рівень «насиченості суспільства насильством» у різних країнах не однакові. Це залежить від цілої низки факторів і соціальних протиріч. Можемо констатувати той факт, що сучасне українське суспільство перенасичене різноманітними проявами фізичного та психічного насильства. Воно проникає у всі сфери існування людини. Слід зазначити, що насильство є тим соціальним фактором існування суспільства, який не можна викоринити. Змінюються лише його форми та прояви. Ефективна реакція держави та суспільства на прояви насильства може лише знизити його рівень. У цій діяльності значне місце посідають заходи кримінально-правової протидії.

Практично третина всіх суспільно небезпечних діянь, які передбачені законодавством про кримінальну відповідальність, характеризуються певними проявами насильства. Але ця категорія науки кримінального права та відповідного законодавства є недостатньо розробленою. Слід констатувати, що проблема насильства в кримінальному праві розроблялася переважно у вигляді аналізу конкретних складів злочинів проти життя та здоров'я, власності, статевої свободи та статевої недоторканості, громадського порядку та громадської безпеки тощо. Комплексні дослідження кримінального насильства є поодинокими. Автор цієї роботи сам протягом понад десяти років вивчав цю складну для науки та практики проблему. Ми впевнені, що дослідження насильства лише в межах кримінального права є безперспективним. Слід досліджувати насильство з урахуванням його філософського, соціологічного, психологічного змісту. Саме такий комплексний підхід є найбільш продуктивним для теорії та практики протидії злочинності, яка пов'язана з насильством кримінально-правовими, кримінологічними та іншими засобами.

Аналізуючи термін «насильство», слід зазначити, що воно є предметом дослідження представників багатьох наук: філософії, соціології, психології, медицини, політології, кримінології та інших. У дослідженнях проблеми насильства виокремлюються різноманітні його види: політичне, економічне, сімейне тощо. Але всі ці види насильства здійснюються у двох формах: фізичне та психічне. Дослідники в галузі кримінального права неодноразово досліджували і досліджують проблему визначення терміна «насильство». Це призвело до великої кількості таких визначень. На нашу думку, кримінально-правовий термін «насильство» слід надавати з урахуванням загальноновизнаного та філософського значення цього терміну.

Під «насильством» як кримінально-правовою категорією слід розуміти умисний, суспільно небезпечний, протиправний вплив на іншу особу, який зумовлюється ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією та виявляється у фізичному та (або) інформаційному діянні (дії чи бездіяльності) всупереч чи поза волею людини, таким чином впливаючи на свободу її волевиявлення або завдаючи їй фізичної та (або) психічної шкоди або створюючи реальну загрозу їх заподіяння.

Насильство в кримінальному праві поділяється на два основних види: фізичне насильство та психічне насильство. Вони є двома різними способами вчинення злочинів.

Під «фізичним насильством» як кримінально-правовою категорією розуміють умисний, суспільно небезпечний, протиправний вплив на іншу особу, що зумовлюється ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією та здійснюється фізичними діями чи бездіяльністю всупереч чи поза волею людини, таким чином впливаючи на свободу її волевиявлення та завдаючи їй фізіологічної та (або) психічної шкоди чи створюючи реальну загрозу їхнього заподіяння.

Психічне насильство як кримінально-правова категорія є умисним, суспільно небезпечним, протиправним впливом на психіку іншої особи або групи осіб, що зумовлюється ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією та здійснюється інформаційним (діями або бездіяльністю) чи позайнформаційним шляхом всупереч або поза волею людини, таким чином впливаючи на свободу її волевиявлення та завдаючи їй психічної та (або) фізіологічної шкоди.

Ці визначення на відміну від інших характеризуються не тільки об'єктивними ознаками (характером дій винної особи), а і суб'єктивними (особливостями мотивації цих дій). Останні є важливими характеристиками кримінального насильства і мають кримінально-правове значення.

Слід констатувати, що проблема насильства в кримінальному праві розроблялася переважно у вигляді аналізу конкретних складів злочинів проти життя та здоров'я, власності, статевої свободи та статевої недоторканості, громадського порядку та громадської безпеки тощо. В цих злочинах кримінальне насильство або безпосередньо вказується як ознака об'єктивної сторони, або визначається як складова більш складних суспільно небезпечних дій. Так ст. 115 КК України визначає, що вбивством є умисне

протиправне заподіяння смерті іншій людині. Ст. ст. 121, 122, 125 КК України встановлюють відповідальність за тяжке, середньої тяжкості і легке тілесне ушкодження. Ст. 126 КК України визначає кримінальну відповідальність за побої і мордування, ст. 126 КК України – за домашнє насильство. Ціла низка норм передбачає відповідальність за різноманітні погрози, як прояви психічного кримінального насильства (погроза вбивством, погроза знищення або пошкодження майна, погроза викрасти радіоактивні матеріали, тощо).

Характеристика насильства в обставинах, що виключають злочинність діяння була предметом дослідження в роботах Абакумової Ю.В., Антипова В.І., Антипова В.В., Бауліна Ю.В., Бурдіна В.М., Мантуляка Ю.В., Малініна А.Ю., Навроцького В.О., Наконечної Л.А., Огаренка Ю.В., Таганцева С.М., Харитонов С.О., Ярмиш Н.М. та інших. Але вона розглядалася переважно щодо конкретних обставин, що виключають злочинність діяння. Ця робота присвячена насильству як загальній ознаці більшості обставин, які виключають злочинність діяння, що обумовлює її актуальність та новизну.

Слід зазначити, що кримінальне насильство в обставинах, що виключають злочинність діяння визначається по-різному. Так в необхідній обороні воно визначається через заподіяння шкоди особі, що здійснює посягання та через ознаки самого суспільно небезпечного посягання. В затриманні особи, що вчинила злочин воно визначається через дії, які спрямовані на затримання особи. В крайній необхідності воно відноситься до безпеки, яка безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб. В ст. 40 КК України фізичне або психічне насильство виступає ознаками фізичного чи психічного примусу. В ст. 43 КК України насильницькі дії характеризують вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

Аналіз відповідних кримінально-правових норм дозволяє зробити висновок про те, що насильство має істотне значення в нормах про обставини, що виключають злочинність діяння. Це значення полягає в наступному:

1) Воно характеризує правову підставу окремих обставин, що виключають злочинність діяння (необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, крайня необхідність, фізичний або психічний примус). Це може бути суспільно небезпечне посягання, яке потребує негайного відвернення, вчинення іншою особою злочину, примус особи до певних кримінально-протиправних дій тощо.

2) Його застосування є підставою для «безмежного» використання сили для захисту (озброєний напад, напад групи осіб, протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення). В цих випадках особи не підлягають кримінальній відповідальності навіть у випадках спричинення смерті особі, яка здійснила напад.

3) Воно виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у разі перевищення меж в окремих обставинах, що виключають злочинність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, фізичний або психічний примус, виконання наказу чи розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації). В цих випадках насильство з захисту перетворюється в насильницькі дії, які кваліфікуються як конкретний злочин проти життя і здоров'я особи, хоча і вчинений при пом'якшуючих обставинах.

Як справедливо зауважує В.О. Навроцький, відповідні дії можна оцінювати як насильницькі лише тоді, коли порушено умови правомірності необхідної оборони, затримання особи, яка вчинила злочин або крайньої необхідності. Дії, які полягають у заподіянні шкоди нападнику, посягання якого відбивається, чи злочинцю, якого затримують, особі, якій протидіють у зв'язку з крайньою необхідністю, розцінюються як правомірні, якщо, до того ж, були дотримані умови та межі, встановлені Кримінальним кодексом [1, с. 332]. Тому не слід відносити до насильницьких в кримінально-правовому сенсі випадки, коли особа не перевищує межі тієї чи іншої обставини, яка виключає злочинність діяння.

Аналіз відповідних кримінально-правових норм дозволяє зробити висновок про те, що насильство як ознака, що передбачена в нормах про обставини, що виключають злочинність діяння, підлягає кримінально-правовій оцінці у випадках, коли:

1) Насильство (фізичне та (або) психічне) характеризує правову підставу тієї чи іншої обставини. Так законом визначається, що такою підставою може бути: суспільно небезпечне посягання, яке потребує негайного відвернення; безпека, яка загрожує правоохоронюваним інтересам особи, яка усуває її або іншим особам; примус до кримінально-протиправних дій тощо.

2) Насильство (фізичне та (або) психічне) характеризує перевищення меж дій осіб в тих чи інших обставинах. Воно в законі про кримінальну відповідальність визначається як: умисне заподіяння тому, хто посягає тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту; умисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця; умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода; вчинення злочину під безпосереднім

впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа могла керувати своїми вчинками; нанесення фізичної шкоди у випадках виконання явно незаконного наказу або розпорядження; нанесення фізичної шкоди у випадках не виправданого ризику; вчинення особливо тяжкого злочину умисно і поєданого з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням тяжких або особливо тяжких наслідків.

Ю.В. Баулін наголошує, що в межах вчення про обставини, що виключають злочинність діяння, слід виділяти Загальну та Особливу частину. Загальна частина цього вчення вивчає поняття, систему, питання правового регулювання, ефективність обставин, що виключають злочинність діяння і їх співвідношення з окремими злочинами. В Особливій частині слід розглядати питання, які відображають специфіку кожного виду таких обставин [2, с.328]. Ураховуючи це, насильство можна розглядати як категорію умовних Загальної та Особливої частини вчення про обставини, що виключають злочинність діяння.

Насильство виступає разом з іншими правовою підставою для обставин, що виключають злочинність діяння. Такими підставами є фактори об'єктивної дійсності, які призводять до необхідності вчиняти певні дії чи бездіяльність, які зовнішньо схожі на діяння, за які законом про кримінальну відповідальність передбачається покарання. Традиційно виділяють правову та фактичну підставу обставин, що виключають злочинність діяння. У свою чергу, фактичну підставу характеризують різноманітні фактори об'єктивної дійсності, які загрожують заподіянням шкоди або створюють реальну загрозу її заподіяння. Ці фактори можуть створити як велику небезпеку, так і незначну. Їх небезпечність зумовлюється цінністю благ та інтересів, загрозу яким вони створюють.

Ю.А. Демидов поділяв цінності на абсолютні та відносні. До абсолютних він відносив: державний та суспільний устрій, державну безпеку, громадський порядок та військову дисципліну, а також честь і гідність людини, статеvu свободу жінки. Всі інші цінності, в тому числі життя, здоров'я та майно, – об'єкти відносні, тому що кримінальне право припускає заподіяння їм шкоди у разі захисту об'єктів абсолютної та відносної цінності [3, с. 57-58]. П.С. Тоболкін, навпаки, відносив життя до об'єктів абсолютної цінності, а громадський порядок, честь та гідність особи, її здоров'я – до об'єктів відносної цінності [4, с. 112-113]. В свою чергу, Ю.В. Баулін зазначає, що поділ небезпек, які виступають правовою підставою обставин, що виключають злочинність діяння на великі і невеликі має важливе значення для визначення меж заподіяння шкоди з метою усунення великої небезпеки, за загальним правилом, у цьому випадку можна завдати і більшої шкоди і, навпаки, усунення невеликої небезпеки виправдовується заподіянням меншої шкоди. Тобто між межами заподіяння шкоди і правовою підставою існує пряма залежність [2, с. 159].

На наш погляд, на сьогодні така суперечка відсутня. Стаття 3 Конституції України визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнані в Україні найвищою соціальною цінністю. Тому вони мають абсолютну цінність у нашій державі. Насильство є найбільш небезпечним фактором, який створює правову підставу для обставин, що виключають злочинність діяння і, як наслідок, – особам, які вчиняють подібні дії, може бути завдано найбільшої шкоди. В окремих випадках ця шкода є більшою, ніж та, яка загрожує особі.

Насильство характеризує і фактичну підставу обставин, що виключають злочинність діяння. Фактична підстава визначається тією обстановкою, яка складається у разі виникнення небезпеки і викликає необхідність її усунення (припинення, попередження) тощо. Ця обстановка може бути відносно сприятливою або несприятливою. Для обставин, що виключають злочинність діяння, визначаються межі припустимої та достатньої шкоди. Припустимість визначається безпосередньо самою небезпечкою, яка загрожує особі (фактичною підставою). Достатність шкоди визначається обстановкою, в якій діє особа, яка захищається (правова підстава). Перевищення меж достатньої шкоди характеризується завідомим завданням шкоди, яка не відповідає або характеру та ступеню суспільної небезпеки, що загрожує (правова підстава), або обстановці, в якій здійснювалося припинення чи запобігання їй (фактична підстава). Перевищення меж припустимої шкоди характеризується завідомим заподіянням у несприятливій обстановці шкоди, яка не відповідає характеру небезпеки, що загрожує. Перевищення меж достатньої шкоди характеризується спричиненням більш ніж достатньої шкоди у відносно сприятливій обстановці.

Таким чином, особа підлягає кримінальній відповідальності за насильницькі діяння, вчинені у разі перевищення меж завдання шкоди, якщо вони не відповідають небезпечності самого посягання або обстановці захисту. Злочини, для яких є характерним застосуванням насильства у випадку перевищення необхідних меж, вчиняються лише умисно. У цих випадках наявний як прямиий, так і непрямиий умисел.

Більш детально слід зупинитися на меті та мотиві таких суспільно небезпечних дій. Вони є самостійними ознаками суб'єктивної сторони злочину, які є взаємопов'язаними і взаємозалежними.

Мета злочину – це уявлення про бажаний результат, якого прагне особа, вчиняючи злочин. У науці виділяють проміжну та кінцеву мету суспільно небезпечних дій. Слід зазначити, що шкода, яка заподіюється не повинна бути самоціллю. Вона повинна виступати засобом досягнення саме суспільно корисної мети - припинити посягання або запобігти йому. Для всіх обставин, що виключають

злочинність діяння, метою вчинення діянь є усунення (запобігання, протидія) певної небезпеки, що загрожує особі, яка захищається, іншим особам, суспільству або державі. Якщо наявна інша мета, то в діях особи відсутня та чи інша обставина, що виключає злочинність діяння.

Зупинимося на такому явищі як мотивація злочинів. Традиційно в кримінальному праві мова йде про мотиви злочинів. Мотивація розглядається більш детально в криминології. Під нею розуміється два явища. Перше – це процес виникнення, флотування і реалізації мотиву злочину. Друге – це сукупність східних за природою та змістом мотивів людської (в тому числі, і злочинної поведінки). Саме друге значення мотивації і буде досліджуватися в даній роботі. Мотивація людської поведінки, в тому числі й злочинної, - складний та суперечливий процес. Злочин є окремим видом соціальної активності людини, яка відрізняється від її інших форм поведінки лише соціальною спрямованістю та правовою оцінкою. Але загальні соціальні та психологічні закономірності людської поведінки є притаманними і злочину з урахуванням його протиправного і ненормативного характеру. Тому кримінально-правове та криминологічне визначення мотиву злочину може будуватися лише на психологічній основі.

Злочини, які вчиняються при перевищенні меж, які визначені нормами про обставини, що виключають злочинність діяння відносяться до імпульсивних злочинів. Які вчиняються без тривалих роздумів про їх соціальне значення та наслідки. В більшості випадків сам емоційна складова поведінки є головною у випадках перевищенні необхідних меж. Саме імпульсивна реакції на поведінку інших осіб часто призводить до нанесення шкоди. Окремі норми про обставини, що виключають злочинність діяння визначають ознаки сильного душевного хвилювання (афекту), яке або виключає кримінальну відповідальність, або істотно її пом'якшує. Так ч. 4 ст. 36 КК України визначає, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту. В свою чергу, ч. 3 ст. 39 КК України вказує, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрозувала, вона не могла оцінити відповідність шкоди вказаній небезпеці. Розглянемо види мотивації, які характеризують дії осіб при перевищенні меж, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння.

Для насильницьких злочинів у першу чергу є характерною ворожа мотивація. Ворожість є динамічною, спонукальною силою насильницької поведінки. Основою відповідних мотивів виступає будь-яка незадоволена індивідуальна, групова, корпоративна потреба. Стан ворожості та гніву виникає часто у конфліктній ситуації у відповідь на насильство з боку іншої особи або внаслідок непереборної перешкоди до досягнення мети. Ворожа мотивація характеризує злочини, які часто мають імпульсивний характер. Про це свідчать ситуативність, швидкість розвитку конфлікту, а також неадекватне реагування суб'єктів на ситуацію. Але значний вплив емоційної компоненти ворожої мотивації насильницьких дій не виключає вольової компоненти мотивації цих дій. Бажаючи помститися іншим, люди часто використовують багато вольових зусиль, щоб завдати їм шкоди. Слід зазначити, що ворожа агресія виникає не лише відносно безпосередніх джерел фрустрації, але й може розповсюджуватися на представників соціальних та етнічних груп, що викликають негативні емоції. У випадках, що досліджуються винні особи часто відчують ворожість до осіб, які здійснюють суспільно небезпечне посягання або створюють небезпеку. Це не повинно впливати на оцінку їх дій. Головним є той факт, що метою заподіяння шкоди є саме припинення суспільно небезпечного посягання чи усунення небезпеки.

Іншим видом мотивації є інструментальна мотивація. Вона виникає тоді, коли злочинці не відчують ворожих почуттів до об'єкта насильства, а прагнуть таким чином задовольнити іншу свою потребу. Інструментальна мотивація присутня в діях осіб, які скоюють злочини під впливом потреби зняти емоційну напругу. Такі дії російські криминологи називають «замісними». Вони виділяють декілька видів такого роду агресивних дій: по-перше, ці дії можуть бути спрямовані не лише проти осіб, які є джерелом незадоволення, але й проти близько пов'язаних з ними осіб: родичів, знайомих та ін. По-друге, згадані дії скоюються з причини вираження так званих «суміжних асоціацій», коли хтось ототожнюється з кривдником і йому завдається шкоди. По-третє, такі дії можуть бути спрямовані проти особи, яка просто першою «опинилася під рукою». По-четверте, людина може переносити агресію на саму себе (аутоагресія), коли не може виконати свої агресивні наміри назовні [5, с. 154-155]. Саме інструментальна мотивації в більшості випадків і характеризує дії осіб, які припиняють суспільно небезпечне посягання або усувають небезпеку. Таким чином, вони використовують своє право на самозахист і захист суспільства та держави. Для працівників правоохоронних органів такі дії є не правом, а професійним обов'язком. Для цього вони мають вогнепальну зброю та спеціальні засоби, які передбачені діючим законодавством.

Ще одним видом мотивації насильницьких злочинів є негативістська мотивація. На відміну від ворожої мотивації, вона не зумовлена станом фрустрації. «Мотиви, які називаються «негативістськими», позбавлені усвідомленої раціональної основи, хоча впливають з індивідуальної потреби в самоактуалізації» [6, с. 143]. Прикладом такого роду мотивів є так звані «геростратівські мотиви»,

джерелом яких виступає потреба індивіда заявити про себе, залишити про себе пам'ять, виділитися з маси. Це, власне, нормальна потреба людини. Але коли для задоволення цієї потреби вибирається поведінка, заборонена кримінальним законом, то наявна негативістська мотивація злочинної поведінки. У таких мотивах головне місце посідає бажання людини самоствердитися. Часто такий вид мотивації зустрічається у випадках насильницьких дій осіб, які здійснюють передчасні або запізнілі дій (передчасна або запізніла необхідна оборона). В цих випадках, винні особи підлягають кримінальній відповідальності на загальних підставах. На них не поширюються правила, які передбачені нормами про обставини, які виключають злочинність діяння.

Але на практиці не завжди вдається встановити істинні мотиви агресивних злочинів. Практичні працівники виходять зі встановленого кримінальним законом переліку мотивів і не відходять від нього у своїй діяльності. Причиною недостатньо глибокого вивчення та встановлення мотивів є думка більшості практиків про усвідомлення мотивів насильницьких злочинів. Такого погляду дотримуються і дослідники обставин, що виключають злочинність діяння. Зокрема, Ю.В. Баулін справедливо наголошує на тому, що мотив є необхідною ознакою правомірного вчинку, який виключає злочинність діяння. Із цим ми абсолютно погоджуємося. Але потім вчений зазначає, що мотив можна характеризувати як усвідомлене спонукання, яким керується суб'єкт, котрий вчиняє суспільно корисну або соціально сприятливу дію або бездіяльність [2, с. 167]. Із цим ми не можемо погодитися. Мотиви вчинення злочину або мотиви правомірної поведінки не завжди повністю усвідомлюються відповідним суб'єктом. Психологічними та кримінологічними дослідженнями встановлено, що багато мотивів мають неусвідомлюваний характер.

Складність встановлення мотивів насильницьких злочинів зумовлюється і тим, що насильницька поведінка зумовлена не одним, а декількома мотивами. Вибір способу поведінки відбувається в боротьбі потреб. Як повідомляє А.Ф. Зелінський, полімотивність виникає не лише у випадку конфлікту потреб, але й у разі їхнього паралельного впливу на мотивовтворення [7, с. 79]. Вчинення злочину у разі перевищення меж правомірної поведінки також може характеризуватися полімотивністю.

Перевищення меж заподіяння шкоди в тій чи іншій обставині, що виключає злочинність діяння, належить до злочинів, які в кримінології називаються «реактивними». У психологічному плані такі злочини являють собою частіше за усе реакцію на зовнішні впливи в широкому їх розумінні, включаючи вплив на психіку особи наркотиків, алкоголю, отруєння, травми головного мозку, провокуючої поведінки потерпілого. Такі дії також є мотивованими, але процес мотивації проходить у скороченому варіанті і значною мірою - несвідомо. Одним із видів таких злочинів є імпульсивні злочини. Процес їхньої мотивації перебігає дуже швидко та ще й скорочено. Під впливом зовнішнього або внутрішнього впливу суб'єкт починає відчувати потребу – і цей мотив терміново реалізується без деяких етапів мотивації: цілевстановлення, свідомого вибору поведінки, планування, прийняття та коригування рішення. Невеличкий привід викликає швидку реакцію на нього. У таких злочинах також дуже складно встановити істинні мотиви. Сам злочинець може про них і не здогадуватися. Імпульсивність визначається і емоційними властивостями особистості. Вони визначаються як психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання життєвого змісту явищ і ситуацій. Мета, мотиви та емоційний стан особи, яка діє в ситуаціях, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння істотно впливають і на кримінальну відповідальність таких осіб. Останні відповідають за вчинення злочинів при пом'якшуючих обставинах. Так ст. 118 та 124 КК України встановлюють кримінальну відповідальність за умисне вбивство та умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Тобто лише в спеціально передбачених законодавством про кримінальну відповідальність випадках. В нормах про інші обставини, що виключають злочинність діяння безпосередньо вказуються особливості кримінальної відповідальності таких осіб. Так ч. 3 ст. 43 КК України встановлює, що особа, яка вчинила передбачений відповідною нормою злочин при виконанні спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин. В свою чергу, ст. 66 КК України до обставин, які пом'якшують кримінальне покарання відносить: вчинення злочину під впливом примусу або погрози; вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявністю системного характеру такого поведіння з боку потерпілого; вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину. Слід зазначити, що і інші обставини, які пом'якшують покарання і відносяться до обставин, що виключають злочинність діяння можуть бути враховані судом з наведенням мотивів такого врахування.

Підводячи підсумки можна зробити наступні висновки:

- насильство є важливою категорією не тільки Особливої, а і Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність;
- кримінальне насильство є категорією вчення про обставини, що виключають злочинність діяння;
- воно істотно впливає на кваліфікацію дій винних осіб у випадках, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння;
- при аналізі видів насильства важливе значення мають як об'єктивні, так і його суб'єктивні ознаки;
- разом з умисністю насильницьких дій мають значення мета та мотивація (мотиви) таких дій;
- мотивація насильницьких дій може бути ворожа, інструментальна, негативистська та змішана.
- воно характеризує правову підставу окремих обставин, що виключають злочинність діяння; його застосування є підставою для суб'єкта «безмежно» використовувати силу для захисту;
- виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у разі перевищення меж в окремих обставинах, що виключають злочинність діяння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навроцький В.О. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації. Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–18 квітня 2000 р.). Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2000. С. 10–15.
2. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния: монография. Харьков: Основа, 1991. 360 с.
3. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве: монография. Москва: Юридическая литература, 1975. 182 с.
4. Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм: монография. Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство, 1976. 176 с. 186 с.
5. Антонян Ю.М., Еникеев М.И. Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений: монография. Москва: Юрист, 1996. 336 с.
6. Бандурка А.М., Зелинский А.Ф. Вандализм: монография. Харьков: Университет внутренних дел, 1996. 199 с.
7. Зелинский А.Ф. Криминальная психология: монография. Київ: Юринком Интер, 1999. 237 с.

REFERENCES

1. Navrockij-V.O.-Ponjattja-nasilstva-ta-jogo-vrahuvannja-pri-kriminalno-pravovij-kvalifikacii.-Rol-organiv-vnutrishnih-sprav-u-sferi-zapobigannja-ta-protidii-nasilstvu-v-suspilstvi:-materiali-mizhnar.-nauk.-prakt.-konf.-(m.-Lviv,-17-18-kvitnja-2000-r.).-Lviv:-Lvivskij-institut-vnutrishnih-sprav-pri-NAVS-Ukraini,-2000.-S.-10-15.
2. Baulin-Ju.V.-Obstojatelstva,-iskljuchajushhie-prestupnost-dejanija:-monografija.-Harkov:-Osnova,-1991.-360-s.-
3. Demidov-Ju.A.-Socialnaja-cennost-i-ocenka-v-ugolovnom-prave:-monografija.-Moskva:-Juridicheskaja-literatura,-1975.-182-s.
4. Tobolkin-P.S.-Socialnaja-obuslovlennost-ugolovno-pravovyh-norm:-monografija.-Sverdlovsk:-Sredne-Uralskoe-knizhnoe-izdatelstvo,-1976.-176-s.-186-s.
5. Antonjan-Ju.M.,-Enikeev-M.I.-Jeminov-V.E.-Psihologija-prestupnika-i-rassledovaniya-prestuplenij:-monografija.-Moskva:-Jurist,-1996.-336-s.
6. Bandurka-A.M.,-Zelinskij-A.F.-Vandalizm:-monografija.-Harkov:-Universitet-vnutrennih-del,-1996.-199-s.
7. Zelinskij-A.F.-Kriminalnaja-psihologija:-monografija.-Kiiv:-Jurinkom-Inter,-1999.-237-s.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW

УДК 341.231.12

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-12

**МІЖНАРОДНА УНІВЕРСАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ОСНОВА
В ГАЛУЗІ РОЗЗБРОЄННЯ І ОБМЕЖЕННЯ ОЗБРОЄНЬ**

Сироїд Т. Л.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного
і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: syroid02@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

АНОТАЦІЯ: у статті проаналізовано правову та інституційну основи діяльності ООН у галузі роззброєння і регулювання озброєнь. Розкрито компетенцію головних інституційних органів ООН – Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки та спеціальних створених структур, до компетенції яких віднесено питання роззброєння і регулювання озброєнь, зокрема: Комітет з питань роззброєння і міжнародної безпеки (Перший комітет), Комісія з роззброєння, Консультативна рада з питань роззброєння, Управління з питань роззброєння, Комітет 1540 із запобігання розповсюдженню ядерної, хімічної або біологічної зброї та засобів їх доставки. Підкреслено значення Конференції з роззброєння – міжнародного форуму, що фокусує свою увагу на аспектах припинення гонки ядерних озброєнь і ядерне роззброєння; запобігання ядерної війни, включаючи всі пов'язані з цим питання; запобігання гонки озброєнь у космосі тощо. Визначено функції Інституту ООН з дослідження проблем роззброєння до компетенції якого віднесено здійснення незалежних досліджень з питань безпеки, роззброєння і розвитку на національному, регіональному та глобальному рівнях, розглядаючи їх як взаємопов'язані аспекти безпеки людства у цілому. Приділено увагу програмам ООН, які є платформами, що об'єднують різні інструменти та підходи Організації в галузі забезпечення всеосяжної безпеки, розкрито сутність Спільної програми ПРООН-ДПА «Розбудова національної спроможності для запобігання конфліктам», «Програми координації щодо стрілецької зброї». Зважаючи на ту обставину, що значний вплив на досягнення прогресу в галузі роззброєння і зміцнення стабільності та безпеки її держав-членів, справляє діяльність ООН на регіональному рівні, зазначено договори укладені Організацією у цій царині та регіональні центри, створені під її егідою, означено шляхи щодо удосконалення їх роботи.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: безпека, підтримання миру, правова основа, роззброєння, регулювання озброєнь, універсальна система безпеки.

**МЕЖДУНАРОДНАЯ УНИВЕРСАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВАЯ
ОСНОВА В ОБЛАСТИ РАЗОРУЖЕНИЯ И ОГРАНИЧЕНИЯ ВООРУЖЕНИЙ**

Сыроид Т. Л.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующая кафедрой международного
и европейского права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: syroid02@gmail.com
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

АННОТАЦИЯ: в статье проанализирована правовая и институциональная основа деятельности ООН в области разоружения и регулирования вооружений. Раскрыта компетенция главных институциональных органов ООН – Генеральной Ассамблеи, Совета Безопасности и специально созданных структур, к компетенции которых отнесены вопросы разоружения и регулирования вооружений, в частности, Комитет по вопросам разоружения и международной безопасности (Первый комитет), Комиссия по разоружению, Консультативный совет по вопросам разоружения, Управление по вопросам разоружения, Комитет 1540 по предотвращению распространения ядерного, химического или биологического оружия и средств их доставки. Подчеркнуто значение Конференции по разоружению – международного форума, фокусирующего внимание на аспектах прекращения гонки ядерных вооружений и ядерное разоружение; предотвращение ядерной войны, включая все связанные с этим вопросы; предотвращение гонки вооружений в космосе и т.д. Определены функции Института ООН по исследованию

проблем роззброєння к компетенції которого относится осуществление независимых исследований по вопросам безопасности, разоружения и развития на национальном, региональном и глобальном уровнях, рассматривая их как взаимосвязанные аспекты безопасности человечества в целом. Уделено внимание программам ООН, являющимся платформой, которая объединяет различные инструменты и подходы Организации в области обеспечения всеобъемлющей безопасности, раскрыта сущность Совместной программы ПРООН-ДПА «Развитие национальной способности для предотвращения конфликтов», «Программы координации по стрелковому оружию». Учитывая то обстоятельство, что большое значение для достижения прогресса в области разоружения и укрепления стабильности и безопасности государств-членов, играет деятельность ООН на региональном уровне, уделено внимание договорам заключенным Организацией в этой области, региональным центрам, созданных под ее эгидой, очерчены направления совершенствования их работы.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: безопасность, поддержание мира, правовая основа, разоружение, регулирования вооружений, универсальная система безопасности.

INTERNATIONAL UNIVERSAL ORGANIZATIONAL AND LEGAL FRAMEWORK FOR DISARMAMENT AND ARMS CONTROL

Syroid Tetyana,

D.J.S., professor, head of the department
of International and European Law

V.N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,

e-mail: syroid02@gmail.com,

orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8165-4078>

ANNOTATION: the article analyzes the legal and institutional framework for the United Nations in the field of disarmament and arms control. The competence of the main institutional organs of the United Nations – the General Assembly, the Security Council and the specially created structures that deal with disarmament and arms control issues – are identified, in particular: the Committee on Disarmament and International Security (First Committee), the Disarmament Commission, the Disarmament Advisory Council, Disarmament Office, 1540 Committee for the Prevention of the Proliferation of Nuclear, Chemical, or Biological Weapons and their means of delivery. The importance of international forums is highlighted, in particular the Conference on Disarmament, which focuses on the following aspects: the cessation of the nuclear arms race and nuclear disarmament; the prevention of nuclear war, including all related issues; preventing the arms race in space and so on. The functions of the United Nations Institute for Disarmament Research responsible for carrying out independent research on security, disarmament and development at the national, regional and global levels are considered as interrelated aspects of human security in general. The attention is paid to the UN programs, which are a platform that combines the various instruments and approaches of the Organization in the field of comprehensive security, in particular Joint UNDP-DPA Programmes «Strengthening National Capacity for Conflict Prevention and Peacebuilding» and «Coordinating Action on Small Arms» are disclosed. Taking into account the fact that great importance for the achievement of progress in the field of disarmament and the strengthening of the stability and security of its member states plays the role of the United Nations at the regional level, the agreements concluded by the Organization in this area and the regional centers established under its auspices and the ways of improving their work.

KEY WORDS: security, peacekeeping, legal basis, disarmament, arms regulation, universal security system.

Постановка проблеми. Інструментом підтримки і зміцнення міжнародного миру та безпеки на основі спільних дій держав, стала ООН, створена у 1945 р. Преамбула Статуту ООН закріпила основи міжнародного миру: позбавлення прийдешні покоління від лиха війни; затвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй; створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливості і повага до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права; сприяти соціальному прогресу і поліпшенню умов життя при більшій свободі – і визначила, що для цих цілей необхідно виконувати такі умови: виявляти терпимість і жити разом у мирі один з одним, як добрі сусіди; об'єднати сили для підтримання міжнародного миру і безпеки; забезпечити прийняттям принципів і встановленням методів, щоб збройні сили застосовувалися не інакше як у спільних інтересах, і використовувати міжнародний апарат для сприяння економічному і соціальному прогресу всіх народів [1].

Підтримання міжнародного миру і безпеки повинно будуватися на основі загально визнаних принципів і норм міжнародного права. Організація прагне досягнення цієї мети шляхом запобігання конфліктам, сприяння сторонам конфлікту в примиренні, здійснення миротворчої діяльності, також створення умов, що сприяють встановленню і зміцненню миру, включаючи роззброєння і обмеження озброєнь.

Слід зазначити, що питання міжнародної безпеки, зокрема аналіз міжнародних засобів підтримання міжнародного миру, роззброєння і обмеження озброєнь у різний період часу були центром уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема: Абашидзе А., Бліщенко В., Баймуратова М., Буроменського М., Гончарова В., Гроція Г., Додонової С., Смелянкової Н., Задорожного О., Семенова В., Тункіна Г. та ін. Разом із тим необхідно констатувати, що організаційно-правовий механізм діяльності ООН у галузі роззброєння і обмеження озброєнь, знаходиться в постійній динаміці у зв'язку з

виникненням нових загроз, що пов'язані зі змінами в політичному житті держав, економічними, міграційними процесами тощо, що спонукає Організацію знаходити нові шляхи для вирішення проблемних питань, які безперечно мають суттєвий вплив на правову і на інституційну основу діяльності ООН у цій сфері. Крім того Організація удосконалює форми співпраці в галузі роззброєння і регулювання озброєнь, заходи забезпечення всеосяжного миру.

Означені чинники спонукають до дослідження правових та організаційних аспектів діяльності ООН у цьому напрямку й визначають актуальність обраної тематики дослідження. **Мета** статті полягає в аналізі універсальної правової та інституційної основи в галузі роззброєння і обмеження озброєнь.

Викладення основного матеріалу. З моменту заснування ООН завдання багатостороннього роззброєння і обмеження озброєнь були визнані центральними в контексті підтримання міжнародного миру і безпеки. Їхній діапазон широкий – від скорочення і, в кінцевому підсумку, ліквідації ядерної зброї, знищення хімічної зброї та розширення заборони біологічної зброї, – до припинення поширення протипіхотних мін, стрілецької зброї та легких озброєнь.

Статут ООН поклав на Генеральну Асамблею (далі – ГА) основну відповідальність за розгляд «загальних принципів співробітництва у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, в тому числі принципів, що визначають роззброєння і регулювання озброєнь» (ст. 11). ГА провела три спеціальні сесії, присвячені роззброєнню (ССПР): ССПР-I в 1978 р., ССПР-II в 1982 р. і ССПР-III в 1988 р. З 1995 р. ГА закликає до проведення четвертої сесії з роззброєння. У 2003 і 2007 рр. за рішенням ГА було створено робочі групи щодо обговорення порядку денного і можливого створення підготовчого комітету для ССПР-IV. ГА прийнято низку резолюцій щодо боєприпасів, підготовки Договору про торгівлю зброєю, Конвенції про біологічну зброю, Конвенції про хімічну зброю, Боротьби з тероризмом, військових витрат, ракет, регіонального роззброєння, стрілецької зброї та легких озброєнь, реєстру звичайних озброєнь тощо.

Рада Безпеки ООН несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки. Вона уповноважена закликати сторони спору врегулювати його мирним шляхом і рекомендує методи або умови врегулювання. Відповідно до глави VII Статуту, Рада Безпеки може приймати примусові заходи для підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки. Вона є єдиним органом Організації, уповноваженим застосовувати примусові дії від імені ООН. Такі заходи варіюються від економічних санкцій до міжнародних військових дій. Рада також запроваджує операції ООН з підтримання миру та спеціальні політичні місії.

Крім того, з метою сприяння встановленню і підтриманню міжнародного миру і безпеки з найменшим відволіканням світових людських сил і економічних ресурсів для справи озброєння, Статутом ООН покладено відповідальність на Раду Безпеки за формулювання, за допомогою Військово-Штабного Комітету, зазначеного у статті 47, планів створення системи регулювання озброєнь для подання їх членам Організації (ст. 26).

Рада Безпеки приймає відповідні резолюції в межах означеної компетенції. Так у 2004 р., діючи на підставі глави VII Статуту ООН, Рада одногосно прийняла Резолюцію 1540, що зобов'язує держави утримуватись від спроб впливати на підтримку спроб недержавних суб'єктів розробляти, здобувати, виробляти, мати в розпорядженні, перевозити, передавати або застосовувати ядерну, хімічну або біологічну зброю та засоби її доставки. Рада заслуховує доповіді Генерального секретаря ООН щодо тем, які вимагають її особливої уваги. Ці теми включають торгівлю і посередництво, маркування, облік і відстеження зброї, управління запасами, збройне насильство, а також використання стрілецької зброї та зловживання нею. Особлива увага приділяється торгівлі боєприпасами, проблемам, пов'язаним з їх зберіганням, і важливості відстеження боєприпасів, виявлених у ситуаціях конфлікту (див. доп.: S/2008/258, S/2011/255).

Рада проводить тематичні дебати з питання зміцнення колективної безпеки за допомогою загального регулювання та скорочення озброєнь. Зокрема 19 листопада 2008 р. Рада Безпеки провела відкриті тематичні дебати з питання зміцнення колективної безпеки за допомогою загального регулювання та скорочення озброєнь. У вересні 2009 р. Рада провела засідання на вищому рівні під головуванням президента Сполучених Штатів на якому було підтверджено її прихильність меті звільнення світу від ядерної зброї і створила широку площадку для скорочення ядерних загроз.

Зусилля ООН у галузі роззброєння і обмеження озброєнь підтримуються низкою ключових документів ООН, зокрема: Договір про Антарктику (1959) передбачає демілітаризацію континенту і забороняє випробування будь-якого виду зброї; Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (1963) допускає ядерні випробування лише на підземних полігонах; Договір про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла (1967) передбачає, що космічний простір має використовуватися лише в мирних цілях, а ядерна зброя не може бути розміщена або випробувана в космічному просторі; Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968) передбачає, що держави, які не мають ядерної зброї, згодні ніколи не набувати ядерної зброї, а натомість їм обіцяний доступ до цивільних ядерних технологій; держави, які володіють ядерною зброєю, беруть зобов'язання прагнути до проведення

переговорів з припинення гонки ядерних озброєнь і ядерного роззброєння; Договір про заборону розміщення на дні і під дном морів і океанів ядерної зброї (1971) забороняє розміщення ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення на дні морів і океанів; Конвенція про бактеріологічну (біологічну) зброю (1972) забороняє розробку, виробництво і накопичення біологічних і таких, що містять токсини препаратів, а також передбачає знищення такої зброї і засобів її доставки. Протокол про контроль, який не вдалося виробити при укладанні Договору, розглядається в даний час державами-учасниками; Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію (1980) (КВЗЗ), з поправкою до неї від 21 грудня 2001 р., забороняє певні види звичайних озброєнь, які вважаються такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію; Протокол про осколки, які не виявляються (1980) (Протокол I до КВЗЗ), забороняє зброю, в разі вибуху якої утворюються осколки, що не виявляються в людському тілі при рентгеновському обстеженні; Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв (1980), з поправками, внесеними 3 травня 1996 р. (Протокол II до КВЗЗ), обмежує використання певних видів хв, мін-пасток та інших пристроїв; Протокол про заборону або обмеження використання запальної зброї (1980) (Протокол III до КВЗЗ), забороняє запальну зброю, що використовується для підпалювання цілей; Протокол про засліплюючу лазерну зброю (1995) (Протокол IV до КВЗЗ), забороняє використання засліплюючої лазерної зброї; Протокол про вибухонебезпечні пережитки війни (2003) (Протокол V до КВЗЗ), забороняє або обмежує застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію; Декларація про запобігання ядерної катастрофи (1981) закріплює, обов'язок керівників держав, що володіють ядерною зброєю діяти так, щоб звести нанівещь небезпеку виникнення ядерного конфлікту. Визнає застосування ядерної зброї найтяжчим злочином. Акцентує на тому, що ядерна енергія повинна використовуватися тільки в мирних цілях, тільки на благо людства; Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в південній частині Тихого океану (1985) забороняє розміщення, придбання і випробування ядерних вибухових систем і скидання ядерних відходів у цій зоні; Договір про звичайні збройні сили в Європі (1990) обмежує чисельність різних видів звичайних озброєнь у регіоні, що тягнеться від Атлантичного океану до Уральських гір; Конвенція з хімічної зброї (1992) забороняє розробку, виробництво, накопичення і використання хімічної зброї у світовому масштабі і вимагає її знищення; Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (1996) вводить заборону в усьому світі на будь-які види ядерних випробувань у будь-якому середовищі; Конвенція про протипіхотні міни забороняє використання, накопичення, виробництво і передачу протипіхотних мін та передбачає їх знищення (1997); Міжнародний кодекс поведінки щодо постачання зброї (2000) містить низку правил і принципів, що регулюють міжнародні поставки зброї, серед яких: дотримання міжнародних стандартів прав людини, дотримання міжнародного гуманітарного права, повага демократичних прав, дотримання міжнародних ембарго на поставки зброї і міжнародних військових санкцій; Міжнародний кодекс поведінки щодо запобігання розповсюдження балістичних ракет (2002) закликає держави приєднатися до Гаазького кодексу поведінки щодо запобігання поширення балістичних ракет в якості практичного кроку, який перешкоджає поширенню зброї масового знищення і засобів його доставки; Міжнародна конвенція про боротьбу з актами ядерного тероризму (2005) визнає злочинними всі акти, методи та практику тероризму, де б та ким би вони не здійснювалися і зобов'язує держав-учасниць визнавати такі протиправні діяння кримінальними злочинами відповідно до їх національного законодавства; Конвенція про касетні боєприпаси (2008) містить заборону щодо застосування, розробки, виготовлення, придбання, накопичення і передачі касетних боєприпасів; Договір про торгівлю зброєю (2013) регулює міжнародну передачу звичайних видів зброї, а також боєприпасів, частин і компонентів до них, мета такого регулювання – скоротити страждання людей. Він ставить рішення про передачу зброї в залежність від гуманітарних міркувань, забороняючи передачу в тих випадках, коли існує певний рівень ризику скоєння військових злочинів або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права; Загальна декларація про побудову світу, вільного від ядерної зброї (2015) наголошує на необхідності вжиття ефективних заходів у галузі ядерного роззброєння, що мають найвищий пріоритет, і закликає всі держави, що володіють ядерною зброєю, ліквідувати свої ядерні озброєння всіх типів, а до цього зменшити роль ядерної зброї у стратегіях забезпечення безпеки і уникати дій, що заважають побудові світу, вільного від ядерної зброї; Договір про заборону ядерної зброї (2017) містить зобов'язання держав-учасниць не розробляти та не володіти ядерною зброєю. Країнам також забороняється передавати будь-кому зброю. У ньому зазначено, що «більшість країн світу більше не розглядають ядерну зброю як легітимний спосіб ведення війни». Він зобов'язує надавати допомогу жертвам випробування та застосування ядерної зброї (не набрав чинності).

За підтримки ООН набрали чинності регіональні договори про заборону ядерної зброї в Антарктиді, Латинській Америці і Карибському басейні, південній частині Тихого океану, Південно-Східній Азії, Африці та Центральній Азії, зокрема: Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці і Карибському басейні (1967) забороняє випробування, використання, виробництво, накопичення і

придбання ядерної зброї країнами регіону; Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Південно-Східній Азії (1995) забороняє розробку і розміщення ядерної зброї на території держав - учасниць Договору; Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці (1996) розробку і розміщення ядерної зброї на Африканському континенті.

Враховуючи важливість і значення питань роззброєння і обмеження озброєнь у структурі ООН створено низку інституцій, які займаються виключно цими питаннями, серед яких чільне місце займає Комітет з питань роззброєння і міжнародної безпеки (Перший комітет), що засідає під час чергових сесій ГА і розглядає всі питання або справи в межах Статуту ООН що стосуються повноважень і функцій будь-якого з органів ООН; загальні принципи співробітництва у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, в тому числі принципи, що визначають роззброєння і регулювання озброєнь; угоди про співпрацю і заходи, спрямовані на зміцнення стабільності на більш низьких рівнях озброєнь.

У червні 1978 р. на першій спеціальній сесії Генеральної Асамблеї з роззброєння (A/RES/S-10/2) було засновано Комісію з роззброєння (далі – КООНР) (в якості наступниці підпорядкованої Раді Безпеки Комісії з роззброєння, заснованої резолюцією 502 (VI) від 11 грудня 1952 р.). КООНР є дорадчим органом, підлеглим ГА ООН, до її функцій віднесено розгляд і винесення рекомендацій з різних проблем у галузі роззброєння і контролю за станом справ у зв'язку з рішеннями і рекомендаціями спеціальної сесії, присвяченій роззброєнню. КООНР збирається щорічно на три тижні і здійснює свою роботу за допомогою пленарних засідань і робочих груп. Упродовж багатьох років КООНР розглянула консенсусом безліч питань серед яких: принципи, керівні вказівки і рекомендації, що згодом були затверджені ГА [2].

У 1979 р., за підсумками першої спеціальної сесії ГА ООН з роззброєння 1978 р., засновано Конференцію з роззброєння в якості форуму для переговорів щодо роззброєння відкритим для держав, які володіють ядерною зброєю та інших держав (ст. 2) [3]. Вона стала правонаступницею таких раніше заснованих у Женеві переговорних форумів, як Комітет десяти держав із роззброєння (1960 р.), Комітет вісімнадцяти держав із роззброєння (1962–1968 рр.), і Нарада Комітету з роззброєння (1969–1978 рр.).

До кола відання Конференції з роззброєння включено практично всі питання щодо багатостороннього контролю над озброєннями і проблеми роззброєння. В даний час Конференція з роззброєння насамперед фокусує свою увагу на таких аспектах: припинення гонки ядерних озброєнь і ядерне роззброєння; запобігання ядерної війни, включаючи всі пов'язані з цим питання; запобігання гонки озброєнь у космосі; висновок ефективних міжнародних угод про гарантії державам, які не володіють ядерною зброєю, проти застосування або загрози застосування ядерної зброї; нові типи зброї масового ураження та нові системи такої зброї, включаючи радіологічну зброю; всеосяжна програма роззброєння і транспарентність у питаннях озброєння.

Конференція з роззброєння має особливі відносини з ООН. Вона встановлює свої власні правила процедури і порядок денний, проте враховує рекомендації ГА та пропозиції її членів. Конференція з роззброєння щорічно, а також у міру необхідності, надає ГА доповіді про свою роботу.

Конференція з роззброєння та її попередники успішно провели переговори щодо укладення таких основних багатосторонніх угод у галузі обмеження озброєнь та роззброєння як: Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1976), Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів і в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення (1970), Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення (1971), Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення (1993) і Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (1996) [4].

Консультативна рада з питань роззброєння (далі – КРПР) заснована в 1978 р. відповідно до пункту 124 Заключного документа десятої спеціальної сесії ГА ООН й отримала свій нинішній мандат відповідно до рішення 54/418 ГА від 1 грудня 1999 р. КРПР виконує такі функції: консулює Генерального секретаря з питань у галузі обмеження озброєнь та роззброєння, включаючи дослідження і розробку, які здійснюються під егідою ООН або установ системи ООН; слугує в якості Опікунської ради Інституту Організації Об'єднаних Націй з дослідження проблем роззброєння (ЮНІДІР); консулює Генерального секретаря з питань здійснення Інформаційної програми ООН із роззброєння. До складу КРПР входять представники з усіх регіонів світу, яких обирає Генеральний секретар, ґрунтуючись на їх знаннях і досвіді в галузі роззброєння і міжнародної безпеки. Директор ЮНІДІР також є її членом у силу займаної посади. КРПР працює сесійно.

Управління з питань роззброєння створене на виконання резолюції 61/257 Генеральної Асамблеї від 15 березня 2007 р. (до 1 квітня 2007 р. – Департамент з питань роззброєння) і виконує такі функції: надає Генеральному секретарю консультативні послуги та допомогу при виконанні ним своїх обов'язків, закріплених Статутом ООН і мандатів, покладених на нього Генеральною Асамблеєю, Радою Безпеки й іншими органами системи ООН у галузі роззброєння й у зв'язку із суміжними питаннями безпеки,

включаючи підготовку аналітичних записок та оцінок, і у разі потреби представляє його; надає Генеральному секретарю консультативні послуги та допомогу при виконанні ним основних обов'язків, покладених на нього відповідно до багатосторонніх угод у галузі роззброєння; виявляє проблеми і виклики, що виникають, аналізує їх наслідки для ролі ООН у справі підтримання міжнародного миру та безпеки і надає Генеральному секретарю рекомендації щодо можливих стратегій і заходів, пов'язаних із контролем над озброєннями та роззброєнням; надає державам-членам допомогу в проведенні багатосторонніх переговорів і обговорень з питань роззброєння, спрямованих на розробку норм і угод у галузі роззброєння, а також у пропагуванні, зміцненні та посиленні таких норм і угод в усіх галузях; надає основну організаційну підтримку Першому комітету, Комісії з роззброєння й інших допоміжних органів ГА, Конференції з роззброєння та її допоміжним органам, оглядовим конференціям та іншим нарадам держав-учасників багатосторонніх угод у галузі роззброєння, а також групам експертів, створеним за рішенням ГА, і відповідним комітетам Ради Безпеки; заохочує та підтримує багатосторонні зусилля в галузі роззброєння і нерозповсюдження зброї масового знищення, зокрема ядерної зброї, включаючи глобальні зусилля по боротьбі з тероризмом, і з цією метою співпрацює з відповідними організаціями та спеціалізованими установами в межах системи ООН, а також з іншими міжурядовими організаціями, включаючи надання основної підтримки іншим відповідним органам ООН; заохочує і підтримує зусилля з роззброєння в галузі звичайних озброєнь, включаючи стримування незаконного поширення, дестабілізуючого і надмірного накопичення та незаконного обороту і виробництва стрілецької зброї та легких озброєнь, і надає основну підтримку й експертні послуги з метою встановлення регіональних мораторіїв на придбання, виробництво та передачу стрілецької зброї й інших видів звичайних озброєнь; виконує роль контактного центру в рамках механізму з координації дій щодо стрілецької зброї в Секретаріаті ООН, а також в інтересах фондів і програм; надає основні експертні послуги щодо заходів із роззброєння та зміцнення довіри в межах зусиль із запобігання конфліктам і постконфліктного миробудівництва, які додаються системою ООН, включаючи надання, на прохання держав-членів, сприяння в розробці та здійсненні практичних заходів у галузі роззброєння; сприяє підвищенню рівня відкритості та транспарентності у військових питаннях з допомогою заходів з перевірки і зміцнення довіри; заохочує застосування регіональних підходів до вирішення питань роззброєння і безпеки за посередництвом, зокрема, регіональних центрів з питань миру і роззброєння; сприяє втіленню в життя ідеалів і цілей ООН у галузі роззброєння шляхом вироблення стратегій комунікації і здійснення інформаційно-просвітницької програми в інтересах держав-членів, громадянського суспільства, включаючи неурядові організації та широку громадськість, використовуючи для цього Інтернет, друковані видання, конференції, симпозиуми і семінари, а також інші події і публічні виступи тощо [5].

У 2004 р. на підставі резолюції 1540 (2004) Рада Безпеки заснувала Комітет 1540 із запобігання розповсюдженню ядерної, хімічної або біологічної зброї та засобів її доставки. Резолюцією підтверджено, що розповсюдження ядерної, хімічної і біологічної зброї, а також засобів її доставки становить загрозу для міжнародного миру та безпеки. Відповідно до резолюції усі держави зобов'язані, зокрема, утримуватись від надання у будь-якій формі підтримки недержавних суб'єктів, які намагаються розробляти, здобувати, виробляти, володіти, перевозити, передавати або застосовувати ядерну, хімічну або біологічну зброю та засоби її доставки. Вона покладає на всі держави зобов'язання щодо прийняття законодавства з метою запобігання розповсюдженню ядерної, хімічної і біологічної зброї та засобів її доставки і передбачає встановлення належного національного контролю над тими, матеріалами, що відносяться до них, з метою запобігання їх незаконного обороту. У ній також міститься заклик до розширення масштабів міжнародного співробітництва в контексті таких зусиль.

У резолюції заявлено про підтримку багатосторонніх договорів, націлених на ліквідацію або запобігання розповсюдженню зброї масового знищення та підтверджується важливість того, щоб усі держави-учасники цих договорів у повній мірі виконували їх; нею підтверджено, що ніякі зобов'язання щодо резолюції 1540 (2004) не повинні тлумачитися як такі, що суперечать або змінюють права і зобов'язання держав - учасників Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Конвенції про заборону хімічної зброї та Конвенції про заборону біологічної і токсинної зброї, або змінюють сферу відповідальності Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) й Організації по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ) [6].

Наступними резолюціями Ради Безпеки було продовжено строк дії Комітету 1540 та підтверджено його значення, внесено зміни до складу групи експертів. Зокрема резолюцією 1673 (2006) термін мандату продовжено на два роки, нею підтверджено цілі Резолюції РБ ООН 1540 (2004) і зазначено, що Рада Безпеки зацікавлена в активізації зусиль Комітету зі сприяння повному виконанню цієї резолюції; резолюція 1810 (2008) продовжила мандат Комітету на трирічний період, з подальшою підтримкою експертів, до 25 квітня 2011 р. У резолюції 1810 (2008) Рада Безпеки настійно закликала Комітет 1540 продовжувати зміцнювати його роль у сприянні наданню технічної допомоги, в тому числі шляхом активної участі в підборі пропозицій і прохань про надання допомоги, тим самим підвищуючи дієвість і

доступність такої допомоги. Рада Безпеки також просила Комітет 1540 розглянути питання про всеосяжний огляд ходу здійснення Резолюції РБ ООН 1540 (2004). У межах цього всеосяжного огляду Комітет 1540 постановив провести відкриту нараду з широким колом учасників від держав-членів ООН і відповідних міжнародних організацій. Ця нарада відбулася у штаб-квартирі Організації в період з 30 вересня по 2 жовтня 2009 р.

20 квітня 2011 р. Рада Безпеки прийняла резолюцію 1977 (2011), в якій знову підтвердила, що розповсюдження ядерної, хімічної і біологічної зброї, а також засобів її доставки є загрозою для міжнародного миру і безпеки, і продовжила мандат Комітету 1540 на 10 років – до 2021 року. Таким чином Рада Безпеки визнала, що повне здійснення резолюції 1540 (2004) усіма державами є довгостроковим завданням, яка вимагає докладання постійних зусиль на національному, регіональному та міжнародному рівнях. У резолюції 1977 (2011) також передбачено проведення двох всеосяжних оглядів, одного – після закінчення п'яти років, а іншого – до продовження дії мандата. Крім цього, Комітет 1540 відповідно до резолюції 1977 (2011) повинен продовжувати зміцнювати свою роль у сприянні наданню технічної допомоги та активізувати співпрацю з відповідними міжнародними організаціями. Комітет також повинен продовжувати удосконалювати його інформаційно-просвітницькі зусилля і продовжувати вживати заходи щодо забезпечення транспарентності. 29 червня 2012 р. на підставі резолюції 2055 (2012) Ради Безпеки розширено склад групи експертів в підтримку роботи Комітету 1540 до дев'яти (9) експертів.

15 грудня 2016 р., після подання Раді Безпеки доповіді про всеосяжний огляд, проведений в 2016 р., було одногосно прийнято резолюцію 2325 (2016), якою підтверджено обов'язки, закріплені в Резолюції РБ ООН 1540 (2004). Резолюція містить заклик до всіх держав активізувати свої зусилля задля виконання резолюції 1540 (2004), приділяючи особливу увагу тим галузям, в яких необхідно вжити заходів і підвищити їх ефективність. Наступний всеосяжний огляд має бути проведено до 25 квітня 2021 р., коли закінчується термін дії мандата Комітету 1540 [7].

Слід зазначити, що ООН також запроваджує відповідні програми, які є платформою, що об'єднує різні інструменти та підходи Організації в галузі забезпечення всеосяжної безпеки. Зокрема, Спільна програма ПРООН-ДПА «Розбудова національної спроможності для запобігання конфліктам» (далі – Спільна програма) є підписаною спільною ініціативою, яка спрямована на посилення підтримки ООН національним зацікавленим сторонам у запобіганні конфліктам та підтриманні миру. З моменту свого заснування у 2004 р. Програма залучила значну кількість країн (станом на 2017 р. понад 60) та надає підтримку координаторам-резидентам ООН та країновим групам ООН для просування Генеральної конференції Генерального секретаря з питань запобігання конфліктам [8]. Спільна програма широко визнана за те, що вона забезпечує лідерство у сфері запобігання конфліктам і вважається унікальним прикладом того, як політичні заходи ООН можуть успішно працювати разом для запобігання насильницьких конфліктів.

Зусилля Спільної програми зосереджені на створенні існуючих і виникаючих національних і місцевих можливостях, спрямованих на вирішення, і принципово трансформувати основні причини конфліктів. Визнаючи, що національна приналежність, включення та сталість мирних зусиль є ключем до успіху, Спільна програма працює на тій підставі, що національні суб'єкти мають найкращі можливості для проведення превентивної роботи. Радники з питань миру та розвитку (далі – РПМР) знаходяться на передньому краї зусиль Програми, спрямованих на надання можливості національним зацікавленим сторонам зміцнювати існуючі механізми та можливості для всеохоплюючого діалогу, посередництва і національних архітектур світу. РПМР також підтримують систему ООН, щоб ефективно адаптувати та реагувати на складні політичні ситуації і визначати сфери для запобіжних дій. Протягом багатьох років спільнота РПМР суттєво зросла, що відображає зростаючу потребу в запобіганні конфліктам, а також реалізацію цінностей інтегрованих можливостей для аналізу конфліктів, конфліктного програмування та стратегічного лідерства щодо запобігання конфліктам у групах країн-членів ООН.

Крім розгортання РПМР, Спільна програма також сприяє розгортанню короткострокового досвіду для реагування та врегулювання кризових ситуацій, забезпечує скоординовану та допоміжну підтримку, аналіз та участь у програмах ПРООН та ДПА в цільових країнах і спирається на експертні знання про її зацікавлені сторони, щоб поділитися кращими практиками, уроками та участю у спільній практиці.

Зважаючи на ту обставину, що неконтрольоване поширення незаконно проданої і придбаної стрілецької зброї негативно впливає на багато аспектів діяльності ООН (захист дітей, охорону здоров'я, біженці, розвиток), 1998 рік ознаменовано створенням «Програми координації щодо стрілецької зброї» для забезпечення узгодженості дій системи ООН в усіх аспектах контролю за стрілецькою зброєю. Громадянське суспільство робить і підтримує комплексні спільні зусилля з питань незаконного обігу стрілецької зброї. Ці зусилля включають дослідження, заохочення узгоджених національних дій, і міжнародне лобювання на користь Конвенції з торгівлі стрілецькою зброєю (2014) [9].

Інститут ООН з дослідження проблем роззброєння, заснований у 1980 р., проводить незалежні дослідження з питань безпеки, роззброєння і розвитку на національному, регіональному та глобальному

рівнях, розглядаючи їх як взаємопов'язані аспекти безпеки людства у цілому. На Інститут покладено виконання таких функцій: а) забезпечення міжнародного співтовариства більш різносторонньою і повною інформацією щодо проблем, пов'язаних з міжнародною безпекою, гонкою озброєнь і роззброєнням в усіх галузях, особливо в ядерній галузі, з тим щоб шляхом переговорів сприяти забезпеченню більшої безпеки всіх держав і економічному та соціальному розвитку всіх народів; б) сприяння компетентній участі всіх держав у зусиллях щодо роззброєння; с) сприяння проведенню переговорів із роззброєння і триваючим зусиллям щодо забезпечення більшої міжнародної безпеки на все більш низькому рівні озброєнь, особливо ядерних озброєнь, шляхом проведення об'єктивних і заснованих на фактах дослідженнях і аналізі; д) проведення більш фундаментальних, перспективних і довгострокових досліджень у галузі роззброєння з метою забезпечити загальне розуміння порушених проблем і сприяти новим ініціативам щодо нових переговорів (ст. 2) [10]. Інститут організує експертні наради та дискусії; щорічно забезпечує стипендіальну програму з проблеми регіональних конфліктів; веде інтерактивну базу даних науково-дослідних інститутів, неурядових організацій та організацій громадянського суспільства, що займаються проблемами роззброєння, безпеки, миру і контролю над озброєннями.

На виконання регіональних угод, ініційованих ООН, було створено Регіональний центр ООН з питань миру і роззброєння в Африці; Регіональний центр ООН з питань миру і роззброєння в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні; Регіональний центр ООН з питань миру, роззброєння та розвитку в Латинській Америці і Карибському басейні. Крім того, 28 травня 1992 р. Генеральним секретарем ООН засновано Постійний консультативний комітет ООН з питань безпеки в Центральній Африці.

Крім створення правової та інституційної основи в галузі питань роззброєння і обмеження озброєнь, ООН здійснює низку інших важливих заходів у цьому напрямку. Зокрема, з метою зміцнення безпеки і довіри між державами, в 1991 році ГА ухвалила створити Реєстр звичайних озброєнь. Визначено порядок отримання від урядів на добровільній основі інформації про імпорт та експорт семи категорій великих систем зброї: військових кораблів, включаючи підводні човни; бойових танків; бойових броньованих машин; бойових літаків; бойових вертольотів; артилерійських систем великого калібру; ракет і ракетних пускових установок, включаючи переносні зенітно-ракетні комплекси [11].

Іншим механізмом з питання вироблення прозорості у військових відносинах є Система стандартизованої звітності ООН про військові витрати, введена в 1980 р. Вона передбачає отримання на добровільній основі даних про витрати на утримання особового складу, операції і технічне обслуговування, закупівлі і створення, дослідження і розробку.

ООН також підтримує ініціативи з роззброєння, що вживаються на регіональному та субрегіональному рівнях і забезпечують безпеку й зміцнення довіри між державами даного регіону. Організація також допомагає втілювати в життя керівні норми і рекомендації для регіональних підходів у роззброєнні, прийнятих Конференцією з роззброєння в 1993 р. Для підтримки регіонального роззброєння ООН працює з міжнародними, регіональними та місцевими недержавними організаціями – такими як Африканський Союз, Європейський Союз, Рада Євроатлантичного партнерства, Ліга арабських держав, Організація американських держав, Організація Ісламська конференція, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, і Пакт стабільності для південно-східної Європи.

ООН докладає суттєвих зусиль для запобігання гонки озброєнь у космічному просторі. Питання, пов'язані з відкритим космосом, що обговорювалися на міжнародних форумах, можна розділити на дві основні групи: питання, пов'язані з мирним застосуванням космічних технологій, і питання запобігання гонки озброєнь у цьому середовищі. Ці питання обговорювалися Генеральною Асамблеєю, Комітетом з використання космічного простору в мирних цілях і його підкомітетами, і Конференцією з роззброєння. Ці обговорення привели до розробки низки міжнародних угод, що стосуються мирних і військових аспектів використання космічного простору.

Відображенням важливості недопущення використання космічного простору у військових цілях став заклик першої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї з роззброєння (1978 р.) до міжнародних переговорів з цього питання. З 1982 р. на порядку Конференції з роззброєння є пункт «Запобігання гонки озброєнь у космосі», разом із тим необхідно констатувати, що до сьогодення досягнення в переговорах щодо укладення багатосторонньої угоди у цій сфері незначні. Причиною тому є розходження в баченні проблеми державами-членами.

На рівні ООН протягом тривалого часу обговорюється й питання сприяння економічному і соціальному прогресу, особливо для менш розвинених націй, при використанні ресурсів, що надаються загальним роззброєнням за системи ефективного міжнародного контролю. В результаті, у 1987 р. була проведена міжнародна конференція з питань взаємодії між роззброєнням і розвитком. У 2004 р. Група урядових експертів надала доповідь з повторною оцінкою даного взаємозв'язку в контексті нинішніх міжнародних відносин.

ООН акцентує увагу на освітній і інформаційній діяльності у питанні роззброєння. У 2002 р. Генеральна Асамблея прийняла доповідь групи експертів з питання про освіту в галузі роззброєння і

нерозповсюдження, підкресливши, що просвіта у питанні роззброєння є невід'ємною частиною освіти в дусі миру і важливим аспектом підготовки кожного громадянина до участі в житті суспільства. У 2003 і 2004 рр. ООН спільно з Гаазьким закликком до миру здійснила освітній проект на тему освіти і стрілецької зброї, який було адресовано дітям і молоді чотирьох держав (Албанія, Камбоджа, Нігер і Перу). З метою підвищення освітнього рівня, підвищення інтересу й уваги в школі і зниження рівня злочинності та насильства, адміністратори, викладачі та діти обговорили питання незаконного обороту зброї і загрози, яку вона несе. ООН проводить інформаційну та освітню діяльність з питань багатостороннього роззброєння в межах діяльності Інформаційної Програми ООН з проблем роззброєння – за допомогою публікацій, спеціальних заходів, зборів, семінарів, дискусій, виставок і за допомогою комплексного Інтернет-ресурсу з питань роззброєння.

Висновок. Виходячи з вищезначеного слід констатувати, що зміни, які відбулися у світі за останні десятиліття, відкрили нові можливості і породили нові перешкоди для подальших зусиль у галузі роззброєння, що потребує здійснення спільних заходів задля забезпечення стабільності і миру в усьому світі. ООН в особі її головних органів – Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки на чолі з Генеральним Секретарем, є координуючим центром у галузі забезпечення міжнародної безпеки під егідою якого розроблено потужну правову основу в галузі роззброєння і обмеження озброєнь. Крім того, ООН створила розгалужену інституційну систему у цій сфері складовою якої є постійні органи (Комітет з питань роззброєння і міжнародної безпеки, Комісія з роззброєння, Управління з питань роззброєння), форуми (Конференція з роззброєння), дослідницькі структури (Інститут ООН з дослідження проблем роззброєння), які, виконуючи означені перед ними завдання, роблять внесок у зміцнення міжнародного миру і безпеки, слугують платформою для обговорення актуальних питань і прийняття відповідних рішень.

Значну роль у досягненні прогресу в галузі роззброєння і зміцнення стабільності та безпеки її держав-членів, відіграє діяльність ООН на регіональному рівні, що має прояв в укладенні міжнародних угод, які зачіпають інтереси певних регіонів та сприяють створенню регіональних центрів з питань миру і роззброєння, що роблять істотний внесок у забезпечення між державами в кожному окремому регіоні взаєморозуміння та співпраці в питаннях миру, роззброєння та розвитку. Для досягнення позитивних результатів доцільно, щоб ці регіональні центри здійснювали програми в галузі поширення інформації та освіти, які мали б за мету сприяння зміцненню регіонального миру і безпеки й були націлені на зміну основоположних підходів до питань миру, безпеки і роззброєння задля реалізації цілей і принципів ООН. Організація закликає держави-члени в кожному регіоні, які здатні робити це, а також міжнародні урядові та неурядові організації і фонди вносити добровільні внески до бюджетів регіональних центрів у своїх відповідних регіонах з метою істотного сприяння збереженню й активізації діяльності в усіх регіональних центрах з питань миру і роззброєння.

Разом із тим слід констатувати, що задля досягнення мети – забезпечення міжнародного миру і безпеки не достатньо виключно зусиль однієї універсальної організації – ООН, до цього процесу активно повинні долучатися держави-члени, міжнародні міжурядові регіональні організації, міжнародні неурядові організації, громадянське суспільство. Важливим є дотримання міжнародних зобов'язань відповідно до укладених угод, проведення інформаційної (просвітницької, виховної) роботи щодо загроз, які тягне за собою застосування певних видів зброї (хімічної, бактеріологічної, ядерної) та їх наслідків у вигляді завдання шкоди оточуючому середовищу, сприяння виникненню міграції тощо; криміналізації на національному рівні діянь у сфері заборони використання, застосування певних видів зброї; докладання зусиль щодо ліквідації запасів зброї на постконфліктних територіях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Устав Организации Объединенных Наций. URL: <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> (дата звернення 20.06.2019).
2. Комиссия по разоружению. URL: <https://www.un.org/ru/peace/disarmament/commission/> (дата звернення 20.06.2019).
3. Rules of procedure of the Conference on disarmament. URL: [https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/1F072EF4792B5587C12575DF003C845B/\\$file/RoP.pdf](https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/1F072EF4792B5587C12575DF003C845B/$file/RoP.pdf) (дата звернення 20.06.2019).
4. Конференция по разоружению. URL: <http://www.un.org/ru/peace/disarmament/conf/> (дата звернення 20.06.2019).
5. Механизм разоружения. Управление по вопросам разоружения. URL: <https://www.un.org/ru/peace/disarmament/oda.shtml> (дата звернення 20.06.2019).
6. Резолюция 1540 (2004). URL: <https://undocs.org/ru/S/RES/1540%282004%29> (дата звернення 20.06.2019).
7. Резолюция 2325 (2016)/ URL: [https://undocs.org/ru/S/RES/2325%20\(2016\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2325%20(2016)) (дата звернення 22.06.2019).
8. Joint UNDP-DPA Programme on Building National Capacities for Conflict Prevention. Annual Report 2017. URL: [file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/UNDP-DPA_JointProgramme_AnnualReport_2017%20\(1\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/UNDP-DPA_JointProgramme_AnnualReport_2017%20(1).pdf) (дата звернення 15.06.2019).

9. ООН. Вопросы разоружения. URL: <https://www.un.org/ru/peace/disarmament/smallarms.shtml> (дата звернення 22.06.2019).
10. Статут Института Организации Объединенных Наций по исследованию проблем разоружения. URL: <https://www.un.org/ru/ga/unidir/statut.shtml> (дата звернення 20.06.2019).
11. Регистр обычных вооружений ООН. URL: <https://www.un.org/disarmament/ru/convarms/> (дата звернення 20.06.2019).

REFERENCES

1. Ustav-Organizacii-Obedinennyh-Nacij.-URL:-<http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>-(data-zvernennja-20.06.2019).
2. Komissija-po-razoruzheniju.-URL:-<https://www.un.org/ru/peace/disarmament/commission/>-(data-zvernennja-20.06.2019).
3. Rules-of-procedure-of-the-Conference-on-disarmament.-URL:-[https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/1F072EF4792B5587C12575DF003C845B/\\$file/RoP.pdf](https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/1F072EF4792B5587C12575DF003C845B/$file/RoP.pdf)-(data-zvernennja-20.06.2019).
4. Konferencija-po-razoruzheniju.-URL:-<http://www.un.org/ru/peace/disarmament/conf/>-(data-zvernennja-20.06.2019).
5. Mehanizm-razoruzhenija.-Upravlenie-po-voprosam-razoruzhenija.-URL:-<https://www.un.org/ru/peace/disarmament/oda.shtml>-(data-zvernennja-20.06.2019).
6. Rezolucija-1540-(2004).-URL:-<https://undocs.org/ru/S/RES/1540%282004%29>-(data-zvernennja-20.06.2019).
7. Rezolucija-2325-(2016).-URL:-[https://undocs.org/ru/S/RES/2325%20\(2016\)](https://undocs.org/ru/S/RES/2325%20(2016))-(data-zvernennja-22.06.2019).
8. Joint-UNDP-DPA-Programme-on-Building-National-Capacities-for-Conflict-Prevention.-Annual-Report-2017.-URL:-[file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/UNDP-DPA_JointProgramme_AnnualReport_2017%20\(1\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/%D0%9C%D0%BE%D0%B8%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%8B/Downloads/UNDP-DPA_JointProgramme_AnnualReport_2017%20(1).pdf)-(data-zvernennja-15.06.2019).
9. OON.-Voprosy-razoruzhenija.-URL:-<https://www.un.org/ru/peace/disarmament/smallarms.shtml>-(data-zvernennja-22.06.2019).
10. Statut-Institut-a-Organizacii-Obedinennyh-Nacij-po-issledovaniju-problem-razoruzhenija.-URL:-<https://www.un.org/ru/ga/unidir/statut.shtml>-(data-zvernennja-20.06.2019).
11. Registr-obychnyh-vooruzhenij-OON.-URL:-<https://www.un.org/disarmament/ru/convarms/>-(data-zvernennja-20.06.2019).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Вісник Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Серія «ПРАВО»

ВИПУСК 27

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: В. Ю. Радівілова

Підписано до друку 29.08.2019 р. Формат 60×84 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 12,5. Обл.-вид. арк. 14,51

Наклад 100 пр. Зам. №
Ціна договірна

Україна, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК №3367 від 13.01.2009 р.